April, 1907.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 112.

अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः

जागदीशी टीका ।

न्यायोपाध्यायेन

श्रीसोमनाथोपाध्यायेन संशोधिता ।

THE JÂGADÎSÎ,

A COMMENTARY ON

ANUMÂNA-CHINTÂMANI-DÎDHITÎ

BY SIROMANI

EDITED BY

SOMANÂTHOPADHYAYA NYAYOPÂDHYAYA

FASCICULUS V

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPÔT

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ BOMBAY

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS

BENARES

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशातपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—११२

चिन्तामणेः व्याप्तिग्रहोपायः ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येक-महेतुत्वात्, आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् ।

दीधित्याः व्याप्तिग्रहोपायः ।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन तद्ग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा, मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा, आद्ये दर्शनानामिति, द्वितीये आश्विति । क्रमिका-

जागदीश्याः व्याप्तिग्रहोपायः

तस्मात्परिशेषेण सकृद्दर्शनगम्या सेत्युपसंहारस्य न्यायमते विरोधाक्षेप्यपायिकानां सेयमित्याद्याशङ्कया असम्भवादाह परमतेत्यादि । नानादर्शनजन्यग्रहविषयत्वरूपस्य यथाश्रुतभूयोदर्शनगम्यत्वस्य सकृद्दर्शनगम्यत्ववादिना गुरुणापि व्याप्तौ स्वीकारात्तदभावसाधने बाध इत्यत. साध्यं विकल्प्य हेतुं योजयति दर्शनानामित्यादिना । प्रत्येकं तत्तद्दर्शनत्वेन हेतुत्वमिति । साध्यघटकमिति शेषः । मिलितानां चेति । भूयस्त्वविशिष्टानां चेत्यर्थः । मिलनमपि । भूयस्त्ववैशिष्ट्यमपि । स्वरूपत इति । पर्याप्त्याख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । व्यापारतः । व्यापारद्वारा स्वपर्याप्त्यधिकरणसंस्का-

न च तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतवः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादिति-

---

णामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् । तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । व्यापकताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वादगृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयक-

---

त्वरूपव्यापारसम्बन्धेनेति यावत् । आद्य इति । तथा च तत्तत्सहचारदर्शनत्वं न व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदकं तन्नियतपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् इति प्रयोगार्थः । प्रत्येकमहेतुत्वादिति मूलस्य प्रत्येकरूपेणानियतपूर्ववर्त्तित्वाभावार्थकत्वादिति भावः । द्वितीयत इति । तथा च भूयोदर्शनत्वं न व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदकमेकक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वादिति प्रयोगार्थं । आश्वित्यादिमूलेनाऽऽशुविनाशिक्रमिकानेकत्वावच्छेदेनैकक्षणावच्छिन्नाधिकरणत्वनिरूपकत्वरूपस्य मेलकस्याभावबोधनादिति भाव । स्थिराणामनेकक्षणस्थायिनां संस्कारादीनामस्थिराणां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां यत्नादीनामुभयमिति । आशुविनाशिक्रमिकोभयमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । आशुविनाशिनो. क्रमिकज्ञानयोर्निरुक्तमिलनसत्त्वाद्बहुवचनेनानेकत्वमुपात्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । तृतीयमिति । व्यापारद्वारामिलनमित्यर्थः । न चेतीति । व्यापारत्वसम्पत्त्यर्थमेव तत्र संस्कारस्य व्याप्तिधीहेतुत्वकथनादित्याशय । यद्यपि न चेत्यादिग्रन्थस्य स्वातन्त्र्येण संस्कारस्य व्याप्तिधीहेतुत्वपरतयैवोपपत्तौ व्यापारद्वारा मिलन वितर्क्य तदवतारो व्यर्थ । तथापि तद्ग्रन्थस्य भूयोदर्शनहेतुतानुपयुक्तत्वे प्रागेव निरस्तस्य भूयोदर्शनहेतुत्वस्य पुन किं चेत्यादिना वितर्क्य खण्डने सन्दर्भविरोधापत्तेरुक्तक्रमेणावतारणमिति भाव. । ननु व्यापकता-

वाच्यम्। समानविषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत। अन्यथातिप्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयःसु स्थानेषु

त्वादित्याह समानेति । भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं न तु वैशिष्ट्याव-

---

मानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरपि सहचारविशेषत्वात् व्याप्तिप्रत्यक्षसमानविषयकत्वं सहचारगोचरसंस्कारस्याक्षतमेवेत्यत आह व्यापकेत्यादि । ननूपस्थितस्यापि सौरभादेः क्वचिदेव धर्मिणि उपनयानुरोधात्तद्धर्मिकतदलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्धर्मिकतद्वत्तासंस्कारत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम्, तथा च पूर्वागृहीतशुक्त्यादौ रजतत्वसंस्काराभावात्तत्रेदं रजतमिति भ्रमो न स्यादत आह भ्रमस्त्विति। यद्यप्यपूर्वचन्दनधर्मिकायां सुरभि चन्दनमित्यादिप्रमायामपि व्यभिचारः सम्भवति । तथापि यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स एव तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासतेऽन्यत्र पुनरनुमानमिति प्राचां मते तादृशप्रमात्मकप्रत्यक्षविरहाद्भ्रमपर्यन्तानुसरणम्। यत्तु तदलौकिकप्रत्यक्षसामान्यं प्रति तद्गोचरसंस्कारस्य हेतुत्वे पूर्वानुपस्थितसंयोगस्य दण्डीति भ्रमे संसर्गविधया भानं न स्यात्तद्गोचरसंस्कारविरहादित्याशङ्कया भ्रमस्त्वितिग्रन्थमवतारयन्ति । तन्मन्दम् । तथासति अपूर्वसंयोगसम्बन्धेन दण्डीत्यादिविशिष्टप्रमायां व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वापत्तेरिति ध्येयम् । [ननु स्मृताविव प्रत्यक्षेपि समानविषय एव संस्कारस्य न हेतुत्वं रजतमिति संस्कारादेव इदं रजतमिति भ्रमः स्यात् । न च रजतत्वविषयतयैव संस्कारस्य हेतुत्वं विशिष्टज्ञाने स्वार्थसमाजादिति वाच्यम् । कुत्रचिदेव कस्यचिद्वैशिष्ट्यभानानियमाय तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे विनिगमकाभावात् संस्कारस्यापि तथा हेतुत्वादत आह भ्रमस्त्विति । प्रमात्वं यत्र गृहीतं तत्र तस्यैव संस्कारहेतुतावादिनां प्राचां नय इति हृदयम्।] ननु ज्ञानद्वयमेव भ्रम इत्यनुपपन्नं भेदाग्रहकालीनस्य शुक्तिरजतगोचरसमूहालम्बनस्य धर्मधर्मिभावानवगा-

दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा, एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात् भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं तथेति चेत्तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन । न च तेन विना तर्क एव नावतरति, प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् । न चैवमेवास्तु, तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनान-

---

गाहीति भावः।न तथा।न व्याप्तिग्राहकम्।व्यभिचारदर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः भूयो दर्शनन्तु क चित्तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गलितम् । नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे न चैवमिति । जातमा-

---

हिनोऽपि तन्मते भ्रमत्वं न स्यादत आह न त्विति।तथा च वैशिष्ट्याव-गाहित्वस्यैव व्यवच्छेदे नियमो न तु ज्ञानद्वयस्थेऽपीति । न व्याप्ति ग्राहकमिति । किञ्चेत्यस्य दूषणान्तरं चेत्यर्थमनुसृत्येदम् । सम्बन्धभूयोदर्शनं च किमित्येवं प्रश्नपरत्वे तु न तथेत्यस्य न सम्बन्धभूयोदर्शनमित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु व्यभिचारादर्शनस्यावश्यकत्वे तेनैवान्यथासिद्धस्तर्कः कथं हेतुः स्यादत आह व्यभिचारेति । तथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः व्यभिचारादर्शनस्य तर्कव्यापारत्वं तु क्षैमिकं तर्कजन्यत्वमादायैवेति भावः। ननु न चैवमित्यादिना नैय्यायिकानां भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगित्वस्वीकारे स्वपसिद्धान्त इत्यतो भावार्थमाह व्यभिचारेत्यादिना । ननु जातमात्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तव्याप्तिग्रहस्य तर्कानपेक्षत्वेऽपि धूमा-

वस्थानात्। जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनक-
व्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवाऽतो नानवस्थेति चेत्तर्हि व्यभि-
चारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः। न चैतद्वुद्धाववान्तर-
जातिरस्ति, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्व्वोपसंहारादविनाभा-

वस्येति। तथा च तन्मूलको व्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कावतार इति भावः।
तर्हीति। न च व्याप्तिप्रसक्तं प्रति तर्को हेतुस्तत्तु स्मरणमिति न
व्यभिचारावकाशः, विनानुभवं स्मरणस्यायोगात्। न च जन्मान्त-
रीणः सः, जन्मान्तरेऽपि पर्य्यनुयोगतादवस्थ्यात्। अनादित्वेन च
परिहारः परतो विचारयिष्यते। न चेति। मानाभावात् तर्कस्य च

दिव्याप्तिग्राहकतर्कमूलस्य वह्निव्यभिचारित्यादौ वह्न्यजन्यत्वादि-
व्याप्तिग्रहस्य तर्कान्तरसापेक्षत्वात्तत्रानवस्थैवेत्यत आह तथा चेति।
तन्मूलक इति। जातमात्रव्याप्तिग्रहाधीन एवेत्यर्थः। फलबलेन तस्यैव
तर्कमूलयावद्व्याप्तिविषयकत्वकल्पनादिति भावः। तर्हीति।
जातमात्रव्याप्तिज्ञानादिकं त्वित्यर्थः। विनानुभवमिति। अनुभ-
वत्वेन स्मृत्यहेतुत्वेऽपि स्मृतेः समानविषयकानुभवपूर्वक-
त्वनियमादिति भावः। सः तर्कमूलव्याप्त्यनुभवः। पर्यनुयो-
गेति। जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुभव एव तर्कान्तरापेक्षायामनव-
स्थायास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः। यद्यपि व्याप्तिघटकमत्स्यैकपदा-
र्थोपस्थित्यादिसाचिव्येन शाब्द एव जन्मान्तरे तर्कमूलव्याप्त्यनु-
भवः सम्भवति तस्य च प्रत्यक्षभिन्नत्वान्न तर्कान्तरसापेक्षत्वमि-
त्यनवस्थाशङ्कापि न, तथापि व्याप्तेस्तादृशशाब्दबोधं प्रति यो-
ग्यताज्ञानविधया व्याप्तिज्ञानान्तरापेक्षायां तदुपयुक्ततर्कमादाय प-
र्यनुयोगो द्रष्टव्यः। ननु तर्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वानुरोधेन सिद्धं
तर्कमूलव्याप्त्यनुभवप्रवाहमादायाप्यनवस्था न दूषणमनादित्वादित्यत
आह अनादित्वेन चेति। परत इति। यत्र स्वतःसिद्धो व्यभिचारग्रहस्त-

वग्रहः सामान्यरूपता च सकृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न। सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात् न तु सामान्यतया ज्ञातस्य, तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम् । द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् । नन्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्य चित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्य चित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्, तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न। अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनाऽनवस्थापातात्। अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसा-

---

हेतुत्वासिद्धेः। यदि चागृहीतस्याऽगृहीतपुरोवर्त्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्ग्रहो मृग्यतां न तु सामान्यत्वेनेत्याह नत्विति। साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभाव-

---

प्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इत्यमिमग्रन्थेनेत्यर्थः । तथा च व्यभिचारात्तर्कस्य हेतुत्वासिद्धौ तदनुरुद्धमनादित्वं सुदूरपराहतमिति भावः। हेत्वनुपन्यासन्यूनतां परिजिहीर्षुः पूरयति मानाभावादिति। ननु जन्यतायाः किंचिदवच्छिन्नत्वनियमात्तर्कजन्यत्वमेव व्याप्तिबुद्धौ वैजात्यसाधकं भविष्यतीत्यत आह तर्कस्य चेति । मूले न तु ज्ञातस्येत्यपहाय न तु समासान्यतया ज्ञातस्येति यदुक्तं तस्य भावार्थमाह यदि चेत्यादिना । तद्ग्रहो मृग्यतामिति । सा-

ध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा, अत एव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसंख्यानियमो न वाऽननुगमः। यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम्। अपि च भूयोदर्शना-

---

प्रतियोगित्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा।

मान्यस्य हीत्यत्र जातस्येत्यनुषङ्गेन तल्लाभादिति भावः। न तु सामान्यत्वेनेति। तद्ग्रहो गृह्यतामिति पूर्वेणान्वयः। मूलेऽनौपाधिकत्वज्ञानम् ।अनौपाधिकत्वस्य निश्चयः न पुनरौपाधिकत्वज्ञानस्याभावः, तथा सति स्वरूपसत एव तस्य हेतुत्वादयोग्योपाधिव्यतिरेकज्ञानस्यानवश्यकत्वाऽग्रे निरासस्य उन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः। न चैवमनुपाधित्वशङ्कानिरासश्चेत्यग्रिममूलविरोधः, तस्यानौपाधिकत्वनिश्चयकारणसम्पत्तिपरत्वेनैवोपपत्तेः। अथैत्यादावनुपाधित्वज्ञानाभावः न पुनरनुपाधित्वस्य ज्ञानम्।अतो न पूर्वशङ्कया. पौनरुक्त्यम्। अत एवेति।भूयोदर्शनस्य साध्यव्यापकत्वग्राहकत्वादेवेत्यर्थः। तन्निश्चयः। साध्यव्यापकत्वनिश्चयः। तथा च साध्यसहचरितधर्मिकसाध्यव्यापकत्वनिश्चायकत्वमेव भूयस्त्वं भूयोदर्शनहेतुतायां निविष्टमिति भावः। तद्विधूननम्। उपाधित्वशङ्काविधूननम्।ननु भूयोदर्शनस्य साध्यव्यापकत्वादिनिश्चायकत्वाभावादुक्तरूपं भूयस्त्वमसिद्धमत आह दीधितौ साध्यव्यापकत्वमित्यादि ।तादृशेति।साध्यवद्व्यक्त्यन्तरेत्यर्थः।

हितसंस्कारो न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात्, नापि मनसः, इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शन-

---

तदाहितः संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा, आद्ये तद्व्यापारं विनेति। द्वितीये नापीति। परिशेषात्साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वात्। उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्ष-

---

भूयोदर्शनेति। भूयःसु स्थानेषु दर्शनापेक्षेत्यर्थः। ननु बहिरिन्द्रियव्यापारदशायामेव संस्कारस्य तत्सहकारित्वसम्भवात्तद्व्यापारं विनेत्यादि मूले असङ्गतमत आह बहिरिन्द्रियमात्रस्येति। ननु संस्कारस्य मनःसहकारित्वखण्डनेपि इन्द्रियान्तरसहकारेण व्याप्तिग्राहकत्वप्रतिक्षेपाप्राप्तिरत आह मनसोपि चेति। तथा च नापि मनस इति मूलस्थापिशब्दव्यत्यासेन न मनसोऽपीत्यर्थः। इन्द्रियमात्रसहकारित्वमेव प्रतिक्षिप्तमिति भावः। मूले तस्मादित्यादि। यद्यपि व्याप्तिः सकृद्दर्शनगम्येति प्रतिज्ञायां व्याप्तित्वस्यैकस्याभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेन पक्षत्वे बाधः परैरपि तस्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वानुपगमात् निरुपाधिसम्बन्धस्य व्याप्तित्वेन पक्षत्वे तु न न्यायमतव्युदासः तस्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वासिद्धावपि तन्मते अनुमित्युपयुक्ताया व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तेस्तद्गम्यत्वसम्भवात्, तथापि ज्ञानविषयतयानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेनैवोभयव्याप्तिसाधारणधर्मेण पक्षत्वम्। सकृद्दर्शनगम्यत्वं तु साध्यसाधनसम्बन्धत्वव्यापकविषयिताकत्वं विषयितासम्बन्धेन तादृशग्रहकत्वव्यापकत्वं वा। तेन व्यापकसमानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिसाचिव्येनैकदर्शनग्राह्यत्वेपि न सिद्ध-

गम्या सा। तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः। अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा, तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना, न चाधिकस्तदभावोऽस्ति। न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात्। एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातमवशिष्यते। उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्वियमपेक्षते दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानम्। न चैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानु-

---

साधनमिति ध्येयम्। भूयोदर्शनग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वरूपस्य परिशेषस्य व्याप्तौ स्वरूपासिद्धत्वादप्रसिद्धत्वाच्च हेतुत्वासम्भवादाचष्टे दीधितिकारः साध्यसाधनेति। साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसापेक्षग्रहकत्वस्य घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनगम्यत्वव्यभिचाराद्भावद्वयगर्भेना। यद्यपि तादृशसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षयत्किञ्चिद्ग्राहके घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनगम्यत्वाभावात् व्यभिचारः, तादृशातिरिक्तानपेक्षग्रहसामान्यकत्वोक्तावपि साध्यसाधनसम्बन्धविशिष्टद्रव्यत्वादौ तथात्वम्। अत एव तादृशग्राहकातिरिक्तसापेक्षग्रहकान्यत्वोक्तावपि न निस्तारः, तथापि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकत्वव्यापकत्वग्राहकताकत्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। न चोपाध्यभावात्मकव्याप्तेः साधनस्वरूपतया साधनग्राहकताव्यापकत्वग्राहकताकत्वमेव सम्यक् साध्यसम्बन्धप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वप्रकारेण साध्यसम्बन्धिविशिष्टसाधनस्यैव पक्षत्वात्तद्ग्राहकत्वस्य केवलधूमादिग्राहकसन्निकर्षादौ साधनग्राहकत्वाव्यापकत्वेन निरुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः। ननु व्याप्तिग्राहकनिरूपणप्रस्तावे तथा हीत्यादिना व्याप्तिलक्षणाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमत आह उपाध्यभावग्राहकस्ये-

गिनिः स्यादिति वाच्यम् । उपाधिस्मरणे सत्युपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् व्य-

---

पीयत्वादसिद्धिं निरस्यति तथा हीति। उपाधिस्मरण इत्यादि। नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तद्व्यवहारेति।तथा च तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमिति

रित्यादि । साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्येति शेषः । मूले चासमसम्बन्धतुल्येति। सोपाधित्वज्ञानकालीनत्वेन तुल्यत्वं सम्बन्धज्ञानस्य द्रष्टव्यम् । दीधितावसन्निकृष्टादीत्यादिपदेनाऽतीन्द्रियपरिग्रहः । योग्यानुपलम्भविरहादिति । हेतोरुपाधित्वघटकतया तदसन्निकर्षदशायामुपाधित्वविशिष्टस्य यावदुपलम्भकसमवधानासम्भवादित्याशयः । न चोपाध्युपलम्भकयावत्समवधानविनाकृत एवोपाध्यनुपलम्भोऽनुमितिहेतुः, सत्त्वामपि साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्त्वबुद्धावनुपाधित्वग्राहकसामग्रीविरहदशायामनुमित्यनुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । उपाध्यनुपलम्भस्य निरुपाधित्वव्यवहारहेतुत्वेऽप्युक्तशङ्कातादवस्थ्यादाह तथा चेति । इत्थं च व्यवहारहेतुरेव हेतुर्यस्या इति मध्यमपदलोपिबहुव्रीहिणाऽनुमितेर्व्यवहारहेतुहेतुकत्वादित्यर्थः । तच्चेत्यादिकं न्यायमते न, गुरूणामसंसर्गाग्रहस्यैव व्यवहारहेतुत्वादिति मन्तव्यम् । ननूक्तास्वरसात् पूर्वकल्पपरित्यागे व्यवहारहेतुत्वाच्चेति चकारेण तस्य समुच्चयोऽनुपपन्न इत्यत आह उपाधिस्मरण इत्यादीति । तत्कारणेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः । तथा च तयोः प्रयोजकत्वमात्रं चकारः समुच्चिनोतीति नानुपपत्तिः । अनुमितिहेतुत्वादिति मूलेऽपि हेतुशब्दस्य प्रयोजकपरत्वादिति भावः । केचित्तु ननूपाधिस्मरणसहकृतस्य तदनुपलम्भस्यानुमितिहेतुत्वोपेक्षायामुपाधिस्मरणे सत्युपाध्यनुपलम्भादनुमितिरित्येव गुरुणा

वहारहेतुत्वाच्च । नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत् । व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि

हेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । उपाधिस्मरण इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयाम इति भावः । व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धरूपव्याप्तित्वेन वा, आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति

ग्रन्थविरोध इत्यत आह उपाधिस्मरण इत्यादीति । तत्कारणेति । उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः । तथा च तत्र प्रयोजकत्वे पञ्चमीत्याहुः । ननु भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्य गुरुत्वादप्रसिद्धत्वादुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे दुर्घटमत आह अभावत्वं चेति । नन्वेवमुपाध्यभावविशिष्टसाध्यसहचरितत्वस्यैवानुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन पक्षत्वात्तत्र हेतोः स्वरूपासिद्धिः तद्ग्रहे च अनुपाधित्वग्राहकस्यैवातिरिक्तस्यापेक्षणीयत आह एवं चेति । न वारयाम इति । तथा चात्र कल्पे अनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेनैव पक्षत्वं न तु तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वेनेति व्याप्तिस्वरूपस्य निरुक्तहेतुत्वाभावान्नासिद्धिः । न चैव सिद्धसाधनम् । एतद्दोषस्याग्रे सामानाधिकरण्यमात्रस्य तथात्वमित्यादिना दीधितिकृतैवोक्तत्वादिति भावः । नव्यास्तु ननूपाध्यभावत्वप्रकारकमेव ज्ञानं यद्यनुमितिहेतुस्तदोपाध्यभावत्वविशिष्टस्यैव साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्यानुमितिहेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तित्वा-

संशयः अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्काऽपनीयते। यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्यसंशयाहितस्ततसंशयो न स्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदःस्यादिति वाच्य-

---

वा सम्बन्धग्रहे, आद्ये किं विद्यमान इतितथा च तद्ग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तवसंश-

---

स्तत्र सकृद्दर्शनगम्यत्वानुमाने गुरूणां बाध स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह एव चेति । उपाध्यभावत्वस्य प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थ । न धारयाम इति । उपाध्यभावत्वप्रभिन्न प्रकारस्तया यदनुमितिजनकताव च्छेदक तत्रैव सकृद्दर्शनगम्यत्वस्य साध्यत्वादिति भाव इति प्राहु । इष्टापत्तिरिति । अधिकरणस्वरूपव्याप्त प्रथममेव निर्णीतत्वादिति भाव । तदग्रहमात्रम् । उपाध्यग्रहमात्रम । इत्थ च क चिद्विद्यमान एवोपाधिरुपाधित्वेन धूमादौ न ज्ञात इति शङ्कया शङ्कासामग्र्या गृहीतव्याप्तावपि संशय इति किं विद्यमान इत्यादिमूलस्यार्थ । उपाधेरनुपस्थितावुपाध्यभावत्वप्रकारेण निश्चयस्य प्रथमदर्शने दुर्घटत्वात् पूरयति सत्युपाधीति । अत्र प्रथमदर्शनेन नि-

म्। तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्। क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथाव्यवहारो दोषमाहात्म्यात्। न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्। केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन

यो नानुपपन्न इति भावः।द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति।प्रथमेति। सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः। न चात्रापीति। सर्वत्र रासभादावित्यर्थः। अवगत इति।स्वरूपकथनमात्रम्।महानस इति।अस्मिन्नित्यादिः। म-

---

क्षितस्य व्याप्तिस्वरूपस्यैव संशयोपपादकतया यद्वेत्यादिमूलसन्दर्भात्पूरणं व्यर्थमित्यस्मद्गुरुचरणाः। मूले क्वचिदित्यादि। क्वचिद्रासभे व्याप्यत्वव्यवहारो दोषमाहात्म्याद्व्याप्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः। अत्रापि तथेति मूलस्य धूमेऽपि दोषाधीनादसंसर्गाग्रहाद्व्याप्यत्वव्यवहार इति नार्थः। तथा सति सिद्धान्ते न तु निमित्तमस्तीत्यादिना दोषरूपस्य निमित्तस्य सत्त्वोपवर्णनासङ्गतेः। अतो व्याचष्टे सर्वत्र रासभादाविति। व्याप्यत्वेन व्यवहर्त्तव्ये इव तत्त्वेनाव्यवहर्त्तव्येऽपि रासभ इत्यर्थः। विषयाभावरूपस्य दोषस्योभयत्रापि तुल्यत्वादसंसर्गाग्रहरूपस्यारोपस्य तत्रापि सम्भवादिति भावः। इत्थं च मूले निमित्तानुसरणमित्यस्य सामग्र्यनुसरणमित्यर्थः। न तु निमित्तमस्तीति न तु दोषाद्यात्मकयत्किञ्चित्कारणमस्तीति कृत्वैवारोपः। तथा च कारणान्तरविरहादारोपस्थानीयोऽसंसर्गाग्रह एव रासभान्तरे नास्तीति न तत्र व्याप्यत्वव्यवहार इति

प्रथममवगतमेव, महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो वावगतस्तस्य प्रतियोगी न वन्हिर्न वा वन्हिमानित्यनुभवात्, रासभे तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यत इति। तन्न। एवं हि तद्वन्हितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात न तु धूमत्वव्यन्हित्वावच्छेदेन। न च तदनुमानोपयोगिवन्हित्वं वन्हिमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति मैवम्।प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाऽव्यापको वा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धिता-

---

इति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यसत्त्वान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः। न प्रतियोगितावच्छेदकमिति। न धूमसामान्यसमाना-

---

भावः। अयगतत्वस्य व्याप्त्यनन्तर्गतत्वादाह स्वरूपेति। महानसान्तरस्थासन्निकृष्टतादृशायां योग्यानुपलम्भविरहान्महानसनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसामान्याभावो वह्न्यादौ प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्य इत्यतः पूरयति अस्मिन्नित्यादिरिति। अवगतत्वस्य व्याप्तिघटकत्वे महानससामान्यघटितेऽपि व्यापकत्वस्य वह्न्यादौ प्रत्यक्षसम्भवादस्मिन्निति पूरणं व्यर्थमतः पश्चादुक्तमप्यवगतत्वं प्रागेव स्वरूपकीर्तनत्वेन व्याख्यातमिति ध्येयम्। नन्वतीन्द्रियनिष्ठस्यैतन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यायोग्यत्वात्तदभावः कथं योग्य इत्यत आह महतीति। वायुपरमाण्वादौ उद्भूतरूपसामान्याभावत्वादिना तादृशसामान्याभावादेरप्रत्यक्षत्वान्महतीत्युक्तम्। तादृशेति। एतन्महानसनिष्ठाभावीयेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामा-

वच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः । उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः । सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः । किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तिज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वे-

धिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः । अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सकृद्दर्शनगम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद् तस्या-

व्याभावस्य व्याप्त्यघटकत्वात्तद्ग्रहस्य तु शक्यत्वं न क्षतिकरमतो व्याचष्टे न प्रतियोगितेत्यादि । साधनाव्यापकेति । न च धूमाव्यापकपर्वतत्वादिव्याप्यत्वस्य प्रत्येकवह्नौ सत्त्वादव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । अधिकरणस्वरूपमेवेति । तथा च तादृशसाध्यसम्बन्धरूपा व्याप्तिः प्रथमतो गृहीतुं शक्यत एवेति भावः । प्रथममवितर्कितोपाधेरभावरूपां व्याप्तिं परिष्कृत्य पश्चाद्वितर्कितोपाधेरभावात्मिकां व्याप्तिं परिष्कुर्वन्नाह एवमिति । साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीति । अधिकरणस्वरूपमेवेति अनुषज्यते । न च साधनतावच्छेदकातिरिक्तेन तत्तद्धूमत्वादिना साध्यसम्बन्धावच्छेदात् वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । अनुशयान इति । आहेत्यग्रेऽन्वयः । तथात्वम् । सकृद्दर्शनगम्यत्वम् । न वारयाम इति । तथा च प्रकार-

न। तच्च उपाध्यभावत्वम्। न च उपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य। न च नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति। यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः नाभावज्ञान इति। अस्तु तावदेवम्, तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि, न चैवम्। वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः। अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात्,

मग्रीसाध्यत्वाद्ज्ञाने चेति। उपलक्षणमेतत्। उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात् उपाधिसामान्यतद्वतोर्मूर्त्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवासन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात्। न च योग्योपाधिव्यतिरेकग्रह एवानुमानाङ्गम्, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्र-

तयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन पक्षत्वे बाधः तादृशजनकतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेन पक्षत्वे चासिद्धसाधनमिति भावः। गुरुमते विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात् पूरयति तत्सामग्रीति। एतदिति। उपाधिज्ञानस्य प्रागसत्त्वमित्यर्थः। उपाधिसामान्येति। साधनाव्यापकस्यायोग्यस्यापि सत्त्वात् तद्व्याप्यत्वाभावः साध्ये न योग्य इत्यर्थः। तद्व्यवहारहेतुत्वाच्चेतिग्रन्थेन पर्यवसितस्योपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्य खण्डनासम्भवादाह यथा-

अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेत्, न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः, किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्मदर्शनात् संशयः स्यात् न तु संशयसामग्रीतो निश्चय इति। किञ्च यद्धीसामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबन्धकः। एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः।

सद्भाव। यथाश्रुतं दूषयति यच्चोक्तमित्यादिना। व्यभिचारेत्यादि। अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमाहत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम्। अन्यथा पुनरसाधारणतत्तत्कारणमेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या। विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमणि-

---

श्रुतमिति। उपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादिति मन्यतः श्रुतमित्यर्थः। ननु सत्यामपि व्यभिचारशङ्कायामनुमानादिना व्याप्तिनिश्चयोत्पादात्तस्याः प्रतिबन्धकत्वमसङ्गतमत आह प्रत्यक्ष इति। निश्चयात्मक इति शेष.। तेन व्यभिचारसंशयोत्तरं व्याप्तेः सन्देहोत्पादेपि न क्षति.। ननु संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयानुत्पत्यर्थं निश्चयसामान्यं प्रत्येव समानाकारसंशयसामग्रीत्वेन विरोधित्वमिति प्रात्यक्षिकनिश्चय प्रति संशयस्य तथात्वे मानाभाव इत्याशयेनाह अन्यथा पुनरिति। ग्राह्यसंशयस्याऽविरोधित्वे पुनरित्यर्थ.। कालदिगाद्यन्तर्भावेन सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवादाह असाधारणतत्तत्कारणेति। विशेषादर्शनधर्मिज्ञानकोट्युपस्थित्यादिरूपसंशयकारणेत्यर्थ.। विशेषादर्शनादीनामेकैकसत्त्वेपि निश्चयोत्पादादाह मेलकेति। सामग्रीप्रतिबन्धकेति। तदभिप्रायेणैव सा च क्वचिदुपाधि-

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, क्वचित् स्वतः सिद्ध एव । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाऽनवस्थेति चेत् । न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्ति ग्रहः ।

दीधितौ । वक्ष्यते चाऽधिकमुपरिष्टात् । अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तम्, केवला-

---

सन्देहादित्यादिना मूलकृता संशयसामग्र्याः प्रदर्शनादिति भावः । ननु विशेषादर्शनकोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानादिसमुदायस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वं न समवायेन, विशेषादर्शनस्य समवायेन क्वाप्यसत्त्वात्तादृशसमुदायसत्त्वेऽपि निर्णयप्रसङ्गात्, अत एव स्वरूपसम्बन्धेनापि न विरोधित्वं धर्मिज्ञानादेस्तेन सम्बन्धेन क्वचिदप्यसत्त्वादत आह विवेचितमिति । प्रामाण्यवाद इति शेषः । तथा च विशेषदर्शनाभावादिविशिष्टविरोधिकोट्युपस्थितिरेव संशयसामग्रीपदार्थस्तत्रोक्त इति तादृशकोट्युपस्थितित्वेनैव समवायेन निश्चयं प्रति विरोधित्वम्, वैशिष्ट्यञ्च तत्रैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपं निविष्टमतो नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु निर्णयत्वस्य नीलान्यघटत्वादेरिवाऽखण्डसमाजग्रस्तत्वान्न कार्यतावच्छेदकत्वमतस्तदवच्छिन्नं प्रति संशयसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वं दुर्घटमत आह वक्ष्यते चेति । निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाद्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव ग्राह्याभावानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमु-

न्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहाप्रसिद्धेः । खण्डशः प्रसिद्ध्या क चि-
त्तादृशभ्रमसम्भवेऽपि सर्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात् । अत एव
साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्र-
होऽपि प्रत्युक्तः । सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावा-
त् । तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य
विषयतयाऽभावः तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः ।

भयकोटिविशिष्टधीसामग्रीसद्भावे संशयो न तु निश्चय इत्या-
दिकं हेत्वाभासादौ वक्ष्यत इत्यर्थः । साधनगोचरेति । साध-
नविशेष्यकेत्यर्थः । ग्राह्येति । साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य ग्राह्यस्या-
प्रसिद्धेरित्यर्थः । नन्वभावे साध्यीयत्वावगाही प्रमेयस्याभाववद्वृत्ति
त्वमित्याकारो व्यभिचारग्रहः केवलान्वयिस्थले सम्भवत्येवेत्यत
आह खण्डश इति । क चित् साधने । सर्वत्रेति । तथा च
यत्र साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वभ्रमो न जातस्तत्रैव व्यभिचा-
रज्ञानाभावस्य व्याप्तिधीहेतुत्वमसम्भवीति भावः । तादृशग्रहे ।
साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे । तथापीति । तत्पु-
रुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धौ तादृशावच्छेद-
कत्वबुद्धेः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वद्योतनायोक्तं
साध्यतावच्छेदक इति । एकस्य पुंसो वह्नित्वे धूमवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेऽपि पुरुषान्तरस्य तत्र तादृशानवच्छे-
दकत्वग्रहस्य सम्भवार्थमाह तत्पुरुषीयेति । कायव्यूहदशायां
सौभरिप्रभृतेरेकशरीरावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयेऽप्यन्यश-
रीरावच्छेदेन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहोपगमे पुरुषपदं शरीरार्थ-
कम् । यदि चैकदेहावच्छेदेनैव कस्य चिदात्मनो बाधनिश्चयेऽप्य-
न्यस्यात्मनः परपुरप्रवेशन्यायेन विशिष्टधीः प्रामाणिकी तदा तत्त-
च्छरीरावच्छिन्नतत्तत्पुरुषीयत्वेव क चिद्विवक्षणीयम् । विषयत-
येति । यद्यपि घटत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं च
प्रमेयमित्येवं ग्रहेऽपि वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं
व्यापकत्वज्ञानोत्पादाद्विषयतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वमसङ्गतम् । न

च तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तथात्वं वाच्यम्, इत्थमपि वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं न वेति संशयोत्तरं वह्नित्वं तादृशानवच्छेदकमिति शाब्दादिज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् निश्चयत्वस्य धर्मिघटितमूर्त्तिकतया सामान्यतः तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयतादृशानवच्छेदकत्वबुद्धिसामान्यं प्रति तत्पुरुषीयबुद्धिमात्रं प्रत्येव वा घटत्वपटत्वादितत्तत्प्रत्येकधर्मधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयनिरूपितघटत्वपटत्वादितत्तत्प्रत्येकधर्मिनिष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वमात्रेणैव वा प्रतिबन्धकत्वं तादृशतादृशसम्बन्धावच्छिन्नतत्तदभावकूटस्यैव च हेतुत्वम् । न चैवं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यम्, अनन्यगतिकतया तथात्वस्येष्टत्वात्वस्तुतस्तादृशावच्छेदकत्वप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतात्वरूपेणानुगतसम्बन्धेनैव तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमतः सम्बन्धाननुगम एव नास्ति वह्नित्वं तादृशावच्छेदकं न वेत्यादि संशयस्य तु वह्नित्वनिष्ठमवच्छेदकत्वाभावप्रकारतानिरूपितं यद्विशेष्यत्वं तदेवावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितमपि न त्ववच्छेदकत्वनिरूपित विशेष्यतान्तरमिति तादृशसंशयस्यानवच्छेदकत्वग्रहं प्रत्यविरोधित्वम् । अत एव वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयादवृक्षः संयोगी न वेत्यादिसंशयस्य भेदः। समुच्चये प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वाभावात् । अत एव प्रत्यक्षमणिदीधितावतिरिक्तविषयतापक्षे मिथोविरुद्धधर्मद्वयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगित्वं संशयत्वमाहत्य तद्विघटकत्वेनैव न च प्रकारताभेदे विषयताभेद इति मूलग्रन्थोऽवतारितः । अत एव च लीलावतीप्रकाशेऽपि विरोधिनानारूपावच्छिन्नैकविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समुच्चये तु विरोधिप्रत्येकप्रकारावच्छिन्ना भिन्नैव विशेष्यता न तु विरोधिनानारूपनिरूपितैकेति सन्नायग्रन्थे स्फुटमभिहितमित्यादिकमन्यत्र विस्तरः। विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेराह तद्विषयत्वेति । तादृशावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविष-

वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया विशिष्यैव कार्यकारणभावः। तथा च यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायथं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्या-

---

प्यविशेष्यव्यभिचाराभाव इत्यर्थः। विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया च नातिप्रसङ्ग इति भावः। नन्वत्रापि कल्पे यस्य पुंसः स्वरूपसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानमप्रसिद्धं तदीयव्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वालाभः तथा व्यभिचारान्तरग्रहेऽपि व्याप्तिग्रहप्रसङ्गश्चेत्यत आह वस्तुत इति। इत्यादिकमित्यादिपदेन साधनं साध्यवदन्यवृत्तीत्यादेरुपसंग्रहः। यत्रैकविधमेव व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र तावद्व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वासम्भवादाह यथायोगमिति। तथा च यत्र यादृशं प्रसिद्धं तत्र तस्याभावो हेतुरिति भावः। समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमावेदयितुं पुरुषनिष्ठ इत्युक्तम्। यद्यपि व्यभिचारज्ञानदशायामपि घटाद्यवच्छेदेन तदभावस्य पुरुषे सत्त्वात्तदानीमपि व्याप्तिग्रहापत्तिः, तथापि समवायेन व्याप्तिग्रहं प्रति समवायावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेनैव हेतुत्वं वाच्यम् व्यभिचारज्ञानकालीनस्तदभावश्च घटाद्यवच्छेदेन विशिष्टविशेषणतयैव तत्रात्मनि वर्तत इत्यदोषः। यत्तु व्यभिचारज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नस्यैव समवायसम्बन्धेनाभावो व्याप्तिधीहेतुः तथा चात्मनि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानस्य विरहेऽपि तद्विशिष्टस्यात्मत्वस्यैव सत्त्वान्नोक्तदोष इति। तन्न। वृक्षादौ मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगविशिष्टवृक्षत्वाद्यभावस्येवात्मन्यपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टात्मत्वाद्यभावस्य सत्त्वात्। विशेषणस्य तथासत्त्वे तदवच्छेदेन विशिष्टवत्त्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात्। केचित्तु समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारज्ञानाभावः शरीरनिष्ठ एव व्याप्तिधीहेतुः न चैवं यत्र खण्डशरीरोत्पत्तिदशायामवस्थितहस्ताद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञाने तदुत्तरक्षणे खण्डशरीरावच्छेदेन व्याप्तिधीः स्यादुत्पन्नव्यभिचारज्ञानस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन खण्डश-

प्तिग्रहहेतुः । अत एवैकविधव्यभिचारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः । एवञ्च क्वचिद्व्यभिचारज्ञानस्याऽप्रसिद्ध्या तदभावस्याऽहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसिद्धायाः साधनत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषयतया तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथात्वकल्पनं न वयं वारयामः, यदि तत्तत्प्रकारादिनिवेशेन विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

शरीरव्यक्तावसत्त्वादिति वाच्यम् । हस्तादेर्ज्ञानावच्छेदकत्वाभावात् । चेष्टावत्त्वाविशेषेऽपि शरीरस्यैव तथात्वात् । अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादेरिव हस्तो जानातीत्यादेरपि प्रसङ्गादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । पूर्वकल्पे स्वयमस्वरसमाह अत एवेति । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां हेतुत्वादेवेत्यर्थः । निरुक्तावच्छेदकत्वग्रहाभावमात्रस्य हेतुत्वे तु व्यभिचारान्तरग्रहदशायामपि व्याप्तिधीः स्यादिति भावः । एवं चेति । साध्यसाधनादिभेदेन विशिष्यैव हेतुत्वे चेत्यर्थः । ननु साधनं साध्याभाववद्वृत्तीत्यादि व्यभिचारज्ञानाभावस्य पुरुषनिष्ठतया हेतुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादि व्यभिचारज्ञानाभावस्य पुरुषनिष्ठतया हेतुत्वाभिधानमसङ्गतं वह्नित्वद्रव्यत्वाद्यनन्तसाध्यतावच्छेदकान्तर्भावेणानन्तकार्यकारणभावापत्तेः । किन्तु तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानं प्रति समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य विरोधितया विशेष्यतासम्बन्धेन तदभाव एव तत्र हेतुः कल्पितः पुरुषव्यक्तीनामपि साध्यतया तत्तत्पुरुषघटितस्य त्वयापि विषयविधया निवेश्यत्वेन तत्प्रवेशकृतगौरवस्याप्यसम्भवादत आह प्रसिद्धाया इत्यादि । तदभावबोधेति । तादृशावच्छेदकत्वाभावबोधेत्यर्थः । तथात्वकल्पनं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वग्रहाभावस्य हेतुत्वकल्पनम् । तत्प्रकारेति । तत्तद्धर्मितावच्छेदकमित्यर्थः । विशेष इति । वह्नित्वादौ जातित्वादिप्रकारेण तादृशावच्छेदकत्वनिर्णयेऽपि वह्नित्वत्वादिप्रकारेण तादृशानवच्छेदकत्वग्रहात्तेन रूपेण

तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वनिश्चयस्य विशेष्यतासम्बन्धेनाभावत्वेन रूपेण तत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञाने कारणं वाच्यम् । तथा च धर्मितावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यं तत्राप्यावश्यकमिति तत्पुरुषीयत्वयोर्द्विधानिवेशेन कारणत्वकल्पने गौरवमिति भावः । नव्यास्तु वह्नित्वजातित्वादिप्रकारेण वह्निजात्यादेः साध्यतास्थले वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेन वह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशानवच्छेदकत्वग्रहं प्रति विरोधित्वेऽपि दण्डत्वकुण्डत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यतास्थले निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञानसामान्यं प्रत्येव दण्डत्वकुण्डत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयज्ञानत्वमात्रेणैव वा प्रतिबन्धकत्वं युक्तम् । अन्यथा दण्डत्वकुण्डत्वाद्यनन्तधर्मितावच्छेदकान्तर्भावेण प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवापत्तेः । न चैवं तादृशानादृशसम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावकूटस्य च हेतुत्वमपेक्ष्य लाघवान्निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तत्पुरुषीयतादृशानवच्छेदकत्वग्रहं प्रति निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमुचितं दण्डत्वकुण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतांशे गौरवादिति वाच्यम् । तथा सति दण्डत्वकुण्डत्वसामानाधिकरण्यनावच्छेदकत्वनिर्णयेऽपि तत्समानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वग्रहस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च यत्र दण्डः कुण्डं च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमिति ज्ञानस्योत्तरं दण्डांशे तस्य भ्रमत्वग्रहस्तत्र दण्डे इव कुण्डेऽप्यनवच्छेदकत्वधीः स्यात् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्त्यभावविशिष्टस्यैव तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वग्रहस्य समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या विरोधित्वात्, अन्यथा दण्डेऽप्यनवच्छेदकत्वधीस्तदानीं न स्यादिति वाच्यम् । दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयावच्छेदकताज्ञानस्य विरोधितायामेव दण्डांशे भ्रमत्वज्ञानव्यक्तीनामुत्तेजकतया कुण्डत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकनिश्चयविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन विरोधितायां तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्त्यप्रवेशात्, यत्र यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयविशे-

व्याप्तिश्च धूमादेर्व्यापकवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकम्, तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात् । अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति व-क्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिग्रहे विशे-षणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित् । यत्तु विरुद्धे

ध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन विरोधित्वं तत्र तद्धर्मविशिष्टांशे भ्रम-त्वग्रहव्यक्तीनामुत्तेजकत्वात् । इत्थमेव च घटादिमत्ताबुद्धिं प्रत्य-पि बाधबुद्धेस्तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च समानविशेष्यताव-च्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या विरोधित्वं परिष्कार्यमिति प्राहुः ।

ननु व्याप्तिग्राहकमिति मूलस्य न व्याप्तिग्रहजनक-तामात्रमर्थः पटाद्यवगाहिव्याप्तिधीजनके पटादावतिप्रसङ्गात् । नापि व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नकार्यता निरूपितकारणतावत्वं तथा, व्य-भिचारज्ञानविरहे तद्बाधात् लाघवेन व्यापकताग्रहत्वावच्छि-न्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् अतो व्याप्तिविषयिताव्यापकीभूतयत्कि-ञ्चिद्विषयिताकग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमेव तदर्थो वा-च्य. स च व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपत्वे सहचार-ज्ञानस्यासम्भवीत्यतो व्याप्तिमन्यथा निर्वक्ति व्याप्तिश्चेत्यादिना । साध्यसम्बन्धितेति । ग्राह्याभावानवगाहिनोपि व्यभिचारज्ञानस्य मणिमन्त्रादिन्यायेनात्र विरोधित्व हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छे-दकत्वमेव वाऽत्र मते व्यभिचार इति भाव. । उक्तव्याप्तिग्रहस्यानुमि-तावहेतुत्वात्तद्ग्राहकाभिधानमर्थान्तरग्रस्तमित्यस्वरस. कश्चिदित्यु-क्त्या सूचित. । सामान्यत एवेति । अत्र च तद्व्यापकत्वग्रहं प्रति तत्सामानाधिकरण्यग्रहत्वेन हेतुत्व समानविशेष्यत्वं च प्र-त्यासत्ति. । तेन विरुद्धाविरुद्धसाधारणैकव्यापकत्वाभावाद्विरुद्धस्थले सहचारग्रहस्य हेतुत्वेपि धूमवन्ह्योर्व्यापकत्वग्रहे तस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यपास्तम् । जलत्वादौ धूमव्यापकत्वग्रहानुरोधेन जल-त्वस्य धूमसामानाधिकरण्यग्रहस्य वन्ह्यादौ धूमव्यापकताग्रहा-

सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमात्सामान्यत एव सहचारज्ञानं हेतुरिति। तन्न। असिद्धत्वात्। विरुद्धेऽपि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोर्ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्य्यकारणभाव इति। इदं पुनरवधेयम्। यथा विद्यमानमपि वन्हित्वे व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात्, तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवात्। नानुपलब्धेः, प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा योग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परन्तु कथञ्चिद्विरोधस्फुर-

---

र्धमव्यावश्यकत्वादिति ध्येयम्। असिद्धत्वादिति। व्यापकत्वभ्रमे सहचारभ्रमस्य हेतुताया असिद्धत्वादित्यर्थः। असिद्धिमेव स्फुटयति विरुद्धेऽपीति। सामग्रीक्रमेति। सामग्रीक्रमाधीनो ग्रहणस्य क्रमः सामग्रीयौगपद्याद्यधीनं च ग्रहणस्य यौगपद्यमित्यर्थः। नत्विति। अन्यथा व्यापकत्वज्ञानोत्तरमपि क्वचित्सामानाधिकरण्यज्ञानोत्पत्तेः तत्रापि व्यापकत्वज्ञानं हेतुरित्येवं किं न रोचयेदिति भावः। व्यवहितेति। व्यवधानम्। मध्यस्थितकुड्यादिसम्बन्धः। विप्रकर्षो दूरवर्त्तित्वम्। अग्रहसम्भवादित्यस्य नानुपलब्धेर्योग्यतेत्यनेनान्वयः। प्रतियोगिसत्त्वेत्यादि। प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितोपलब्धिकत्वरूपेत्यर्थः। तथा च वह्नित्वं यदि धूमाधिकरणयावत्सन्निकर्षे सति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्यात्तादृशावच्छेदकत्वेनोपलभ्येत इत्यापादनस्यैवात्र योग्यतासम्पादकत्वाद्यावतां च धूमवतामेकदा सन्निकर्षविरहान्न सा सम्भवतीति तादृशावच्छेदकत्वाभावो न लौकिकप्रत्यक्षविषय इति भावः। आदिपदादाचार्योक्तायाः प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावत्तदुपलम्भकसमवधानरूपयोग्यतायाः परिग्रहः। कथं चिच्छब्दादिना। विरोधादीति। धूमत्वत्वादौ तादृशावच्छेदकत्वस्य विरोधादिग्रहवशादित्यर्थः। विरोधोऽसामानाधिकरण्यम्। आदिपदाच्च व्यापकीभूताभाव-

णादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतो धूमत्वनिष्ठासत्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्यादया गृह्यते। अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः। निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादिसाधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तद्धूमादौ दे-

---

प्रतियोगित्वस्योपग्रहः। तथा च तादृशावच्छेदकत्वासमानाधिकरणतया तादृशावच्छेदकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितया वा धूमत्ववत्त्वादिमत्त्वस्य धूमत्वादौ परामर्शाद् धूमत्वं तादृशावच्छेदकत्वाभाववद् इत्याकारकव्यतिरेकव्यनुमित्यनन्तरमत्र वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकप्रत्यक्षमिति भावः। न चैवमुक्तक्रमेण वह्नित्वादिहेतुना तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य वह्नित्वेऽपि व्यतिरेकव्यनुमितिसम्भवात् धूमत्वादिपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्। प्रत्यक्षत एव प्रथमतः साध्यतावच्छेदकीभूते वह्नित्वादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावग्रहार्थं तदनुसरणादिति। अथानुपलब्धियोग्यताया अननुगमत्वादिहान्यैव सास्त्वित्यत आह अत एवेति। तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वाभावादेवेत्यर्थः। निर्णयात्मनि संशयादिसाधारणस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः। निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विपरीतज्ञानस्य विरोधित्वे विपरीतनिश्चयान्तरं संशयोपत्तिरत आह साधारणे चेति। निश्चयात्मन इत्यग्रिमेणान्वयः। शङ्खो न पीत इत्यादिनिश्चयसत्त्वेऽपि दुष्टनयनस्य पुंसः शङ्खः पीत इत्युपनीतभानोत्पत्तेराह दोषविशेषाजन्येति। सत्यपि बाधनिर्णये लौकिकप्रत्यक्षोदयादाह उपनीतेति। अत्रोपनीतान्तं साक्षात्कारत्वानिरूपितविषयत्वोपलक्षकम्, न तु दोषविशेषाजन्यत्वादि प्रवेशो गौरवात्, साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्प्रकारताकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवेन तदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्, साक्षात्कारत्वानिरूपिततत्प्रकारकत्वं तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षवद्दोषविशेषजन्यप्रत्यक्षेऽप्यविशिष्टम्, उभयत्रैव साक्षात्करोमीत्यनुभवात् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्। अत एव

शान्तरवृत्तित्वसम्भावनाविरहादिवशात् गृह्यमाणो वन्ह्याद्यभा-
ववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वावच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

लौकिकसन्निकर्षजन्यस्यापि घटादिसंशयस्य तदभावनिर्णयप्रति-
बध्यत्वं संशयत्वघटकप्रकारताया अपि साक्षात्कारत्वानिरूपित-
त्वात् घटं सन्देह्मीत्यादिवत् घटं साक्षात्करोमीत्याकारकसंशया-
नुव्यवसायस्याभावात् इत्यादिकमन्यत्र विस्तरः । साध्याभाववद्-
वृत्तित्वाभावस्यालौकिकप्रत्यक्षमभ्युपगच्छतां मतमाह तत्तद्-
धूमादाविति । विरहादीत्यादिपदात्सन्निकर्षाद्युपसंग्रहः । ननु
धूमान्तरे निर्वह्निवृत्तित्वसम्भावनासत्त्वात् कुतो धूमत्वावच्छेदेन
तद्ग्रहणमत आह लाघवादिति । धूमान्तराकल्पनलाघवादित्यर्थः ।
तथा च तद्वयोक्तसम्भावनायाः प्रतिबन्धकमिति भावः ।
कालान्तरे वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वमपीदानीं तदनुपलब्धिसम्भवान्न म-
तेऽप्यनुपलब्धेर्योग्यता नास्तीत्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः ॥

इति व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

हुताशनरासभादिपदार्थसार्थस्याऽन्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानोऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य सन्दिग्धे किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि किं वा कानिचि-

---

ननु वह्नौ धूमकारणत्वसंशयनिरासार्थं तर्कानुसरणं व्यर्थं धूमकारणत्वस्य क्वचिदर्थनिर्णये तत्सहचरितधर्मवत्त्वग्रहाभावादेव वह्नौ तत्संशयस्यासम्भवात्, साधारण धर्मवत्ताग्रहस्य संशयहेतुत्वात् । न चेन्धनादौ तर्कं विनैव धूमकारणत्वनिर्णयात्तत्सम्भवः । तथा सति वह्नावपि तद्वदेव धूमकारणत्वग्रहे बाधकाभावादित्यत: सामान्यतः कारणत्वनिर्णयेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानं सम्पादयन् संशयस्य सम्भवमाह हुताशनेत्यादिना । अथैतेषामन्यतमो धूमकारणमित्यवधारणस्य तावदन्यतमत्वावच्छेदेन धूमकारणत्वावगाहित्वे तादृशान्यतमत्ववत्ताज्ञानस्यैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वह्नौ धूमकारणत्वसन्देहविरोधित्वसम्भवात्तर्कानुसरणं विफलमत आह सन्दिग्धे इति । सन्देहाकारमाह किमेतानीति । हुताशनाद्यन्यतमवृत्तिकारणत्वं हुताशनाद्यन्यतमत्वावच्छेद्यं न वेति सन्देहे तात्पर्यम् । तथा चोक्तसन्देहानुरोधादन्यतमत्वसामानाधिकरण्येनैव धूमकारणत्वं पूर्वमवधृतमन्यथा प्रतिबन्धकसत्त्वे तादृशसन्देहायोगादिति भावः । नन्वेतावता सामान्यतः कारणत्वनिश्चयेन धूमकारणत्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य सम्पादनेऽपि धूमकारणत्वाभावस्वरूपापरकोटिनिश्चयस्य कुत्राप्यसम्भवात्तत्सहचरितधर्मव-

चिन्तामणेः तर्कः ।

तथा हि, धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्हिसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं

तथा कानिचिच्च नेति, अत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथाविधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याऽहेतुत्वमेवाधारयति यथा रासभादेः, यस्य व्यतिरेके तादृशापरसकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वन्हेः, तत्र चाऽकारणत्वसन्देहो विरोधितामासादयन्निवर्त्तते येन तर्केण तमाह धूम इत्यादि । अनुसन्धेयश्चावश्यं कार्यकारणभावग्रहः, तदधीन-

---

साधनविरहादेव धूमकारणत्वसन्देहासम्भवात्तन्निरासकस्तर्को विफल एवेत्यतो धूमकारणत्वाभावनिर्णयस्य प्रकारमाह तत्रेति । महेतुत्वमेवेति। तथा च तमन्तर्भाव्यैव कारणत्वाभावसहचरितधर्मवत्त्वग्रहो नानुपपन्न इति भाव.। ननूक्तक्रमेण कारणत्वसन्देहस्य सामग्रीं सम्पाद्य तर्कस्य तन्निवर्त्तकत्वोपपादनेपि कारणतानिर्णायकार्थ तर्कस्य दुर्घटं प्रत्यक्षेण कारणत्वग्रहेऽन्वयव्यतिरेकज्ञानस्य हेतुतया तद्विलम्बात् कथं प्रत्यक्षतः कारणताग्रहः स्यादत आह यस्य चेति। तथा चान्वयव्यतिरेकज्ञानमप्यस्तीति भाव। तत्र चेति।धूमकारणत्वनिश्चये चेत्यर्थ।विरोधितामिति।निश्चयात्मकप्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमाहत्येदमानतु व्यभिचारशङ्कानिरासकस्तर्को दर्शनीयः स च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्याकार एवेति वह्निजन्यत्वग्राहकतर्कस्य प्रदर्शनानौचित्यमत आह अनुसन्धेय

स्वाव्याप्तिबुद्धेः। सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकहात जायमा-

इति। अपेक्षणीय इत्यर्थः। कार्यकारणभावग्रह इत्यस्य वह्निधूमयो-रित्यादिः। कार्यकारणभावे इति पाठे तु अनुमन्धेय इत्यस्य निश्चेतव्य इत्यर्थः। तदधीनत्वात्। कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वात् अन्यथा धूमस्य वन्हिजन्यत्वानिर्णये बाधग्रहाभावादुक्ततर्क एव नावतरेत् को व्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा व्याप्तिग्राहकः स्यात्, तथा च बाधनिर्णयविधया व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतर्के मूलीभूतस्य वन्हिजन्यत्वनिर्णयस्य सम्पादकतयैव धूमो यदि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सतीत्यादिको मूलोक्ततर्को व्याप्तिग्रहे उपयुज्यते इति भावः। यत्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहे विशेषणतावच्छेदकीभूतव्यापकतानिर्णयविधया कारणताज्ञानस्य हेतुत्वे कारणत्वस्य व्यापकतागर्भत्वादतः कारणतानिर्णयाधीनत्वं व्याप्तिबुद्धेरिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। यद्यपि वन्हिजन्यत्वं स्वकारणवह्निकत्वं तथानन्यथासिद्धस्वव्यापकवन्हिकत्वमिति तत्रान्यथासिद्धभागो व्यर्थः धूमधर्मिकस्वव्यापकवन्हिकत्वनिर्णयस्यैव व्याप्तिग्रहोपयोगित्वसम्भवात्। किञ्च स्वपदं यदि धूमपरं तदा धूमव्यापकत्वविशिष्टवह्निप्रसिद्धैव व्यभिचारशङ्कानिरासम्भवात्तज्जन्यत्वग्राहकतर्कानुसरणं व्यर्थं यदि च धूमान्यपरं तदा धूम एव मूलशैथिल्यमातथापि वह्निजन्यत्वं वह्निनिष्ठजनकताप्रतियोगित्वं जनकत्वं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वेति नव्यमतेनायं ग्रन्थः। अत एव प्राचां मते स्वत्वस्यानुगतत्वादालोकादिसाधारणमन्यथासिद्ध्यनिरूपकव्यापकतावच्छेदकीभूतवह्नित्वादिधर्मकत्वमेव वन्ह्यादिकारणकत्वं तथा च धूमादौ तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमानस्य सामग्रीसत्त्वदशायां वह्नौ धूमकारणत्वग्रह एव वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्रहस्वरूपः स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वादिति मूलोक्ततर्कस्य तादृशकारणत्वग्राहकत्वानुरोधेनैव व्याप्तिग्राहकत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह समानाधिकरण्येनेति। प्रकारे तृतीया। तथैव सामानाधिकरण्येनैव। गृह्णतः विषयीकुर्वतः। तस्यैव वेति। कारणताग्रहस्यैव वेत्यर्थः। व्याप्तिपरि-

नस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वा-
त् । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावको-
टिकशङ्कानिवर्त्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्नितच्छून्यजन्या-
न्यतरो न स्यात् जन्यो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । तथा

च्छेदकत्वात् व्याप्तिविषयत्वात् । घाकारोऽनास्थायाम् । स्वो-
त्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नस्वाधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वरूपाया एव व्यापकताया कारणताशरीरनिवि-
ष्टतया तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यपरिच्छेदेऽपि स्वसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरू-
पाया अनुमित्युपयुक्तव्याप्तेः कारणताग्रहेण विषयीकरणादिति
ध्येयम् । ननु तद्धर्मावच्छिन्नापादकताकापत्तित्वेनैव तद्धर्मावच्छि-
न्नवत्ताबुद्धिं प्रति विरोधित्वाद्विशिष्टापादककस्य मूलोक्ततर्कस्य
कुतो वह्निजन्यत्वशङ्कानिवर्त्तकत्वमत आह विपर्यये तन्मात्रकोटि-
पर्यवसायिनश्चेति । विपर्यये स्वविशेष्यपक्षकापादकाभाववत्त्वा-
नुमाने । तन्मात्रपर्यवसायिन इति । तन्मात्रविधेयताकस्येत्यर्थः ।
तदभावकोटिकशङ्केति । अत्र शङ्कापदमविवक्षित तदभाववत्ताज्ञा-
नमात्रस्यैव निवर्त्यत्वं बोध्यम् । तथा च तद्धर्मावच्छिन्नापादक-
ताकापत्तित्वमात्रेण तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धिविरोधितायां तन्त्र-
मिति भावः । मात्रपदस्य प्रयोजनमाह अन्यथेति। विपर्यये यत्कोटि-
भासते तदभावशङ्कायामेव तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । व-
ह्नितच्छून्येति । वह्निजन्यवह्निशून्यजन्यैतदन्यतरो न स्यादित्यर्थः । न
चैतदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिः जन्यमात्रस्यैव वह्नि-
शून्यादृष्टादिजन्यत्वेन जन्यत्वत्वस्यैव लाघवेन तादृशाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । प्रतीतिबलाद्गुरुधर्मस्यापि प्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् तथात्वापत्तेरिति । वह्निजन्यत्वा-
भावकोटिकशङ्कानिवर्त्तकत्वापत्तेरित्यर्थः । न चात्र विपर्ययेऽन्यतरत्व-
स्यैव पर्यवसानं न तु वह्निजन्यत्वस्येति कथं तदभावकोटिकशङ्का-
निवर्त्तकत्वप्रसक्तिरुक्ततर्कस्येति वाच्यम् । घटपटान्यतरत्वस्य घट-

मितं वन्हिसमवहितजन्यत्वं वाच्यं तथा च घटादौ व्यभिचारवा-
रणाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं ससन्तम्। अजन्ये
जन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्य इति। तदर्थस्तु
वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं त-

थम्। यद्यपि वन्हिसमवहितजन्यत्वस्य वन्हिजन्यत्वपर्यवसितत्वेऽपि
धूमो यदि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्हिजन्यो न स्यात्तदा ज-
न्यो न स्यादित्यत्र विशिष्टमापाद्यीकृत्य तर्कः सम्भवत्येव, न च नान्त-
रीयकवन्हिके व्यभिचारः, वन्हिजन्यत्वाभावमात्रस्यापादकत्वमत
इत्यत्रापि मते वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयाव-
त्कारणकत्वरूपस्यैव अजन्यत्वस्यापाद्यकोटौ निवेशयत्वेन तद्वारणास-
म्भवात्। तथापि विशिष्टस्यापादकत्वे विपर्यये वन्हिजन्यत्वमात्रप-
र्यवसायित्वार्थं वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षविशेषणस्यानुसर्त-
व्यत्वे गौरवं भवन्मतेऽपि भविष्यतीत्यादिशङ्कायाः प्रकृतापत्तप्रतिब-
न्धकत्वं च स्यात् तादृशपक्षधर्मतासम्पत्तिमात्रमतिकूलत्वादतः के-
वलं वन्हिजन्यत्वाभावमापादकीकृत्याह तथा चेति। जन्यत्वाभाव-
स्वरूपेऽनुयोगिनि विशेषिते घटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमत उक्त
प्रतियोगीति। तथा च धूमो यदि वन्हिजन्यो न स्यात् वन्ह्यसमवहि-
ताजन्यत्वविशिष्टजन्यो न स्यादित्येवमेव तर्क इत्यापाद्यस्यापि घटादौ
सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्वापाद्यकोट्यन्तर्गतस्य मूलोक्तज-
न्यपदस्य व्यावृत्तिमाह अजन्य इति। तथा च वन्ह्यजन्ये गगना-
दौ वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य सत्त्वेऽपि तद्विशिष्टजन्यत्वस्य व्यतिरेक-
सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। जन्ये चेति। चकारव्यत्ययेन वन्हि-
व्यधिकरणे घटादौ नान्तरीयकवन्हिके चेत्यर्थः। नातो विवक्षितसत्य-
न्तार्थस्य व्यधिकरणे घटादौ सत्त्वेऽपि न्यूनतेति भावः। वन्ह्यजन्यत्वे सति
वन्हिव्याप्यस्वसामग्रीको नान्तरीयकवन्हिकस्तत्तद्रासभादिस्तत्र
यथाश्रुतजन्यत्वस्य प्रवेशेनापि व्यभिचारस्यावारणादाह तदर्थस्त्विति।
तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टजन्यत्वस्य नान्तरीयकतत्तद्रा-
सभादौ सत्त्वेऽपि वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयाव-

थाविधयावत्कारणकत्वमिति यावत्। तथा च वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वे सति वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणको

स्कारणजन्यत्वविरहान्न व्यभिचारः । अन्यत्वाप्रवेशे लाघवादाह तथाविधेति । वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरेत्यर्थः । यद्यपि धूमेतरसामान्यजन्यत्वं सत्यन्तेनाभिधाय मूलोक्तजन्यत्वस्य यथाश्रुतस्य प्रवेशेऽपि नान्तरीयकवन्हिके व्यभिचारो वारयितुं शक्यते, तथाप्यवन्हेरेव भविष्यतीति शङ्कायास्तादृशतर्के प्रतिकूलतर्काभावाद्वक्ष्यमाणग्रन्थासङ्गतिभिया तन्नाभिहितम् । सत्यन्तमन्तर्भाव्य समुदितमापाद्यमाह तथा चेति। अत्र च वन्ह्यजन्यतत्समानाधिकरणघटादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। स्वसमानाधिकरणवन्हिमद्भिन्नस्याव्यवहितप्राक्क्षणको यो यस्तदन्यत्वं तदर्थः। महाप्रलयानङ्गीकर्तृमते वन्हिमदन्यस्याव्यवहितपूर्वक्षणकान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या तदन्यत्वविशिष्टस्य वन्ह्यसमवधानकालीनवन्हितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वरूपस्यापाद्यप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरतः स्वसमानाधिकरणेति वन्हेर्विशेषणम् । नान्तरीयकवन्हिकस्यापि वन्ह्यसमवधानकालीनकिञ्चित्कारणकत्वात् तत्र व्यभिचारः स्यादत उक्तं यावदिति । तथा च तस्य यावत्कारणं न वन्ह्यसमवधानकालीनं तथात्वे वन्ह्यसमवधानकालेऽप्युत्पत्तिप्रसङ्गादतो न तत्र व्यभिचारः। वन्ह्यसमवधानकालीनत्वं च स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यक्षणवृत्तित्वम्। निरुक्तवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमद्भिन्नक्षणावृत्तियावत्कारणकत्वस्याप्रसिद्धिः प्रलयेऽपि ब्रह्माण्डान्तरे वन्हिसत्त्वेन तत्कालीनकर्मादौ प्रसिद्ध्यसम्भवादेकदा सकलब्रह्माण्डनाशोपगमे तु पक्षीभूतपुरोवर्तिधूमव्यक्तावप्रसिद्धिरतः स्वसमानाधिकरणेति । स्वसमानाधिकरणवन्हिमदन्यस्याव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवन्हिमद्भिन्नक्षणावृत्तियावत्कारणकत्वस्याप्रसिद्ध्यादाह वन्हितत्समवधानेतरेति । इदं च यावत्कारणे विशेषणम् । तथा च धूम एवापाद्यस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिः । एकैकस्य प्रवेशे तत्रैवाप्रसिद्धितादवस्थ्यमतो द्वयमुपात्तम् । इत्यञ्च

धूमो यदि वह्निजन्यो न स्यात्स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नव्यावहितप्राक्क्षणकाल्यत्वे सति स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नक्षणवृत्तिवह्नितत्समवधानतत्त्वाव्यापकारणको [illegible] स्यादिति समुदितार्थनिष्कर्षः । न च वायवमध्यगतानां तत्तद्धूमावयवतत्संयोगविशेषरूपाणामेव तत्तद्धूमकारणानां तद्वह्न्यसमवधानकालीनतयाऽप्याधाभूततर्के इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । दण्डस्य घटजनकतायां भ्रम्यादिकपालद्वयसंयोगपर्यन्तस्येव वह्निविशेषस्यापि धूमविशेषजनकतायां तत्तद्धूमावयवतत्संयोगादीनां प्रत्यासत्तितया तत्तद्वह्निनिष्ठतद्धूमीयकारणताघटकप्रत्यासत्तितरार्थकेन समवधानेतरपदेनैव वारणादिति दिक् । अत्रेदं तत्त्वम् । आपादकवत्त्वांशे आहार्यरूपापाद्यव्याप्यवत्तानिश्चयः पक्षे आपाद्याभाववत्तानिश्चयश्च द्वयमापत्तेर्हेतुः । एवञ्च धूमवानयं पर्वतो निर्धूमत्वव्याप्यवह्नित्ववान् स्यादित्येवं निश्चयः पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यापत्तौ हेतुः । न च बाधत्वे विशिष्टबुद्ध्यात्मिकाया आपत्तेरसम्भवः, अनाहार्यविशिष्टबुद्धित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् आपत्तेस्त्वाहार्यत्वात् । आपत्त्यन्यविशिष्टबुद्धित्वेनैव बाधधीप्रतिबध्यत्वं तेनापत्तेः क्वचिदनाहार्यत्वेऽपि न क्षतिरिति तु न युक्तम् । एकविधेयताकापत्तावन्यस्य बाधनिर्णयदशायामपि प्रकारताप्रसङ्गात् । आपत्तित्वं पुनरत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः, तर्कत्वमपि तदेव, फलं च तर्कस्यापादकवत्ताबोधप्रतिबन्धः, प्रतिबन्धकता च शुद्धस्यापादकतास्थले तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नापादकताकापत्तित्वेन विशिष्टस्यापादकतास्थले [illegible] विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेन विशेषणवत्ताबुद्धौ तु विशेष्यवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेनापीति नव्याः । स्वारसिकापादकवत्ताशङ्कायास्तर्ककारणीभूतेनापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयेनापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्याभाववत्तारूपनिश्चयेन आहार्य्यापादकवत्ताज्ञानसम्पादकेन तद्बाधनिश्चयेनैव वा प्रतिबन्धादाहार्यापादकवत्ताशङ्कायाः प्रतिबन्ध एव तर्कस्य फलम्, भवति ह्यनिष्टप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादाहार्यशङ्काया अनुत्पाद इति [illegible] मिश्रादिसम्मतः प्राची-

न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्तु नान्तरीयकवह्निके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति । तन्न । प्राक् तदसिद्धेः । अत्रा-

---

नः पन्थाः । स चायं तर्कः पञ्चविधः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्र स्वापेक्षापादकप्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या । तत्राद्या यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति।द्वितीया तु घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति । तृतीया च अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात्तदा तत्त्वेनोपलभ्येतेति। स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनःप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः । यथाऽयं घटो यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यादेतद्घटाभिन्नः स्यादित्युत्पत्तौ । एवं ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वयमुदाहार्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनःप्रसङ्गः चक्रकः।पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहरणम् । अपेक्षा साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या । अनवस्था पुनरप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्याद्घटाजन्यवृत्ति न स्यादिति।उक्तचतुष्कान्यप्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः । सोऽपि द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च । तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यात्, द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः, विपर्ययस्य वह्न्यादेः शङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वादित्यलं विस्तरेण । वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य सत्यन्तार्थस्य नान्तरीयकवह्निकेऽपि सत्त्वादाह स चेति । सत्यन्तार्थश्चेत्यर्थः । तथा च धूमो यदि वह्निघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति वह्निजन्यो न स्यादुत्पन्नो न स्यादित्येवं तर्काकार इति भावः । पक्षे वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वानिश्चयं विना यथोक्ततर्कस्य न वह्निजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वं विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतस्यैव विशिष्टापादककतर्कस्य विशेष्यवत्तानिश्चयविरोधित्वात् स चात्र न सम्भवति धूमे वह्निजन्यत्वसंशयदशायां वह्न्यघटितसा-

तिरेकानुविधानबोधपरं वा । अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव । कृत्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च । यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वन्हेर्जनकत्वं नाऽऽयाति तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणतायामपि तथात्वसम्भवात्, तथापि विशेषाणां कार्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरो-

योजकत्वज्ञानमेव पक्षीभूते तद्धूमे वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकं तद्धूमव्यापकत्वगर्भस्य तद्धूमप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत एव वन्हौ सुग्रहत्वादिति भावः । ननु तद्धूमप्रयोजकत्वं न तद्धूमजनकत्वं तर्कपूर्वं तन्निश्चयस्यासत्त्वेन शङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, नापि तद्धूमव्यापकत्वमात्रं तन्निश्चयेपि वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्कोत्पादादत आह तादृशेति । उपादानविषयीभूतवन्ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव पक्षीभूततद्धूमे व्याप्यसंकधर्मदर्शनविधया वन्ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकं तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वं तु पूर्वं न गृहीतं नान्तरीयकवन्हिके व्यभिचारग्रहात्तो न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः । तत्परम् । उक्तप्रयोजकत्वादिज्ञानपरम् । स्वस्य क्रिया यस्मादिति व्युत्पत्त्या तल्लाभादिति भावः । कृत्यादेरित्यादिना क्रियासंग्रहः । कामिनाजिज्ञासादेरिव कृत्यादेरपि मणिमन्त्रादिन्यायेन शङ्काविरोधित्वसम्भवादाह कारणतेति । ननूक्ततर्कस्य धूमविशेषपक्षकत्वे तद्धर्मिकवन्हिजन्यत्वशङ्कानिरासद्वारा तत्र धूमे वन्हिजन्यत्वग्राहकत्वेपि धूमान्तरे वन्हिजन्यत्वशङ्कासम्भवाद्धूमत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वनिश्चयो न सम्भवति अपेक्षितश्च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे स एवेत्याशयेन शङ्कते यद्यपीति । ननु धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वे बाधाद्वन्हिजन्यत्वग्राहकं प्रमाणमेव धूमत्वस्य तदवच्छेदकत्वं ग्राहयेदत आह तृणेति । वैकल्पिककारणतायाम् । वैजात्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायाम् अतस्तृणादेर्वैकल्पिके हेतुताविरहेपि न क्षति । तथात्वसम्भवात् । धूमस्य वन्हिजन्यत्वसम्भवात् । तथा च वन्हौ तृणादिप्रत्येकजन्यतास्थले यथेतरधर्मस्यावच्छेदक-

धशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रतिसन्धानादिवशात्सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति। प्रामाणिकौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ। फलबलेन लाघवज्ञानादिशून्याया एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्पयते। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वन्ह्यजन्यत्वे-

---

त्वे बाधविरहात् वन्हित्वस्य नावच्छेदकत्वासिद्धिः तथा धूमस्य वन्हिजन्यतायामपि धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वे बाधानिश्चयाच्च धूमत्वस्य वन्हिजन्यतावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः। [तथापीति तर्केण विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानो विशेषणं कार्यकारणभावग्रहश्चेत्यन्वयः] तद्विरोधीति। कार्यकारणभावग्रहविरोधीत्यर्थः। वन्हौ तृणजन्यत्वस्य वन्हित्वावच्छेदेनाग्रहादाह सामान्यव्यभिचारानिश्चयेति। वन्हौ धूमजनकत्वस्य दण्डादौ घटादिजनकत्वस्य द्रव्यत्वावच्छेदेनाऽग्रहादाह अनुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितीति। तथा च वन्हित्वादेस्तादृशविशेषरूपस्योपस्थित्या न द्रव्यत्वेन हेतुत्वमिति। अत्र तद्व्यक्तित्वयोः कपालत्वघटत्वयोर्वा समुपस्थितावपि द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति मूर्त्तत्वेन समवायिकारणताग्रहार्थमाह अनुगतेति। नारण्यकान्यदण्डत्वादेरनुगतविशेषरूपान्तरस्योपस्थितावपि घटं प्रति दण्डत्वेन हेतुत्वस्य ग्रहाद्गुरुपदं सामान्यतुल्यशरीरार्थकम्। ज्ञानत्वाद्यनुगतागुरुधर्मस्योपस्थितावपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वग्रहादुक्तं विशेषेति। ज्ञानत्वं तु न विशेषणज्ञानत्वस्य विशेष इत्यदोषः। नीलादिजन्यत्वस्य पाकाजन्यनीलत्वादिना तृणादिजन्यत्वस्य मण्याद्यजन्यवन्हित्वादिना सामान्यधर्मेणावच्छेदो न गृह्यते किं तु वैजात्यविशेषेणैवात उक्तं लाघवप्रतिसन्धानेति। तथा च तत्र लाघवप्रतिसन्धानविरहादेव नोक्तधर्मावच्छेदेन जन्यत्वग्रहः। लाघवप्रतिसन्धानस्य न सार्वत्रिकत्वमत उक्तम् आदीति। तथा च गौरवज्ञानाभावस्यापेक्षितत्वेन पाकाजन्यनीलत्वादौ गौरवग्रहादेव न तदवच्छेदेन नीलादिजन्यत्वग्रह इति भावः। सामान्यत इति। सामान्यधर्मावच्छेदेन।

सम् । कार्यकारणभावम् । परिच्छिनत्ति । अवगाहते । नन्वेकवह्नि-धूमयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्ययोरपि वन्हिधूमयोः कार्यकारणभा-वग्रहेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह प्रामाणिकाविति । कारणताग्राहकतया प्रमाणसिद्धावित्यर्थः । तथैव । सामान्यत एव । तथा च यत्सामान्या-लिङ्गितयोर्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्यावच्छेदेनैव का-र्यकारणभावग्रह इति सामान्यविशेषभावस्य नियामकत्वान्नाति-प्रसङ्ग इति भावः । ननु धूमत्वरूपेण व्यभिचारशङ्कायाः सत्त्वा-त्कथं तदवच्छेदेन प्रत्यक्षतो वह्निजन्यत्वनिर्णयः स्यादत आह फलेति । लाघवादीत्यादिना विशेषदर्शनादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धक-त्वमिति । प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमतेनेदम् । कार्योनुत्पत्तिव्याप्यत्वमेव वाऽत्र प्रतिबन्धकत्वम् । तथा च लाघवा-दिज्ञानस्यापरकोटिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वान्न कारणत्वनिश्चयानुप-पत्तिरिति भावः । अत्र च दण्डस्य घटजनकतायां चक्रभ्र-म्यादिकपालद्वयसंयोगपर्यन्तमिव वह्नेर्धूमत्वावच्छिन्नं प्रति जनक-तायां रूपविशेषपरावृत्त्यादितत्तद्धूमावयवसंयोगपर्यन्तं प्रत्या-सत्तिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वाच्च न क्षतिरिति प्राञ्चः । के-चित्तु धूमसामान्ये वह्नित्वेन हेतुतायां कार्यकारणयोः कालि-की प्रत्यासत्तिर्विशेषसामग्र्यपेक्षणाच्च नातिप्रसङ्ग इति प्राहुः । यत्तु समवायेन धूमत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्यरूपवदवच्छेदसंयो-गसम्बन्धेन वह्निः कारणं धूमसमवायिमात्रे वह्निजन्यरूपविशेष-वत्परमाण्ववच्छेदसंयोगस्य सत्त्वाद्धूमद्व्यणुकसमवायिन्यपि स्व-जन्यरूपविशेषवत् परमाण्वन्तरावच्छेदसंयोगसम्बन्धेन वह्नेः स-म्भवादिति । तच्चिन्त्यम् । इद स्ववधातव्यम् । अस्तु यथा तथा वह्नि-धूमयोः कार्यकारणभावग्रहः, न चासौ संयोगेन वह्निधूमयोर्व्याप्ति-ग्रहार्थमुपयुज्यत इति । धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहार्थं धूमसा-मान्यपक्षकं तर्कमभ्युपगच्छतां मतं दर्शयति अपरेत्वित्यादिवद-न्तीत्यन्तग्रन्थेन । अजन्ये व्यभिचारवारणाय जन्यत्वविशिष्ट-स्येति । जन्यत्व तु तदर्थस्त्वित्यादिना स्वीकरूपं ग्राह्य नालो ना-न्तरीयकवह्निके व्यभिचार । यद्यपि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वविशि-ष्टस्य जन्यत्वस्यैव व्यतिरेकं आपादयितुं युक्तं मूले जन्यत्वस्यैव विशेष्यविधयोल्लेखात्, तथापि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य विशेष-

न जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेक
एवापादनीयः, तच्चोक्तन्यायेन तादृशवन्हियुक्तकारणकलापजन्य-
त्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वन्हिविरहेऽपि निरति-
शयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात्
धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात्, तादृशस्यैव क्व चिद्वन्हिं क्व चिचे-

---

णपरत्वे पश्चात्तच्चेत्यादिना तस्य परामर्शो न स्यात् असति बाधके
तच्छब्देन विशेषविधया पूर्वोपस्थितस्यैव परामर्शकतया व्यु-
त्पत्तिसिद्धत्वात् तच्चेत्यपहाय वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं चेत्यभि-
धाने ग्रन्थगौरवापत्तेरिति ध्येयम् । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य
वन्हिघटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपत्वं प्राक् तदसिद्धेरत उक्तम्
यथाश्रुतस्येति । तथा च वह्नियुक्तकारणकलापं विनाऽनु-
त्पद्यमानत्वरूपमेव तदत्र नेयमिति भावः । ननु वह्नियुक्तका-
रणकलापं विना उत्पद्यमानत्वशङ्कासत्त्वाद्धूमत्वावच्छेदेन व-
न्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि प्रागसिद्धेः कथं धूमत्वावच्छेदेनाक्षत-
कांचतारस्तदवच्छेदेन बाधनिश्चयाभावात् आह तच्चेति । व-
ह्नियुक्तकारणकलापं विनानुत्पद्यमानत्वञ्च मनसैव सुग्रहमिति
परेणान्वयः । उक्तन्यायेनेति । हुताशनरासभेत्याद्युक्तान्वयव्यति-
रेकग्रहेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकजन्यत्वेति । वह्नियुक्तकारणकलाप-
व्यतिरेकोत्पत्तिकत्वशङ्कानिरासादित्यर्थः । सर्वाण्येव पञ्चम्यन्तानि
सुग्रहमित्यनेनान्वितानि । ननु वन्हियुक्तकारणकलापस्य वह्निं विना
कृतस्यैव धूमजनकत्वशङ्कया जनिता वह्नियुक्तकारणकलापव्यतिरे-
कोत्पत्तिकत्वशङ्का स्याद्वक्ष्यत्यवहरेन भविष्यतीत्यत आह व-
ह्निविरहेऽपीति । निरतिशयस्य । निर्विशेषितस्य वह्निं विना कृत-
स्येतियावत् । तथाविधात् । वह्निं विना कृतकारणकलापात् । ननु
वह्नियुक्तकारणकलापस्यैव एकत्र धूमं वह्निसहकारेण धूमान्तरं च
वन्हिभिन्नसहकारेण जनकत्वसम्भावनया वन्हिविशिष्टकारणकला-
पव्यतिरेकोत्पत्तिकत्वशङ्का दुर्वारा यद्वक्ष्यति क्व चिद्वन्हिं विनापि

तदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाश्च क्व चिद्धूमानुत्पादप्रयोजक-त्वेनावधृतस्य वन्हिविरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामान्य प्रति लाघवात्प्रयोजकत्वनिर्णयेनापनयान्मनसैव सुग्रह वन्हेर्वन्हिसमवहितस्योपादानम् । अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य वन्ह्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वन्हिसमवहितोपादानस्य वा प्रयाजके तत्र तात्पर्य्यम् । यत्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धक तदेव

भविष्यतीत्यत आह तादृशस्यैवेति । वन्हियुक्तकारणकलापस्यैवेत्यर्थ । आसाद्य । सहकृत्य । लाघवादिति । वन्हिविरहस्य धूमविशेषानुत्पत्तिप्रयाजकत्वे प्रत्यलान्तरीयधूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वस्यान्यत्र कल्पन गौरवात् । तथा च वन्ह्यभावप्रयुक्ताभावप्रतियोग्युत्पत्तिसामान्यकत्वधीरेव विशेषदर्शनविधयोक्तसशयविरोधिनीति भाव । तदुपादानमित्युत्तरग्रन्थ तच्छब्देन वन्हिसमवहितस्य परामर्शाय धूमार्थं वन्हेरित्यत्र वन्हिपद व्याचष्टे वन्हेर्वन्हिसमवहितस्येति । वन्हेरित्यस्य तृप्त्यर्थमित्यनतान्वयभ्रम निरसितु दूरस्थमुपादानपद योजितम् । वन्हिसमवहितोपादानस्याप्रतिबन्धकत्वादाह अत्र चेति । नियमव्यवच्छेद्यस्य । नियमलभ्यस्य । तदुपादानमेवेत्येवकारस्यत्यासेन तस्यैवोपादानमिति योजनया तदितरानुपादानस्य प्राप्तरित्याशय । नियमव्यवच्छेद्यस्य नियमतो वन्ह्यनुपादान मित्यत्र नियमपदव्यवच्छेद्यस्येति वार्थ । तदजन्यत्वज्ञाने । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वज्ञान । नियमव्यवच्छेद्येत्यादिकुत्रापि विनापि वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वज्ञान प्रापयति परम्परयेति । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वस्य ग्रहे सति तद्विशिष्टजन्यत्वहेतुना वन्हिसमवहितजन्यत्वानुमितिस्ततो वन्हिसमवहिते प्रवर्तत इति परम्परया वन्हिसमवहितोपादाने वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वज्ञान प्रयोजकमिति भाव । तत्र । वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । अन्वयव्यतिरेकेति । धूमे वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वन्ह्यसम-

याव्याघातः स्यात् । यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः तृप्त्यर्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात्, तेन विनापि तत्सम्भवात् । त-

---

तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । याद्दच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । के चित्तु कार्य्य-

---

वहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकमतस्तदेवोक्ततर्कस्य घटकं सम्पादकमित्यर्थः । अत्रैव मूलसंवादमाह तदिदमिति । याद्दच्छिकस्य । व्यक्तिविशेषवृत्तितया गृहीतस्य । व्यभिचारित्त्वादिति । धूमविशेषो वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायीति निर्णये सत्यपि धूमत्वावच्छिन्नो वन्ह्यसमवहितजन्यो न वेति संशयोत्पादेन तत्प्रतिबन्धकत्वस्य व्यभिचारित्वादित्यर्थः । ननु धूमत्वावच्छेदेन वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रह एव उक्तसंशये विरोधी वाच्य इत्यत आह नियतस्य चेति । धूमत्वावच्छेदेन गृहीतस्य चेत्यर्थः । उक्तेति । संशयस्य सामग्रीसत्त्वाद्धूमत्वावच्छेदेन वन्हिसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव निश्चेतुमशक्यं कुतस्तत्प्रतिबन्धकं यदि च तच्चोक्तन्यायेनेत्याद्यस्मदुक्तरीत्या तन्निश्चयस्तदा धूमत्वावच्छेदेन वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चय एव सम्भवतीति विपरीतज्ञानाविषया तस्यैवोक्तसंशयविरोधित्वसम्भवे व्यर्थं व्यावर्त्तकधर्मदर्शनपर्यन्तानुसरणमिति भावः । तच्चिन्त्यमिति । लाघवसहकृतेन याद्दशान्वयव्यतिरेकज्ञानेन धूमत्वावच्छिन्ने वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वं ग्राह्यं ताद्दशेन धूमत्वावच्छेदेन वन्हिजन्यत्वग्रहस्यैव

स्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम्। शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का। तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्या-

---

कारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः। तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या वन्ह्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वन्हिजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याऽजनकत्वात्। तादृशाजन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवन्हिसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्य-

---

प्रथमं सम्भवात्तर्कवैयर्थ्यमित्यस्वरसश्चिन्ताबीजम्। कार्यकारणभावग्रहानन्तरमिति। इदं वक्ष्यमाणतर्कानुकूलबाधनिश्चयस्य रक्षार्थं धूमो यदीति। वह्निरूपादौ व्यभिचारस्य वारणाय सत्यन्तम्। तत्रापि वन्ह्यजन्यत्वे सतीत्येतावन्मात्रोक्तौ विशेष्यदलवैयर्थ्यमापाद्याविशेषश्च स्यादतः सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्येति। धूमादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम्। तत्रापि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येत्यनुक्तौ सत्यन्तदलवैयर्थ्यमापाद्याविशेषश्च स्यादिति ध्येयम्। वन्ह्यजन्ये घटादौ व्यभिचारवारणायाऽऽपाद्ये वह्निपदप्रवेशः। ननु विनापि प्रत्यासत्तिं वह्निजन्यत्वसम्भवादप्रयोजकत्वमत आह अप्रत्यासन्नस्येति। विशेषणवत्तानिश्चयकालीनस्यैव विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यवत्त्वशङ्कानिवर्तकत्वात्पक्षे विशेषणवत्त्वं ग्राह्यमिति तादृशाजन्यत्वं चेति। न च धूमे प्रत्यासत्त्यन्तरेण वह्निजन्यत्वाभावनिश्चयसत्त्वे वह्निजन्यत्वग्राहकप्रमाणमेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याऽवश्यं वन्हिजन्यत्वग्राहकम्। पक्षविशेषबाधसहकृतस्य सामान्यग्राहकप्रमाणस्य विशेषान्तररूपेण तद्ग्राहकत्वनियमात्। तथा च तदर्थं तर्कानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्यत्वसंशायकत्वेऽप्युक्तनियमसम्भवेन संशयापनोदनार्थं तर्कस्यावश्यकत्वात्। यत्र सामान्यतो वन्हिजन्यत्वग्रहोत्त-

घातो न भवतीति । न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति । एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् । स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् । अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव

मिति । इदमेव च वाचोभङ्गया परे परिष्कुर्वन्ति, धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वन्ह्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात्, तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वन्हिसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति ।

स्मेव प्रत्यासत्त्यन्तरेण वन्हिजन्यत्वाभावनिश्चयस्तत्रैव तर्कस्यावश्यमपेक्षणीयत्वाच्च । अत एव ग्रन्थकृतापि कार्यकारणभावग्रहानन्तरमित्युक्तम् । प्रत्यासत्त्यन्तरम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्ति । ग्राह्यमिति । पक्षे इत्यादि । परिष्कुर्वन्तीति । वन्हिजन्यत्वाद्यप्रवेशो मूलोक्तापाद्यापरित्यागश्च पूर्वस्मात्परिष्कार । पूर्वोक्तरीत्या विशेषणवत्त्वनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वात्तमुपपादयति तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । धूमधर्मिको वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्चेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणं किञ्चिदतीन्द्रियं कल्प्यतां यदभावाद्धूमानुत्पत्तिरित्यत आह उपस्थितत्वादिति । अत एवानुप-

शङ्काप्रतिबन्धिकेति, न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेव स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः, न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम्, त-

तच्चिन्त्यम् । मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, नैव शङ्क्यताः, तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्, यदाह न हि सम्भवति स्वयं धूमाद्यर्थी वह्न्यादिकमितीति प्राहुः ।

स्थितकल्पनायां गौरवादाह लाघवाच्चेति । तादृशसम्बन्धाभावस्य । वह्निसम्बन्धाभावस्य । तथात्वेति । प्रयोजकत्वावधारणादित्यर्थः । यद्यपि धूमविशेषे प्रत्यक्षतः पत्र तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहः सम्भवति, तथापि धूमसामान्यस्य पक्षत्वात्तत्र प्रत्यक्षेण तद्ग्रहासम्भवादुक्तप्रकारावलम्बनमिति ध्येयम् । परं प्रतीति । चार्वाकं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासस्य हेतुत्वेन । प्रयोजकत्वेन । तत्र मूलोक्ततर्कस्य साक्षाद्व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेपि न क्षतिः । मूलशैथिल्यादी-त्यादिना धूमस्य वह्निसमवहिताजन्यत्वशङ्कासंग्रहः । शङ्कोद्भावकमिति । अयं हेत्वन्तरं विनैव भविष्यतीत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः । व्याघातः । स्ववचनविरोधः । उपदर्श्यत इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः । व्याघातमुपपादयति । नैवमिति । उक्तशङ्कावान्न त्वमित्यर्थः । तथासतीति । तवैतादृशशङ्कासत्त्वे । तत्तत्कार्यार्थितयेति । धूमाद्यर्थितया वह्न्यादौ कारणे प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्यर्थः । तथा च तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यादिमूलस्यापि तदुपादानमेव शङ्काविरहोन्नायकमित्यर्थ इति भावः । प्राहुरिति । उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थरक्षैवाऽत्र प्रकर्षः । इदं चेष्टसाधनतानिश्चयस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपेत्य ।

घातो न भवतीति । न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति । एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् । स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् । अत एव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव

मिति । इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिस्फुर्वन्ति, धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात्, तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति ।

स्मेव प्रत्यासत्त्यन्तरेण वह्निजन्यत्वाभावनिश्चयस्तत्रैव तर्कस्यावश्यमपेक्षणीयत्वाच्च । अत एव ग्रन्थकृतापि कार्यकारणभावग्रहानन्तरमित्युक्तम् । प्रत्यासत्त्यन्तरम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्ति । ग्राह्यामिति । पर इत्यादि । परिस्फुर्वन्तीति । वह्निजन्यत्वाभावभेदो मूलोक्ताप्रामाण्यपरिहारश्च पूर्वस्मात्परिष्कार । पूर्वोक्तरीत्या विशेषणवत्त्वानिश्चयस्यापेक्षणीयत्वात्तमुपपादयति तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । धूमधर्मिको यः तादृशानधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्चेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणं किञ्चिदतीन्द्रियं कल्प्यतां तदभावाद्धूमानुत्पत्तिरित्यत आह उपस्थितत्वादिति । अत एवानुप-

शङ्काप्रतिबन्धिकेति, न वा विशेपदर्शनात् क्व चित् शङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः, न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम्, तद्विचिन्त्यम् ।

मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्, यदाह न हि सम्भवति स्वयं वन्ह्यादिकमितीति प्राहुः ।

स्वितकल्पनायां गौरवादाह लाघवाच्चेति । तादृशसम्बन्धाभावस्य । वह्निसम्बन्धाभावस्य । तथात्वेति । प्रयोजकत्वावधारणादित्यर्थः । यद्यपि धूमविशेषे प्रत्यक्षत एव तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहः सम्भवति, तथापि धूमसामान्यस्य पक्षत्वात्तत्र प्रत्यक्षेण तद्ग्रहासम्भवादुक्तप्रकारावलम्बनमिति ध्येयम् । परं प्रतीति । चार्वाकं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासस्य हेतुत्वेन । प्रयोजकत्वेन । तेन मूलोक्ततर्कस्य साक्षाद्व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेपि न क्षतिः। मूलशैथिल्यादीत्यादिना वन्ह्यसमवहिताजन्यत्वशङ्कासङ्ग्रहः । शङ्कोद्भावकमिति । अथ वन्हिरेव भविष्यतीत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः । व्याघातः । स्ववचनविरोधः । उपदर्श्यत इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिग्रन्थेनेत्यादिः । व्याघातमुपपादयति । मैवमिति । उक्तशङ्कावान्न स्यामित्यर्थः । तथा सति । तवैतादृशशङ्कासत्त्वे । तत्तत्कार्यार्थितयेति । धूमाद्यर्थितया वन्ह्यादौ कारणे प्रवृत्तयो व्याहन्येरन्नित्यर्थः । तथा च तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यादिमूलस्यापि तदुपादानमेव शङ्काविरहोन्नायकमित्यर्थ इति भावः । प्राहुरिति । उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थत्वेऽस्वरसोऽत्र प्रकर्पः । इदं चप्रसायनतानिश्चयस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपेत्य ।

केरयाऽप्रमात्वात् । तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् । सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्त्वा-

---

तच्चेति । तत् । व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात्; तत्तर्कस्वरूपमिति केचित् । ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति । तथा च

वस्तुतश्चार्थिकेण संशयसाधारणज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वस्वीकारात्तत्र प्रवृत्तिरव्याहतेत्याद्यस्वरसः आहुरित्युक्त्या सूचितः । व्याप्तेर्बुद्धिमात्रे सहचारज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रत्यक्षे विशिष्य तद्धेतुत्वाभिधानमसङ्गतमतो व्याचष्टे तदिति । तच्छब्दस्य व्यभिचारनिश्चयाभावपरत्वे तथैवासङ्गतिरत आह व्यभिचारज्ञानेति । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टेत्यादिः । तेन व्यभिचारिस्य संशयदशायां व्याप्तेर्विशेषदर्शनाग्निश्चयदशायां च तदप्रामाण्यज्ञानात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिनिश्चयेऽपि न क्षतिः । इदं च प्राचां मतेन, स्वमते तु ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । सत्यपि ग्राह्यसंशये संस्कारादिवशेन स्मृत्युपमित्यादिरूपग्राह्यनिश्चयस्योत्पादेन मूले शब्दानुमानमात्रानुसरणमयुक्तमित्याशयेन सामान्यतो हेतुमाह योग्यतादीति । शब्दादिनेत्यादिनाऽनुमानसंस्काराद्युपग्रहः । तर्कस्वरूपमिति । स्वरूपपदं तच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गरक्षार्थं । केचिदिति । यत्र व्याघाताद्य व्यभिचारशङ्का तत्र व्यभिचारात्तर्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वमेव नेत्यस्वरसः । तर्का-

यथा तस्य बोध्यतदभावतद्विषयत्वे सत्त्वासत्त्वे तथा तर्कस्यापीति। अत्र च सत्त्वादिसम्पादके धर्म्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्य्यम्। लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च। अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत्। अस्तु

भासादिति। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्कस्य विषयबाधेनाऽसत्तर्कत्वात्तत्र व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकेण व्याप्तिभ्रमे चाऽसत्तर्कस्यान्वयेन व्यभिचार इत्यर्थः। तस्य। विशेषदर्शनस्य। यथेति। अन्यथा पुरुषत्वव्याप्यवत्ताप्रमात्वादिना विशेषदर्शनस्य पुरुषत्वादिप्रमायां हेतुत्वे 'पुरुषत्वव्याप्यद्रव्यं यथार्थश्च' इत्यादिविशेषदर्शनादपि प्रमाद्युत्पत्त्या व्यभिचारापातादिति भावः। तथेति। तथा च व्याप्तिप्रमायां व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वेन व्याप्तिभ्रमे च व्याप्त्यभावद्विशेष्यकतर्कत्वेन हेतुत्वमिति भावः। नन्वेवं कार्यकारणभावे गौरवमतो लाघवादाह अत्र चेति। बोध्यादिमत्त्व इति। व्याप्तितदभाववत्त्वे इत्यर्थः। व्याप्त्यसत्त्वदशायामपि व्याप्तेरलौकिकप्रत्यक्षप्रमोत्पादेन व्यभिचारादाह बोध्यादिमदिति। लाघवादिति। व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वादिना हेतुत्वमपेक्ष्य व्याप्त्यादिमत्त्वेन हेतुत्वे लाघवादित्यर्थः। ननु व्याप्तिमत्सन्निकर्षत्वापेक्षया व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वस्यैव लघुत्वात् द्वितीयकल्पे लाघवं दुर्घटमत आह तर्कस्येति। दर्शितत्वादिति। यत्र व्याघातादिना शङ्कैव नावतरतीत्यादि मूलग्रन्थेनेत्यादिः। अथेति। तदभाववत्त्वज्ञानोत्तरतन्निश्चयात्मकप्रत्यक्षे तदभाववत्त्वज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमित्यर्थः। अन्यथा विशेषदर्शनत्वेन तत्र हेतुत्वे संशयोत्तरं व्यावर्त्तकधर्मदर्शनादितस्तादृशप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः। तच्चेति। विपरीतज्ञानविरोधित्वं चेत्यर्थः। तर्कस्यापीति। तथा च व्यभिचारभिया तर्कत्वेनाऽहेतुत्वेऽपि व्यभिचारज्ञानोत्तरव्याप्तिनिश्चयात्मकप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन हेतुतायां न व्यभिचार इति संमुपत एव मूलस्योपपत्तौ किं तात्पर्यवर्णनेनेति भावः। उक्तरूपेण हेतुना-

तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र लक्षप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात्। उक्तञ्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यसम्बन्धासम्बन्धिविशेषणज्ञानमत्र प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति।

सत्त्वेऽपि न विपरीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकप्रमात्वादिना हेतुत्वं विपरीतज्ञानानुत्तरवर्त्तिज्ञानीयप्रमात्वादिप्रयोजकादेव विपरीतज्ञानोत्तरवर्त्तिज्ञानेऽपि प्रमात्वादिसम्भवेन प्रमात्वादिकमन्तर्भाव्याकार्यकारणभावे मानाभावादित्याह अस्त्विति। वस्तुतो विपरीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वमपि न कार्यतावच्छेदकमर्थसमाजग्रस्तत्वादित्यावेदयितुमुक्तम् आपातत इति। अन्यत्र। विपरीतज्ञानानुत्तरतद्वृत्त्यप्रमादिस्थले। तत्र। विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादौ। प्रामाण्यादीत्यादिना भ्रमत्वसंग्रहः। तस्यापि। विपरीतज्ञाननिवर्त्तकस्यापि। विशेषतः। प्रमात्वाद्यन्तर्भावेण। गौरवादिति। तथा च तर्कस्य प्रमात्वादिकं न व्याप्तिप्रमात्वादिप्रयोजकमनस्तात्पर्यमुपवर्णितमिति भावः। अथान्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव तत्तत्प्रमाव्यक्तिप्रयोजकत्वमतो न विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षस्य ततः प्रामाण्याद्युपपत्तिरत आह उक्तं चेति। परन्तु विनापि घटत्वादिज्ञानं प्राथमिकघटत्वादिप्रमोत्पादेन व्यभिचारात् कारणत्वमसत् इत्युक्तम्। न्यायमत इति तदर्थं। तेन विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। प्राथमिकायामपि प्रमायामीश्वरीयस्यैव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसम्भवात्। घटत्वादिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य विशेष्यस्य कारणस्य स्वविषयाश्रयतादात्म्यं प्रत्यासत्तिरित्येतावतैवातिप्रसङ्गभङ्गाद्विशेष्यसम्बद्धासम्बद्धविशेषणेत्यादेरपि तत्रैव तात्पर्यात्। अन्यथा विशेष्यसम्बद्धत्वस्य फलान्वयित्वेनाऽव्यावर्त्तकतया कारणतावच्छेदकत्वायोगादिति ध्येयम्। न च नित्यस्य घटत्वादेस्तादृशप्रमाया विशेषणस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वमुचितं तद्विषयकज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वादिति वाच्यम्। घटत्वादिप्रमाया भाविन्यापि घटाद्युत्पत्त्या तदवच्छेदेन

सत्वत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था। अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात्। तन्मूलानुभवमूला चाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति। यत्त्वनादिसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति। तन्न। तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात्। न च व्या-

---

तत्र प्रमाणेति। इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य,

---

घटत्वादेस्तादृशाप्रामाण्यग्रहपूर्ववर्त्तित्वासम्भवेन तत्र घटत्वादेः कारणत्वासम्भवात्। यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव नित्यत्वं तत्र मनस्त्वादिप्रमायां मनस्त्वादेरेव हेतुत्वेपि क्षत्यभावादिति दिक्। स्वमते प्रमात्वादेरर्थसमाजग्रस्तत्वाच्च कार्यतावच्छेदकत्वमतो वदन्तीत्युक्तम्। मूले यत्र तर्क इत्यादि। तथा च व्याप्त्यनुभव एव तर्कस्य हेतुस्तं जातमात्रस्य तु व्याप्तिज्ञाने स्मरणमेवेति न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवमपि वह्निधूमयोर्व्याप्त्यनुभवकारणस्य तर्कस्य मूलीभूतो व्याप्त्यनुभवस्तर्कान्तरात् एवं तद्धेतुभूतोपि व्याप्त्यनुभवस्तर्केत्यनवस्थेत्यत आह तन्मूलानुभवमूलेति। तस्य जातमात्रव्याप्तिस्मरणस्य मूलं योऽनुभवस्तदधीनेत्यर्थः। तथा च जातमात्रव्याप्तिस्मरणहेतोर्जन्मान्तरीयव्याप्त्यनुभवस्यैव वह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिविषयकतया सत एव तादृशतर्कमूलीभूतव्याप्त्यादेः स्मरणमेव नाऽनुभवो येनानवस्थेति भावः। ननु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्केण स्वरूपसत एव कार्यकारणभावग्रहस्य गोत्वं यदि अश्वभेदव्यभिचारि स्यादश्वत्व-

प्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्कस्याऽप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याऽभावात् । ये चा-

---

परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् । व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् । व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथा सिद्धिरिति

विरुद्धं न स्यादिति तर्केण च स्वरूपसत एव विरोधादिग्रहस्यापेक्षणात्तत्र च प्रमाणेत्यादिसिद्धान्तोऽसङ्गत इत्यत आह । दीधितौ इदमिति । तथा चानादिसिद्धत्वप्रकारेण कार्यकारणभावादिग्रहो हेतुरित्यभिप्रेत्याऽनादिसिद्धत्वे प्रमाणमनुसृतमिति भाव । स्वरूपसतः कार्यकारणभावादिग्रहस्यापेक्षणाभिप्रायेण सङ्गमयति परार्थेति । तथा च परं प्रति तर्कमूलत्वेनोपन्यस्ते कार्यकारणभावादौ परेणाप्रामाणिकत्वे उद्भाविते प्रामाणिकत्वरूपमनादिसिद्धत्वमवश्यं तत्र साधनीयं तच्च तद्ग्राहकहेतोरप्रयोजकत्वान्न सम्भवतीति मूलाशय. । अनुपपत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वमतेऽपि व्याप्तिग्रहान्तरापेक्षारू-

नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् । भ्रान्तोऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे, साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य

भावः । अनुमानमात्र इति । अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेवसाध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह अपि चेति । करचन्दी-

पदोपस्य सम्भवादनुमानपर्यन्तानुधावनमयुक्तमतः साधारण्येन व्याचष्टे अनुमानस्यादिति । ननु व्यभिचारशङ्कानिरासस्याधस्यमपेक्षणीयत्वे तेनैव विपक्षबाधकस्तर्कोऽन्यथासिद्ध. कथं कारणमित्यत आह द्वारेण चेति । व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्तन्निवर्त्तनाय तर्को व्यर्थ इति मतं निरसितुमाह मूलकारो ये चात्रेति । सहचारदर्शनादीत्यादिपदेन व्यभिचारनिर्णयाभावस्योपग्रहः । व्यापकत्वग्रह इत्यस्य तेनैवोपाधिनेति शेषः । शङ्कते अनुमानमात्रेति । नोपाधिरिति । साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोगिन एवोपाधिपदार्थत्वादिति भाव. । यत्र पक्षेतरत्वं नोपस्थितं तत्रैवानुमानानुच्छेदादाह दीधितौ सम्भवित्यादिति । पक्षेतरत्वस्योपस्थितौ तत्र साध्यव्यापकत्वग्रहस्य सम्भवित्वादित्यर्थः । तथा च पक्षेतरत्वोपस्थितिकालीनानुमानोच्छेदे मूलतात्पर्यमिति भावः । ननु यत्र पक्षे साध्यनिश्चयदशायां पक्षेतरत्वमुप-

वज्रलेपाच्च । अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम्, तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ॥

ति । परमतेन इदम्, स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद्बोध्यम् ॥

स्थितं तत्रैव व्यभिचारात्पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकत्वाग्रहान्नानुमानोच्छेद इत्यत आह वैफल्यादिति । पक्ष इति । प्रवृत्त्यादेः पूर्वोत्पन्नसाध्यनिश्चयादेव सम्भवादिति भावः । स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वरूपस्योपाधित्वस्य प्रतिक्षेपे किं त्वित्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरतो व्याचष्टे उपाधित्वेनेति । विरुध्यादिति । वस्तुतः साध्याभाववति वृत्तित्वांशे व्यभिचारसन्देहस्य विरोधित्वं प्रदर्श्य साध्याभाववत्त्वांशे संशयात्मनो व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिविरोधित्वमुदाहरति मूले अपि चेतीति परमार्थः । स्वमते शक्त्यभावात्साध्याप्रसिद्धेरेवाप्रयोजकत्वं सुवचमतः परमतेनेति । शक्त्यतिरिक्तेति । तथा च करवह्निसंयोगो अतीन्द्रियधर्मसमवायी समवायित्वे सति जनकत्वादित्येवं प्रयोजकं स्वमते बोध्यमिति भावः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचितस्तर्कः समाप्तः ॥

चिन्तामणेः व्याप्त्यनुगमः ॥

उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात्, अतो नाऽननुगमः। अनौपाधिकत्वं

दीधित्याः व्याप्त्यनुगमः ॥

उक्तव्याप्तीति। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात्। अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहेऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क्व लाघवम्। नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाऽज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्। तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमाना-

जागदीश्याः व्याप्त्यनुगमः ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादीत्यादिपदेन निरुक्तार्थस्य हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वविशेषणस्य परिग्रहः। तत्रापि। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिग्रहेऽपि। तद्विति। प्रतियोगिनस्तादात्म्येन यः सम्बन्धी तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिकं विषयतया प्रवेश्यमित्यर्थः। तटस्थः शङ्कते न-

धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्रातिस्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसमाधिकरण्यभ्रमेऽपि वन्हित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमानधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमिति ज्ञानादपि अनुमितिप्रसङ्गात् । न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम् । वन्हित्वे धूमसमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात्, धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ व-

न्हेत्वमिति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयकत्वान्तर्भावेन हेतुत्वे । उपाध्यायमतमाशङ्क्य निषिध्यति न चेति । हेतुमन्निष्ठघटाद्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिग्रहादपि वह्निमान्रासभादित्यादावनुमित्यनुत्पत्त्यर्थं यावन्त इति । तादृशाभाव इति । निरुक्तावच्छेदकत्वाभावग्रहो हीत्यर्थः । तदसम्भवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं संयोगत्वमित्यादिग्रहासम्भवात् । सामान्यघटितविशेषवत्तानिश्चयस्यापि सामान्याभावबुद्धौ विरोधित्वादिति भावः । प्रातिस्विकेति । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपेणेत्यर्थः । रूपान्तरेणेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वघटितत्वादि । तेन मेयत्वादिना तद्ग्रहादतिप्रसङ्गः । भ्रमेपीत्यन्तमिष्टापत्तिव्युदासाय । न चेति । तथा च वह्न्यभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वात्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाग्रहादे । तदा नानुमितिरिति भावः । उक्तरूपेणेति । वह्नित्वानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वरूपेणेत्यर्थः । सम्भवादिति । समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्य विरोधित्वात् तथा च ततोऽप्यनुमिति स्यादिति भावः । ननु प्राचां मते समानविषयत्वेनैव ज्ञानस्य विरोधित्वाद्वह्नित्वे धूमवन्निष्ठरासभाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहदशायां

न्हित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वन्हेरप्यननुमानाच्च । एवं वन्हित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां शुक्लप्रतियोगिका वन्हीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमासमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमिति ग्रहेऽपि । मैवम् । प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहाविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहवि-

वह्नित्वानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रह एवासम्भवीत्यतो दोषान्तरमाह धूमाधिकरणेति । रासभशून्यधूमाधिकरणानुपस्थितावित्यर्थः । तादृशेति । रासभत्वं धूमवन्निष्ठरासभत्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं धूमवन्निष्ठवह्नित्वानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं प्रमोत्पादेऽपीत्यर्थः । रासभशून्यधूमाधिकरणोपस्थितिदशायां रासभत्वे नियतानवच्छेदकत्वं दुर्ग्रहमतोऽनुपस्थितावित्युक्तम् । उक्तज्ञानादनुमितौ कदाचिदिष्टापत्तिं कुर्यादित्यतो दोषान्तरमाह एवमिति । वह्नेः शुक्लत्वग्रहे वह्न्यभावस्यापि शुक्लप्रतियोगिकत्वग्रहसम्भवात् वह्नित्वं धूमवन्निष्ठशुक्लप्रतियोगिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवं ग्रहो न सम्भवतीति भ्रमदशायामित्युक्तम् । शुक्लप्रतियोगिका इत्यनेन वह्न्यभावस्य वह्नीतरप्रतियोगिकेत्यनेन रासभाद्यभावस्य निरुक्ताभावान्तर्गतस्य सङ्ग्रहः । ग्रहेऽपीति । अननुमानादित्यनुषज्यते । तथा च तत्राप्यनुमितिः स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । ज्ञायमानत्वाज्ञायमानत्वयोः सामान्यतः प्रवेशेऽतिप्रसङ्गः तत्तत्काले तत्तत्पुरुषज्ञायमानत्वप्रवेशे तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपस्थितिकालीनव्याप्तिग्रहासङ्ग्रहः पुरुषकालाद्यननुगमादनुगतहेतुत्वालाभश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्येषामित्यत्र सिद्धान्तो मैवमिति । तेषामिति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदवत्त्वात्यन्ताभावानामित्यर्थः । ननु तादृशग्रहाविरोधिग्रहविषयस्य तत्तदभावस्य यदि ज्ञानमात्रं हेतुस्तदा प्रमेयत्वादिनापि तस्य ज्ञानादनुमित्यापत्तिः त-

रोधित्वेन तद्बुद्धीनां वाऽनुगमात् । विरुणद्धि च सामान्याभा-

वरूपेण ज्ञानस्य हेतुत्वेऽननुगमतादवस्थ्यमित्यत आह तादृशाव- च्छेदकत्वेति । तद्बुद्धीनामिति । तादृशावच्छेदकत्वाद्यभावबुद्धी- नामित्यर्थः । अत्र च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि- तावच्छेदकत्वप्रकारिताव्यापकप्रकारित्वावच्छिन्नं प्रति विरोधित्व- मेव प्रवेश्यम् । तेन दण्डात् घटवद्भूतलादिविषयकस्य तादृशावच्छे- दकत्वग्रहस्य विरोधिघटाभाववद्भूतलज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः घटवद्भूतलत्वनिरूपितविषयितायास्तादृशावच्छेदकत्वावगाहित्वाव्यापकत्वात् । यत्तु निरुक्तावच्छेदकत्वमात्रविषयिणी या काचिदुक्तज्ञानव्यक्तिमादा- य तद्व्यक्तिविरोधित्वेनैवानुगमान्नोक्तदोष इति तन्न । तथा सति प्रति- योगिव्यधिकरणत्वाद् कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टतया सत्त्वमित्या- दिना वक्ष्यमाणस्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानहेतुतालाघवस्याऽसङ्ग- तत्वापत्तेः । यद्यपि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वाश्रयवान् धूमादि- त्याद्यौ प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणधूमव- न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्याकारकग्रहस्याहार्यस्यैव सम्भ- वात्तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्रानुगमो दुर्घटः । न च तादृशावच्छेदक- त्वग्रहसमानविशेष्यकग्रहविरोधित्वं प्रवेश्यं तथा च विशिष्टवह्नि- त्वधर्मिकाहार्यतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विरोधि यद्वह्नित्वं तद्वि- शेष्यकस्यानाहार्यज्ञानस्य विरोधित्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्य- म् । तथा सति वह्नित्वं निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारक- ज्ञानवतोऽपि प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वप्रकारेणानुमित्यापत्तेः । तथापि प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व- ग्रहस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छे- दकविशेष्यताकज्ञानत्वेनानुगमान्न दोषः । घटत्वादिधर्मिकतादृशा- वच्छेदकत्वग्रहं प्रति विरोधितावच्छेदकं यद्धूमवन्निष्ठप्रतियोगिव्य- धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारित्वं तदादायैव प्रतियो- गितानवच्छेदकवह्नित्वविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानसौलभ्य- म् । इदन्तु चिन्त्यते । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्र- तियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिज्ञानत्वेन धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितौ न

वबोधोऽपि सामान्यघटितविशेषसत्ताबुद्धिम्। सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात्। तत्कस्य हेतोः, तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात्। अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टवत्ताम्। अत एवावच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयो-

व्याप्तिग्रहात् हेतुमानाभावाद्वह्निज्ञानत्वादिनैव हेतुत्वसम्भवात्। न चोक्तावच्छेदकत्वग्रहविरोधिधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविषयकपरामर्शोऽनुमितिहेतुः। धूमव्यापको वह्निर्धूमवांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनादपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेः। किञ्च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमत्र स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च स्वत्वस्यैकस्याभावादेकैकमादाय प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनानुगमे तादृशाभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहदशायामनुमित्यापत्तिः। किञ्चोक्तग्रहविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारिताविशेष्यत्वेनैव तत्र हेतुत्वं वाच्यं तथा च तन्निश्चयत्वस्य तत्तत्प्रकारतादिगर्भतयाऽननुगमो दुर्वार इति दिक्। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्ध्युक्तग्रहविरोधित्वं सङ्गमयति विरुणद्धीति सामान्यघटितेति। तेन द्रव्यसामान्याभावग्रहेऽपि घटवत्त्वादिग्रहोत्पत्त्या न क्षतिः। घटो नास्तीति। भूतल इत्यादिः। पृच्छति तत्कस्य हेतोरिति। उत्तरयति तद्विशिष्टेति। घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रत्येव घटत्वावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं घटवदित्याकारकबुद्धिश्च नीलघटवदित्याकारकबुद्धिर्घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनीति भावः। अत यथोक्तक्रमेण विरोधित्वानुगमादेव। अन्यथा अवच्छेदकभेदमात्रप्रवेशेऽनवच्छेदकत्वात्यन्ताभावबुद्ध्यसंग्रहापत्तिरिति भावः। ननु प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वं तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वग्रहस्यापि तथा तादृशावच्छेदकत्वव्यापकधर्मदर्शनस्यापि एवमभावादौ हेतुसामानाधिक-

रूपसंग्रहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया । यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिः, तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याऽव्याप्यवृत्तितापक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति सत्यम्, तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं

रण्याभावादिग्रहस्यापि इति ततोऽप्यनुमित्यापत्तिरित्यत आह हेत्वाभासे चेति । तथा च यथा व्याप्तिग्रहविरोधित्वादिरूपेण सव्यभिचारित्वादिलक्षणे विरोधित्वं साध्याप्रसिद्धव्याद्यातिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकादिमात्रग्रहविरोधित्वान्यत्वेन विशिष्यते तथात्रापि तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वं तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नविरोधिताभिन्नत्वेन विशेषणीयमिति भावः । अनवच्छेदकत्वादीत्यादिपदेन प्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वादेः सङ्ग्रहः । केवलान्वयित्वग्रहस्यानुमितिहेतुताभङ्गापत्तिस्तु अत्रानुमितिरेवेत्यावेदयितुं यदि चेत्युक्तम् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेनेति । तथाविधावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वान्यत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयमिति । निरुक्तविरोधित्वमिति शेषः । तेन प्रतियोगितानवच्छेदकः प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकश्च वह्नित्वमिति समूहालम्बनज्ञानस्य नानुपसङ्गः । [न चैवमप्यभावो न हेतुसमानाधिकरण इत्यादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गः, अभावादौ हेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वेनापि विशेषणीयत्वात् ।] वस्तुतो हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिताशून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतिबध्यत्वं विशेष्यम् तावतैव प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यादिबुद्धेरपि व्युदासादिति ध्येयम् । विशेषणस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपस्य दानमित्यर्थः । प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्य गुरोर्व्यवच्छेदः । ननु यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभा-

न वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः । अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतराग्रहेऽप्यन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतुः, इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः । यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन

धीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वं नास्ति तत्त्वमित्यन्ताभावगर्भव्याप्तौ निष्कृष्टायां प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात्तेष दोष इत्यत आह न वेति । तथा च यत्समानाधिकरणान्योन्याभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वं नास्ति तत्त्वमित्यन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाप्रवेशाल्लाघवमुक्तायामत्यन्ताभावगर्भायान्तु विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितानिवेशाद्गौरवमित्येवमन्योन्याभावगर्भाया हेतुत्वे विनिगमकमिति भावः । अन्योन्याभावत्वमपि यदि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न त्वखण्डोपाधिस्तदा तद्घटितव्याप्तावपि सम्बन्धविशेषनिवेशाल्लाघवस्यानवकाशेन वस्तुतोऽत्यन्तान्योन्याभावघटितयोर्द्वयोरपि व्याप्त्योर्नानुमित्युपयोगित्वमिति लघोः साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यैवाभे तथात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याशयेन यथाश्रुतेत्युक्तम् । अपरे मूलग्रन्थानुरोधिन इत्यर्थः । इन्द्रियेति । तथा च द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादेर्व्यभिचारेऽपि द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव यथा चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वं तथानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्याप्यवत्तापरामर्शस्य हेतुतायां व्यभिचारसत्त्वेऽप्यत्यन्ताभावगर्भव्याप्यवत्तापरामर्शनाश्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येवात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिज्ञानत्वादिना हेतुत्वं वाच्यमिति भावः । तद्रूपेति । तथा च साध्यतावच्छेदकं सा-

व्याप्तिबुद्धयोऽनुगमनीयाः, प्रतिबन्धीतश्च साध्यतद्वदत्यन्तान्यो-
न्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम्। केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूप-
स्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति। तच्चिन्त्यम्। साध्यता-
वच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमा-
धिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्त-
द्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहि-

---

ष्यं च साध्यवत्ताग्रहविरोध्यभावग्रहविषयतावच्छेदकत्वेनानुग-
मय्य हेतुधर्मिकतदवच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वे-
नैव व्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वमिति भावः। तद्ग्रहस्य।
साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावग्रहस्य। कथञ्चित्। अभावान्तरे
प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वाद्यवगाहित्वेन। अत्र साध्यभेदस्य
साध्यवदत्यन्ताभावस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नाभावत्वात्तत्सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिन. साध्यभेदासा-
मानाधिकरण्यसाध्यवदत्यन्ताभावासामानाधिकरण्यस्य वा ग्रहे
सत्यप्यनुमित्यापत्तिः किञ्च भिन्नविषयकग्रहस्य विरोधित्वे
साध्यवद्भेदान्तर्भावेनानुगमो व्यर्थः साध्यात्यन्ताभावसामाना-
धिकरण्यग्रहविरोधित्वेनैवान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुगमस-
म्भवात् अविरोधित्वे तु साध्यवद्भेदग्रहस्य साध्यवत्ताग्रहा-
विरोधित्वादुक्तक्रमेणानुगमाशक्यत्वमित्यस्वरसेनाह तच्चिन्त्यमि-
ति। [चिन्ताबीजन्तु यत्वतत्त्वयोरनुगतत्वेनाननुगम-
तादवस्थ्यमितिध्येयम।] मतान्तरमाह साध्यतावच्छेदके-
त्यादियदन्तीत्यन्तेन। नव्यमते अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्याप-
कताज्ञानयोरन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्यापकत्वग्रहौ प्रत्यविरोधित्वादु-
भयसङ्ग्रहार्थमवगाहिनाद्वयोक्तिः। ननु साध्यतावच्छेदके तादृशाव-
च्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च तादृशा-

ग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो, नौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति । व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात्

न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वेनानुगमे गौरवमत आह साध्याभावेति । तथा चात्र कल्पे साधनस्यैव विशेष्यतया निवेशो न तु साध्यतावच्छेदकतदवच्छिन्नसाध्ययोर्विशेष्यतया निवेश इति लाघवमिति भावः । केचित्तु साध्यव्यापकताज्ञानं नानुमितिहेतुः साधनभेदेन नानात्वात् किन्तु साध्याभाववदवृत्तित्वस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च द्वयोरेव ज्ञानं हेतुः साधनभेदेऽप्यभेदात् । तद्ग्रहमात्रेण च केवलान्वयिन्यनुमितिरिति नव्यमतमनुसृत्याह साध्याभावेति । साधनधर्मिकेत्यादि । अत्राप्युभयप्रवेशफलं पूर्ववत् । विरोधित्वादिकमित्यादिना तत्तद्व्यक्त्यभावकूटावगाहिग्रहविरोधित्वादेः परिग्रहः । ननु जातिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन साध्याभाववदवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदवगाहिग्रहविरोधित्वं दुर्वचमत आह प्रसिद्धिरिति । तथा च समवेतत्वे साध्याभाववदीयत्वावगाही भ्रमरूप एव ग्रहो धर्तव्य इति भावः । ननु व्यभिचारव्यावर्तकधर्मवत्त्वज्ञानस्यापि व्यभिचारग्रहविरोधित्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह अधिकमिति । तादृशज्ञानव्यावृत्तो विरोधिताविशेष एव निवेशनीय इति भावः । ननूक्तक्रमेणात्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे अन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरित्यादिमूलग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह ग्रन्थस्त्विति । अन्योन्याभावगर्भपदस्यानौपाधिकत्वान्यपरत्वादिति भावः । अनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदे मूलस्वरसं दर्शयति यद्वक्ष्यतीत्यादि । अन्यथाऽनौपाधिकत्वादिकन्तु तल्लक्षणमित्येव ब्रूयादिति भावः । अत्रोक्तग्रहविरोधित्वमात्रेण हेतुत्वेऽनौपाधिकत्वज्ञानस्यापि कारणत्वापत्तिस्तस्यापि सोपाधिकत्वमन्तर्भाव्य यो व्यभिचारग्रहस्तद्विरोधित्वेनोक्तरूपत्वात् । न च

व्याप्तिबुद्धयोऽनुगमनीयाः, प्रतिबन्धीतश्च साध्यतद्वदत्यन्तान्यो-न्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम्। केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति। तच्चिन्त्यम्। साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहि-

---

ध्य च साध्यवत्ताग्रहविरोध्यभावग्रहविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमय्य हेतुधर्मिकतदवच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेनैव व्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वमिति भाव। तद्ग्रहस्य। साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावग्रहस्य। कथञ्चित्। अभावान्तरे प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वाद्यवगाहित्वेन। अत्र साध्यभेदस्य साध्यवदत्यन्ताभावस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितावच्छेदकरूपाव-च्छिन्नाभावत्वात्तत्सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिन साध्यभेदासामानाधिकरण्यसाध्यवदत्यन्ताभावासामानाधिकरण्यस्य या ग्रहे सत्यप्यनुमित्यापत्ति किञ्च भिन्नविषयकग्रहस्य विरोधित्वे साध्यवद्भेदान्तर्भावेनानुगमो व्यर्थ साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेनैवान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुगमसम्भवात् अविरोधित्वे तु साध्यवद्भेदग्रहस्य साध्यवत्ताग्रहाविरोधित्वादुक्तक्रमेणानुगमाशक्यत्वमित्यस्वरसेनाह तच्चिन्त्यमिति। [चिन्तावीजन्तु यत्त्वतत्त्वयोरनुगतत्वेनाननुगम तादवस्थ्यमितिध्येयम।] मतान्तरमाह साध्यतावच्छेदके-त्यादियदन्तीत्यन्तेन। नव्यमते अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताज्ञानयोरन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्यापकत्वग्रहौ प्रत्यविरोधित्वादुभयसङ्ग्रहार्थमवगाहिनाद्धयोक्ति। ननु साध्यतावच्छेदक तादृशावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च तादृशा-

ग्रहाविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरो, नौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति । व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात्

न्योऽन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वेनानुगमे गौरवमत आह साध्याभावेति । तथा चात्र कल्पे साधनस्यैव विशेष्यतया निवेशो न तु साध्यतावच्छेदकतदवच्छिन्नसाध्ययोर्विशेष्यतया निवेश इति लाघवमिति भावः । केचित्तु साध्यव्यापकताज्ञानं नानुमितिहेतुः साधनभेदेन नानात्वात् किन्तु साध्याभाववदवृत्तित्वस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च द्वयोरेव ज्ञानं हेतुः साधनभेदेऽप्यभेदात् । तद्भ्रमादेव च केवलान्वयिन्यनुमितिरिति नव्यमतमनुरुध्याह साध्याभावेति । साधनधर्मिकेत्यादिः । अत्राप्युभयप्रवेशफलं पूर्ववत् । विरोधित्वादिकमित्यादिना तत्तद्व्यक्त्यभावकूटावगाहिग्रहाविरोधित्वादेः परिग्रहः । ननु जातिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन साध्याभाववदवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तदवगाहिग्रहविरोधित्वं दुर्वचमत आह प्रसिद्धिरिति । तथा च समवेतत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाही भ्रमरूप एव ग्रहो धर्तव्य इति भावः । ननु व्यभिचारव्यावर्तकधर्मवत्त्वज्ञानस्यापि व्यभिचारग्रहविरोधित्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह अधिकमिति । तादृशज्ञानव्यावृत्तये विरोधिताविशेष एव निवेशनीय इति भावः । ननूक्तक्रमेणात्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे अन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरित्यादिमूलग्रन्थासङ्गतिरित्यत आह ग्रन्थस्त्विति । अन्योन्याभावगर्भपदस्यानौपाधिकत्वान्यपरत्वादितिभावः । अनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदे मूलस्वरसं दर्शयति यदित्यादि । अन्यथाऽनौपाधिकत्वादिकन्तु तल्लक्षणमित्येव ब्रूयादितिभावः । अत्रोक्तग्रहाविरोधित्वमात्रेण हेतुत्वेऽनौपाधिकत्वज्ञानस्यापि कारणत्वापत्तिस्तस्यापि सोपाधिकत्वमन्तर्भाव्य यो व्यभिचारग्रहस्तद्विरोधित्वेनोक्तरूपत्वात् । न च

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहाविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात्, किन्तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः, मानाभावात्, तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति ।

इदं पुनरिहावधेयम् । यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे

तादृशग्रहत्वाव्यापकविषयिताशून्यग्रहविरोधिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं सोपाधित्वविषयिता तु तादृशग्रहत्वाव्यापिकैवेति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ज्ञानभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव विषयितानां तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वेनैव तच्छून्यग्रहाप्रसिद्धेरुक्तक्रमेण हेतुत्वापेक्षया लाघवेन सोपाधित्वाद्यविषयकं यत्किञ्चिदुक्तग्रहमुपादाय तद्व्यक्तिविरोधित्वेनैव हेतुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिस्तत्रैव ग्रन्थतात्पर्य्यसम्भवादिति वाच्यम् । तथासति तादृशानन्तव्यक्तीरुपादाय प्रत्येकं तत्तद्ग्रहविरोधित्वेनानुमितिहेतुतायामनन्तकार्य्यकारणभावापत्तेर्विरोधितावच्छेदकभेदेनैव विरोधित्वस्यापि भिन्नत्वात्तद्रूप्येणानुगमासम्भवाच्चेत्यस्वरसाद्वदन्तीत्युक्तम् । अज्ञानरूपासिद्ध्युपजीव्यतया व्यभिचारस्य नाभासत्वं किन्तु व्याप्तिधीविरोधित्वेन तथोपाधित्वज्ञानस्य नास्तीत्यसौ नाभास इति मूलाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह व्यभिचाराज्ञानस्येति । ननूपाधिधर्म्मिकसाध्यव्यापकत्वादिज्ञानस्य भिन्नधर्म्मिकतया हेतौ व्याप्तिग्रहविरोधित्वेऽपि हेतुधर्म्मिकसोपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीविरोधित्वसम्भवान्न ह्यन्यस्येत्यादिमूलमयुक्तमतस्तदपि दूषयति सोपाधित्वेति । न व्याप्तीति । न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधीत्यर्थः । विरोध्यविषयत्वात् । विरोधिविषयताशून्यत्वादित्यर्थः । ननु परस्पराविरोधिन एव सोपाधित्वस्य कुतो नाभासत्वमत आह वक्ष्यति हीति । न चानौपाधिकत्व इत्यादिमूलस्य हेत्वनभिधानान्न्यूनतामपाकर्तुमाह निरुपाधित्वस्येति । तथात्वेऽपि । निरुपाधित्वधिया व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि । आभासत्वायोगादिति । अनुमितौ तत्कारणप-

प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोगान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् । अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकर-

---

रामर्शो वा तस्याविरोधित्वादिति भावः । तद्घटितेति । हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावघटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । तथा च तस्य प्रतियोगिवृत्तित्वाद्धेतुसमानाधिकरणो यः प्रतियोग्यवृत्तिर्घटाद्यन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेव साध्यत्वमतः संयोगि सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि प्रागुक्तक्रमेण हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यभेदस्यैव पारिभाषिकप्रतियोगितावच्छेदकं संयोगत्वमतो नातिप्रसङ्गस्तथापि यत्रासद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैव पारिभाषिकावच्छेदकानुप्रवेशो न सर्वत्रेत्यभिप्रेत्य गुरुधर्मस्यापि वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रित्येदमुक्तम् । इदं तु चिन्त्यते । स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नभिन्नं यद्धेत्वधिकरणं तन्निष्ठान्योन्याभावेत्युक्तौ न कोपि दोषः वृक्षे संयोगिभेदसत्त्वेपि तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदविरहादेव संयोगी सत्त्वादित्यादावव्याप्तिविरहात् वृक्षः संयोगिभेदप्रतियोगी नेत्यप्रत्ययात् प्रतियोगिभेदेपि लाघवेन प्रतियोगित्वस्यैक्यात् सत्त्ववति गुणादौ च संयोगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नस्यापि भेदसत्त्वात्संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेरनवकाशात्, अस्तु वा यद्धेतुप्रतियोगि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटवद्धेत्वधिकरणवृत्तिरन्योन्याभावो व्याप्तिघटकस्तथापि न क्षतिः संयोगिभेदप्रतियोगितद्वृक्षव्यक्तेरेव भेदस्य तद्वृक्षे विरहेण संयोगी सत्त्वादित्यादावव्याप्त्युदासादिति । साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकत्वात्तत्रैकनिरुक्त्यभावेपि न क्षतिरित्याशयेन शङ्कते अथेति । स्वव्यापकेति हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । स्वव्यापकेत्यस्य प्रकृतसाध्यं-तद्व्यापकतावच्छेदकं तन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपमधिकरणतानिरूपकतावच्छेदको धर्मस्तदवच्छिन्नात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तेन नान्योन्याभावगर्भत्वहा-

व्यमेव व्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा सममसामानाधिकरण्यमिति चेत् । स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादिकेवलान्वयिसा-

---

ति । गगनत्वादेर्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वेऽप्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वविरहात्तद्रूपपदेनैव वारणमतस्तदवच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यस्य धूमादौ सत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । उक्तापेक्षया लाघवादाह तादृशरूपविशिष्टेति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च साध्यवद्भिन्नान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं फलितम् । न च तादृशपृथिव्याद्यन्यान्याभाववति कालिकसम्बन्धेन धूमादेः सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्याद्यव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वे तु सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सदन्यसमवेतत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशरूपावच्छिन्नान्योन्याभावाधिकरणवृत्त्यधिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वात् तत एव विशिष्टसत्ताद्रव्यान्यवृत्तित्वेऽपि द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य द्रव्यान्यवृत्तित्वाभावात् । संयोगी सत्त्वादित्यादौ तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव सत्ताधिकरणताया सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । स्मृतीत्यादि । स्मृतिविषयत्वं संस्कारविषयत्वं जन्यज्ञानविषयत्वञ्च केवलान्वय्यपि महाप्रलयावच्छेदेन परमाण्वादावसत्त्वादव्याप्यवृत्त्येव प्रलये परमाण्वादिर्न स्मर्यत इत्यादिव्यवहारात् । तथा च तत्तत्साध्यकद्रव्यत्वादिहेतावव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणयोरव्याप्तिः । प्रथमेऽभावत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्धेः द्वितीये चाभावत्वादेरेव निरुक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्योन्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । उद्बोधकनियमाभावात् स्मृतेः सार्वत्रिकत्वे मानाभावात्संस्कारविषयत्वापादानम् । नियमतापेक्षाग्रहविषयत्व-

ध्यकेषु का गतिः । अथ स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यव-

---

न संस्काराविषयस्यापि वस्तुनः सम्भवित्वाज्जन्यज्ञानविषयस्यानुधावनम् । सर्वदैव सर्वस्य नित्यज्ञानविषयतासत्त्वादव्याप्यवृत्तित्वसम्पत्तये जन्यपदम् । कागतिः कथमव्याप्त्युद्धारः । स्वाधिकरणेति । स्वं हेतुः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ संयोगवत्त्वस्यापि साधनाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नभेदमादायातिव्याप्तिवारणं न स्यादतो यत्किञ्चिदिति । तथा च संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्यापि साधनवद्गुणवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यमतो नातिप्रसङ्गः । न च यत्किञ्चित्पदस्यैकस्याभावात्साधनाधिकरणद्रव्यमन्तर्भाव्यातिव्याप्तिताद्वस्थ्यम् । संयोगिभेदस्य साधनाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि तादृशव्यक्त्यन्तरवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे बाधकाभावात् । साधनाधिकरणतत्तद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटवत्त्वस्यैव निविष्टत्वाददोषः इति कश्चित् । साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोक्तौ संयोगी वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः । संयोगवत्त्वावच्छिन्नभेदस्य वृक्षावृत्तिसंयोगेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तत्त्वपरित्यागः । यद्यपि चैवमपि रूपाभाववान् घटत्वादित्यत्राव्याप्तिः, रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नान्योन्याभावात्मकस्य रूपस्यैव समवेतसामान्याभाववत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया साधनवद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । तथापि स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं यदन्योन्याभावप्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकसाध्यवत्त्वे तात्पर्यम् । साध्यवत्त्वं चात्र [साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणभेदेपि अभिन्नमेवेति मतेनेदम्, अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताध्रौव्याद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । वस्तुत.] साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यमात्रं न तु तदवच्छिन्नाधिकरणत्वम्,

तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् । तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम्, नाऽन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः।

वच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामजन्यानाञ्च प्रलयावच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे च हेतावव्याप्तिः । कृतं पल्लवितेन ।

अत्र वदन्ति । साध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यापकस्वसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वम्, स्वसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यापकसाध्यसमा-

---

उत्पत्तिप्रलयोभयावच्छेदेन हेतुमतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसम्भवत्यतो यादृशहेतुनास्थले प्रलयावच्छेदेनैव तद्वतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं तदुदाहरति । कालपरिमाणेति । संयोगसाध्यक इत्यनुषज्यते । यावत्साध्यव्यापकसाधनव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वव्याप्तिं निष्कृष्य सिद्धान्तयति साध्यसमानाधिकरणेत्यादिना । अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिर्व्याप्तिवाद एव प्रागुक्ता । अनवच्छेदकत्वेत्यत्राभावद्वयप्रवेशे गौरवादाह स्वसमानाधिकरणेत्यादि । तत्सम्बन्धावच्छिन्नेत्यादेरप्रवेशे लाघवादाह स्वसमानाधिकरणा सर्वं इत्यादि । यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्व हेतुसामानाधिकरण्यवाधिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मा-

व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम्। तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः। एवञ्च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक्। न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम्। सा-

---

नाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वकत्वं वा, स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यम्, साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकता-

---

वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। व्यापकत्वं विना वाच्यस्य दुर्वचत्वादिति ध्येयम्। अत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्रामाणिकत्वे धूमादिसमानाधिकरणस्य घटाभावादेर्वह्न्याद्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वन्हित्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। न च हेतुसमानाधिकरणत्वं निरवच्छिन्नविशेषणतया वाच्यमतो नोक्तदोषः, साधनीभूतधूमाद्यधिकरणावच्छेदेनैव वस्तूनां तत्सामानाधिकरण्यवत्त्वेन निरवच्छिन्नविशेषणतया धूमसामानाधिकरण्यस्यैवाप्रसिद्धेरतो गुर्वपि लक्षणान्तरमाह साध्यसामानाधिकरण्याभावेति। अत्र व्यापकतावच्छेदकं साध्यसामाधिकरण्याभावत्वं निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषेण ग्राह्यम्। तेन घटाद्यभावस्य वन्ह्यनधिकरणदेशावच्छेदेन वन्ह्यादिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि वन्हिमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। धूमवान् वन्हेरित्यादौ निरवच्छिन्नविशेषणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावस्याश्रये तप्तायःपिण्डत्वादौ तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वान्नो वा हेतुसामानाधिकरण्यस्याभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्यतेति। तेन घटत्ववान् मेयत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन यत्साध्यस्याधिक-

ध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ॥

वच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयञ्च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशेषेण वा बोध्यमिति ॥

रणं तद्वृत्तिरवृत्तिरेवेति तत्र मेयत्वस्य सामानाधिकरण्याभाववत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति । हेतुतेति । तेन रूपवान् घटत्वादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य महाकालत्वादेः कालिकसम्बन्धेन यद्घटत्वाद्यधिकरणं तद्वृत्तित्वेपि नाव्याप्तिः । ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यवत्कालवृत्तित्वाभावस्यावृत्तिगगनादेरेव सत्त्वेन तत्र हेतुसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वात् । न च दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव साध्यवद्वृत्तित्वं निवेश्यमिति नोक्तदोषः । तथा सति तादृशवृत्तित्वाभाववति पर्वतत्वादौ समवायादिना हेतुमद्वृत्तित्वस्य सत्त्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेरत आह वृत्तिद्वयश्चेति । साध्याधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणवृत्तित्वञ्चेत्यर्थः । एकेति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वं लक्षणघटकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नमेव हेतुमद्वृत्तित्वं निवेश्यमित्यर्थः । यत्तदर्थयोरननुगतत्वात्समवायेन तादृशवृत्तिद्वयस्याभावमादाय सत्तावान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेराह विशेषणतेति ।

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितो व्याप्त्यनुगमग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः सामान्यलक्षणा ।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे त-

---

दीधित्याः सामान्यलक्षणा ।

प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे वन्हिव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहं विना स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टत्वादिलक्षणोपोद्घाततोऽपीत्याहुः । अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे

जागदीश्याः सामान्यलक्षणा ।

व्यवस्थापयितुमित्यस्य सन्निकर्षत्वेनेत्यादिः । तेन ज्ञातसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य वा सर्वसमानत्वाद्वाऽसङ्गतिः । समानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेर्व्याप्तित्वे धूमान्तरे गृहीतस्य तस्यैवोपनीततया पर्वतीयवन्हेरग्रहेऽपि तदीयधूमपरामर्शसम्भवादाह सामानाधिकरण्ययोरेवेति । पक्षे । मते । स चेति । पर्वतीयवन्हिव्याप्तिग्रहश्चेत्यर्थः । लक्षणस्येत्यस्याऽनुमितीत्यादिः । उपोद्घात इति । व्याप्तिग्रहस्य प्रकृतस्य सिद्ध्यर्थं चिन्तनीयादित्यर्थः । अपिना प्रसङ्गस्यापि तथात्वं सूच्यते । व्यापकसामानाधिकरण्यमात्रं रासभादिसा-

स्मादनुमितिः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताऽतिरिक्तैव

———

सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः, सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या

———

धारणतया न व्याप्तिः, साधननिष्ठस्य तादृशसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे विशिष्टसत्त्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्त्वमात्रस्य गुणादौ परामर्शात्तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः, किञ्च अस्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः तथापि द्रव्यत्वादिहेतुकसत्त्वादिसाध्यकानुमितिं प्रति व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणेन सङ्गृह्य तदृत्तिजातिमत्त्वस्य वन्ह्याद्यनुमित्यादावपि नैतव्यवस्थाप्नोपोद्घातः सम्भवनीयस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । विशेषणतारूपाया अतिरिक्तरूपायाश्च द्विविधायाः प्रत्यासत्तेर्मूलकृताऽभिधानादुभयथैव सामान्यलक्षणाशब्दं व्युत्पादयति: अत्र चेति । यद्यपि सामान्यं च तल्लक्षणं चेति कर्मधारयस्यैव सम्यक्त्वे बहुव्रीहिरनुचितः, तथापि कर्मधारये लक्षणपदस्याऽनुपसर्जनत्वे सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिति प्रयोगो न स्यात् प्रत्युत सामान्यलक्षणं प्रत्यासत्तिरित्येव स्यात् लक्षणशब्दस्याऽजहल्लिङ्गत्वादतो बहुव्रीहिराद्दृत इति भावः । निरूपकमिति । विषयतया निरूपकमित्यर्थः । केचित्तु ननु ज्ञातसामान्यं सामान्यज्ञानं वास्तु सामान्यलक्षणा तस्यास्तु प्रत्यासत्तित्व कुतः षोढा गणितप्रत्यासत्त्यनन्तर्गतत्वादत उक्तं सा चेति । तथा च तस्या विशेषणतायामेव निवेशात् न गणितानन्तर्भाव इति षड्विधगणनस्य लौकिकप्रत्यासत्तिपरतया सामान्यलक्षणायास्तदनन्तर्भावेऽपि न क्षतिरित्याशयेनोक्तमतिरिक्तैव चेति । गणितषड्विधप्रत्यासत्त्यतिरिक्तैव चेति तदर्थं इति मूलं व्याचक्षुः । नन्वीन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वं यदीन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्वं तदा धूमत्वस्येन्द्रिय-

वा। तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेना-
ऽनागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति। तदपरे न म-

इति बहुव्रीहिर्वा। सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्ततसम्ब-
न्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः। तथा च सैव विशेषणतेत्यर्थः। अत्र
च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च
नियामकम्। एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणु-

सम्बद्धबाष्पादिधर्मात्वाभावासाद्रूप्येण बाष्पग्रहात्सकलधूमप्रत्यक्षं
न स्यादतो ध्याचष्टे तद्विशेष्यकेति। तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति
इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नतद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यावि-
ष्कर्तुमाह धूमत्वादिरिति। प्रकारतापर्यवसितविशेषणताया धूमत्वा-
दिसामान्यस्वरूपत्वासम्भवादाह विशेषणेत्यवेति। यद्यपि भाष्या-
र्थस्य विवक्षायामपि न क्षतिः सन्निकृष्टधूमधर्मिकज्ञानप्रकारताप-
न्नधूमत्वादेरिव धूमत्वादिनिष्ठायाः सन्निकृष्टधर्मिकज्ञानप्रकारताया
अपि धूमत्वादिसामान्यनिष्ठप्रकारतारूपस्वाश्रयवत्त्वरूपपरम्परा-
सम्बन्धेन धूमत्वादिप्रकारकधूमत्वाद्याश्रयप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वस्य
सुवचत्वात्तथापि सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामा-
न्यतया ज्ञानस्येत्यादिमूलग्रन्थमनुरुध्यैव भावप्रत्ययस्यार्थः परित्य-
क्त इति ध्येयम्। ननु भावार्थविवक्षायां सा चेत्यनेन सार्द्धमिन्द्रिय-
सम्बद्धविशेषणपदार्थस्याभेदान्वयो न स्यात्तद्विधायकस्य समान-
विभक्तिकत्वादेस्तत्रासत्त्वात्, सुरूपा देवतेत्यादिवत्कथं चित्समर्थ-
नेऽपि भावप्रत्ययस्य वैयर्थ्यापत्तिरेवेत्यत आह तत्र विशेषणत्वमि-
ति। व्यधिकरणबहुव्रीहेः सर्वत्र व्युत्पन्नैरस्वीकारादाह सम्बद्ध-
पदस्यैव वेति। नन्विन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहौ
तादृशसंस्कारादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गः प्रकारत्वार्थकस्य विशेष-
णताशब्दस्य ज्ञानप्रकारतापरतायामाधुनिकलक्षणापत्तिरित्यत आह

रमादनुमितिः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणताऽतिरिक्तैव

सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः, सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु
तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति । इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमा-
दि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः ।
विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या

धारणतया न व्याप्तिः, साधननिष्ठस्य तादृशसामानाधिकरण्यस्य
व्याप्तित्वे विशिष्टसत्त्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्त्वमा-
त्रस्य गुणादौ परामर्शात्तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः, किञ्च अस्तु
समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिः तथापि द्रव्यत्वादिहेतुकसत्त्वादिसा-
ध्यकानुमितिं प्रति व्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणेन सङ्गृह्य तद्वृ-
त्तिजातिमत्त्वस्य वह्न्याद्यनुमित्यादावपि नेतव्यत्वाच्चोपोद्घातः स-
म्भवतीत्यस्वरस' केचिदित्युक्त्या सूचितः । विशेषणतारूपाया अ-
तिरिक्तरूपायाश्च द्विविधायाः प्रत्यासत्तेर्मूलकृताऽभिधानादुभयमेव
सामान्यलक्षणापदं व्युत्पादयति; अत्र चेति । यद्यपि सामान्यं च
तल्लक्षणं चेति कर्मधारयस्यैव सम्भवत्त्वे बहुव्रीहिरनुचितः, तथापि
कर्मधारये लक्षणपदस्याऽनुपसर्जनत्वे सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्ति-
रिति प्रयोगो न स्यात् प्रत्युत सामान्यलक्षणं प्रत्यासत्तिरित्येव
स्यात् लक्षणशब्दस्याऽजहल्लिङ्गत्वादतो बहुव्रीहिराश्रित इति भावः ।
निरूपकमिति । विषयतया निरूपकमित्यर्थः । केचित्तु ननु ज्ञातसा-
मान्यं सामान्यज्ञानं वास्तु सामान्यलक्षणा तस्यास्तु प्रत्यासत्ति-
त्वं कुतः षोढा गणितप्रत्यासत्त्यनन्तर्गतत्वादत उक्तं सा चेति ।
तथा च तस्या विशेषणतायामेव निवेशात् न गणितानन्तर्भाव इति
षड्विधगणनस्य लौकिकप्रत्यासत्तिपरतया सामान्यलक्षणायास्त-
दनन्तर्भावेऽपि न क्षतिरित्याशयेनोक्तमतिरिक्तैव चेति । गणितषड्-
विधप्रत्यासत्त्यतिरिक्तैव चेति तदर्थं इति मूलं व्याचक्षुः । नन्विन्द्रि-
यसम्बद्धविशेषणत्वं यदीन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्व तदा धूमत्वस्येन्द्रिय-

तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे तत्राऽसता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्त्यग्रहाद्धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात्, किञ्च धर्मिणि दोषवशान्नयनेनाऽगृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् । सामान्यञ्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा । सखण्डे

त्त्वेनैव हेतुत्वमिति भावः । यद्यन्तीत्यस्वरसस्तद्बीजं तु लाघवात्तत्प्रकारकज्ञानत्वेन तद्विषयकज्ञानत्वेन वा तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु तदिन्द्रियजन्यत्वादिकं नियामकम् । इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावकल्पने च गौरवात्तत्तदिन्द्रियकरणकसामान्यघटघबोधसामग्र्याः सहकारित्वोपगमाद्वेधातिप्रसङ्गभङ्गादित्यादिकं नव्यमते व्यक्तीभविष्यति । एतेनेति । परास्तमित्यनेनान्वयः । एतेन । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नस्य प्रत्यासत्तित्वविवक्षणेन । विशेषणपदस्येन्द्रियसम्बद्धसमवेताद्यात्मकधर्मार्थकत्वे दोषमाह धूलीत्यादि । धूमदर्शनादित्यस्य पक्ष इत्यादिः । हेत्वभावेन । धूमधर्मिकव्याप्तिग्रहात्मकहेतोरभावेन । ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्याऽनुक्तौ दोषमाह धर्मिणीति । धर्मिणि योग्यसन्निकर्षसत्त्वे धर्मस्य चाक्षुषो दुर्निवार इत्यत उक्तं दोषवशादिति । पाण्डुत्वादिभ्रमजनकदोषवशात् धूमत्वाद्यग्रहसम्भवादिति भावः । स्मरणप्रकारीभवतेत्यनेन ज्ञानप्रकारत्वमाविष्कृतम् । सामान्येनेत्यस्य चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यनेतनेन सम्बन्धः । लौकिकसम्बन्धस्यानपेक्षणे दोषमाह गृह्यमाणेन चेति । धर्मिणि नयनेन गृह्यमाणेन वा सामान्येनेत्यर्थः । न च लौकिकसन्निकर्षविगमेपि क्षणमात्रं चाक्षुषोत्पत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तादृशचाक्षुषात्मकस्यैव कारणस्य सत्त्वादुत्तरोत्तरं सामान्यजन्यायाश्चाक्षुषधारायाः प्रसङ्गादिति भावः । ननु सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वे घटशून्यत्वादिप्रत्यासत्त्या तदाश्रयप्रत्यक्षं न स्यात् घटशून्यत्वादेः सामान्यत्वाभावादत आह सामान्यं चेति । सामान्यलक्षणेत्यत्र सामान्यपदार्थश्चेत्यर्थः । सखण्डं स्वरूपतो ज्ञानप्रकारीभूतामिन्नम् । अखण्डं स्वरूपतः प्रकारीभू-

गोचरो मानसो बोध इति वदन्ति । एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे

सम्बद्धपदस्येत्यपि वदन्ति । अत्र चेति । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतसामान्यमित्यत्र चेत्यर्थ । तत्तदिन्द्रियजन्यत्वमिति । तत्तदिन्द्रियप्रयोज्य चाक्षुपत्वादिवैजात्यमित्यर्थं । यथाश्रुते चक्षुर्जन्यज्ञानत्वादे कारणतावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेरिति ध्येयम । नियामकम । कारणतावच्छेदकतया प्रयोजकम । तथा च तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकचाक्षुपत्वावच्छिन्न प्रति तत्पुरुषीयचक्षु सन्निकृष्टधर्मिकतत्पुरुषीयचाक्षुपप्रकारतापन्नधूमत्व हेतु । तत्र तु कार्यस्यालौकिक मुख्यविशेष्यत्व कारणस्य तु समवाय प्रत्यासत्ति । तेन प्राथमिकधूमत्वविशिष्टचाक्षुप धूमकालीनाय घट इत्यादिधूमोपनीतचाक्षुप वा न व्यभिचार । एव घटत्वादिसामान्यमन्तर्भाव्यापि बोध्यम् । कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य व्यवहितपूर्वसत्त्वापेक्षणाच्च न कालान्तरीयचक्षु संयोगादिकमादायातिप्रसङ्ग । न च लौकिकसन्निकर्षस्य नानात्वात् संयोगाद्यन्यतरस्य निवेशोऽन्यतो जायमानप्रत्यक्षस्थल व्यभिचार इति वाच्यम् । चक्षुर्निष्ठलौकिकचाक्षुपजनकताघटकसम्बन्धत्वेन चक्षुर्लौकिकसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रविष्टत्वादिति । के चित्तु चक्षु संयुक्तविशेष्यकचाक्षुपाव्यवहितोत्तरचाक्षुपत्वावच्छिन्न प्रति तादृशचाक्षुपप्रकारतापन्नधूमत्वेन हेतुत्व तेन चक्षुर्निष्ठतादृशजनकताया असत्त्वेपि न क्षतिरिति वदन्ति । न चैवमपि पुष्पादौ सौरभत्वभ्रमाज्जायमानस्य चाक्षुपस्य सौरभमुख्यविशेष्यकत्व स्यात्, तथा च बहिरिन्द्रियाणाम् स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमो भज्यतेति वाच्यम । सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेदाच्चाक्षुपस्थले सौरभत्वाद्यन्तर्भावेन हेतुत्वस्यैवाकल्पनाच्चाक्षुपस्य सौरभमुख्यविशेष्यकत्वासम्भवादेवं स्पार्शनादावप्यूह्यमिति संक्षेप । वह्नि पर्यन्तस्य फलमाह एव चेति । प्रथम सकलानुपस्थितौ ज्ञानलक्षणैव सम्भवत्यत उक्तं यत्किञ्चिदिति । अनुपस्थितावपीत्यपिना घटत्वेन यत्किञ्चिद्घटोपस्थित्यादे परिग्रह अतो न न्यूनत्वम । मानसो बोध इति । तथा चालौकिकमुख्यविशेष्यतया तत्प्रकारकमानसप्रत्यक्ष प्रति ज्ञानप्रकारताप-

तत्र च वन्हिव्याप्तिग्रहे तत्राऽसता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्यग्रहाद्धूमदर्शनाद्वन्ह्यनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात्, किञ्च धर्मिणि दोषवशान्नयनेनाऽगृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् । सामान्यञ्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा । सखण्डे

त्वेनैव हेतुत्वमिति भावः । यद्वन्तीत्यस्वरसस्तद्बीजं तु लाघवात्तत्प्रकारकज्ञानत्वेन तद्विषयकज्ञानत्वेन वा तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षे हेतुत्वं न तु तदिन्द्रियजन्यत्वादिकं नियामकम् । इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावकल्पने च गौरवात्तत्तदिन्द्रियकरणकसामान्यवत्त्वबोधसामग्र्याः सहकारित्वोपगमादेवातिप्रसङ्गभङ्गादित्यादिकं नव्यमते व्यक्तीभविष्यति । एतेनेति । परास्तमित्यनेनान्वयः । एतेन । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापन्नस्य प्रत्यासत्तित्वविवक्षणेन । विशेषणपदस्येन्द्रियसम्बद्धसमवेतावात्मकधर्मार्थकत्वे दोषमाह धूलीत्यादि । धूमदर्शनादित्यस्य पक्ष इत्यादिः । हेत्वभावेन । धूमधर्मिकव्याप्तिग्राहकहेतोरभावेन । ज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्याऽनुक्तौ दोषमाह धर्मिणीति । धर्मिणि योग्यसन्निकर्षसत्त्वे धर्मस्य चाक्षुषो दुर्निवार इत्यत उक्तं दोषवशादिति । वाष्पत्वादिभ्रमजनकदोषवशात् धूमत्वाग्रहसम्भवादिति भावः । स्मरणप्रकारीभवतेत्यनेन ज्ञानप्रकारत्वमाविष्कृतम् । सामान्येनेत्यस्य चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यग्रेतनेन सम्बन्धः।लौकिकसम्बन्धस्यानपेक्षणे दोषमाह गृह्यमाणेन वेति । धर्मिणि नयनेन गृह्यमाणेन वा सामान्येनेत्यर्थः। न च लौकिकसन्निकर्षविगमेपि क्षणमात्रं चाक्षुषोत्पत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तादृशचाक्षुषात्मककस्यैव कारणस्य सत्त्वादुत्तरोत्तरं सामान्यजन्यायाश्चाक्षुषधारायाः प्रसङ्गादिति भावः । ननु सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वे घटशून्यत्वादिप्रत्यासत्त्या तदाश्रयप्रत्यक्षं न स्यात् घटशून्यत्वादेः सामान्यत्वाभावादत आह सामान्यं चेति । सामान्यलक्षणेत्यत्र सामान्यपदार्थश्चेत्यर्थः । सखण्डं स्वरूपतो ज्ञानप्रकारीभूतभिन्नम् । अखण्डं स्वरूपतः प्रकारीभू-

चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः। येन सम्बन्धेन चे-न्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाऽधिकरणानां प्रत्या-सत्तिरिति। ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासत्त्व एकव्यक्तिर्घटादि-स्तत्प्रागभावादिर्वाऽनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा

तम्। द्वेधेति। तथा च तत्र सामान्यपदं धर्ममात्रपरमिति भावः। ननु घटत्वप्रकारेणैकघटवत्ताप्रकारकप्रत्यक्षोत्तरं घटत्वप्रत्यासत्त्या सर्वस्य घटवतः प्रत्यक्षं न स्यादिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकार-तापन्नघटव्यक्तेर्घटान्तरवत्यसत्त्वादत आह सखण्डे चेति। क्वचिदि-त्यादिः। तेन घटशून्यत्वादिसखण्डस्य स्वयमेव प्रत्यासत्तित्वेऽपि न क्षतिः। परम्परेति। तथा च चक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकचाक्षुषप्रकार-तावच्छेदकीभूतघटत्वमेव घटत्वावच्छिन्नप्रकारिताकचाक्षुषं प्रति हे-तुः अत्रापि कार्यत्वालौकिकमुख्यविशेष्यत्वं कारणत्व तु स्वाश्रयत्वं प्रत्यासत्तिः। न च पूर्वानुपस्थितघटान्तरस्य तादृशचाक्षुषे प्रकार-त्वायोग इति वाच्यम्। घटत्वसामान्यलक्षणया सकलघटस्योपस्थि-तिदशायामेव तत्सम्भवात्। एवं दण्डिमत्त्वादिसामान्यस्थलेऽपि तादृ-शचाक्षुषप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणमिति द्रष्टव्यम्। एतेन परम्परासम्बन्धेन ज्ञानस्य घटत्वादेः प्रत्यासत्तित्वे घटत्ववदित्येव फलं स्यान्न तु घटवदित्याकारकं स्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव सामान्यस्य हेतुत्वादिति परास्तम्। ननु चक्षुःसंयुक्तधर्मिणि चक्षुषा समवायेन गृह्यमाणस्य घटत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेन कालादावपि सत्त्वात्तन्मुख्यविशेष्यकमपि समवायसम्बन्धावच्छि-न्नघटत्वप्रकारकचाक्षुषं स्यादत आह येन चेति। प्रत्यासत्तिः प्र-त्यक्षजनिका इतीति।तथा चालौकिकमुख्यविशेष्यतया समवायादि-सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषं प्रति समवायसम्बन्धाव-च्छिन्नचाक्षुषप्रकारतापन्नघटत्वादिकं समवायेनैव हेतुरतो नाति-प्रसङ्ग इति भावः। अखण्डसामान्यव्यक्त्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। सामान्यतासम्पत्त्यर्थमाह नानाधिकरणेति। नानाधिकरणविशेष्यक-प्रत्यक्षकारणेत्यर्थः। एतेनैकमात्रवृत्तिधर्मस्यापि स्वाश्रयप्रत्यक्षं प्रति

प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्रापि तत्तद्व्यक्ति-द्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात्। एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह अतिरिक्तैवेति। अतिरिक्ता इन्द्रियसम्बद्धे तादृशसामान्यज्ञानात्मिका प्रतीताद्यनुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः।

हेतुत्वादिदं व्यर्थम्, अन्यथा ताद्रूप्येण पक्षान्तरे व्याप्तिभ्रमोत्तरं तद्विशिष्टस्य पक्षधर्मताग्रहादनुमित्यनुदयापत्तेरिति परास्तम्। एकव्यक्तिरित्यनेनाखण्डत्वसूचनम्। पदार्थस्य द्वैविध्याज्ज्ञानात्मकं सामान्यमुक्त्वाऽभावात्मकं तदाह तस्मागमाभावादिर्वेति। अनित्य इति। नित्यत्वे तु कार्यकालेपि सत्त्वात्तस्य कारणत्वमव्याहतमेव स्यादिति भावः। तादृशघटादिकं नाखण्डसामान्यं किं तु सखण्डमेवेत्याशयेन सिद्धान्तयति तत्रापीति। न च तद्व्यक्तौ घटत्वाद्यग्रहेपि तद्व्यक्ति-प्रकारेण तदाश्रयप्रत्यक्षोत्पत्त्या नेदं युक्तमिति वाच्यम्। जातीतरस्य किञ्चिदवच्छिन्नप्रकारतानियमेन तद्घटादेः स्वरूपतः प्रकारत्वायोगात् तद्व्यक्तित्वस्यापि तद्व्यक्तितादात्म्यविशिष्टसमवायसम्बन्धेन घटत्वादिमत्तायामेव पर्यवसानात्। न च तथापि घटत्वादि-सामान्यस्य तदानीं सत्त्वेपि तद्व्यक्तिस्वरूपस्य सम्बन्ध-स्याऽसत्त्वात्तद्व्यक्तिद्वारा तस्य कारणत्वं दुर्घटमिति वाच्यम्। अलौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तद्घटव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकचाक्षुषं प्रति चक्षुःसम्बद्धविशेष्यकचाक्षुषप्रकारतावच्छेदकीभूततद्व्यक्तित्वस्य स्वाश्रयवन्निष्ठविशेष्यतासम्बन्धेन हेतुत्वात्सर्वत्रान्ततो निश्चयज्ञानीयतादृशविशेष्यतामादायैव कारणसत्त्वसम्भवादेतल्लाभार्थमेव तद्व्यक्तिद्वारेत्यत्र द्वारपदोपन्यासादिति भावः। जातीतरस्यापि स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमे तु तत्तदनित्यघटादिव्यक्तेर्घटत्वाद्यज्ञानदशायां प्रत्यासत्तित्वं दुर्घटमेवेत्यत आह एतदिति। द्वितीयमिति। सामान्यं लक्षणं विषयतया निरूपकं यस्या इति व्युत्पत्तिलब्धं सामान्यज्ञानात्मकं पक्षमित्यर्थः। षट्पदार्थातिरिक्तस्यानुपगमात् सामान्यातिरिक्तमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे तु सामान्यस्याज्ञानदशायामपि तदाश्रयस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गाद्व्याचष्टे इन्द्रियस-

म्बद्ध इति । तादृशेति । तदिन्द्रियजन्येत्यर्थः । तथा च तत्पुरुषीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तदीयचक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकतदीयघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषत्वेन हेतुत्वम् । अत्रापि कल्पे कार्यस्यालौकिकमुख्यविशेष्यत्वमेव प्रत्यासत्तिः कारणस्य तु स्वप्रकारीभूतसामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं तथेति न तत्तदनित्यव्यक्तिमत्त्वस्यासत्त्वदशायां तथा प्रत्यासत्त्या तदाश्रयस्य प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यत्तु स्वप्रकारीभूतसामान्यवदन्यावृत्तिभेदवत्त्वमेव सर्वत्र कारणतावटकः सम्बन्धस्तत्तदनित्यघटादेरसत्त्वदशायामपि तद्वदन्यावृत्तेस्तत्तत्कपालान्यतरत्वरूपभेदस्य सत्त्वादिति । तन्न । स्मृतिविषयत्वाद्यनित्यप्रत्यासत्तिस्थले तद्वदन्याप्रसिद्धेः स्मृतिविषयत्वादेः केवलान्वयित्वादिति ध्येयम् । तत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षे तस्य ज्ञानमात्रं हेतुर्न तु ज्ञानस्य तत्तदिन्द्रियजन्यत्वं तत्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वं वा तन्त्रं चक्षुरादीन्द्रियभेदेन पुरुषाणां द्विधा निवेशेन च हेतुत्वकल्पने गौरवात् । स्मरणाद्यात्मकसामान्यज्ञानदशायां च तदाश्रयस्य प्रत्यक्षमन्तनो मानसात्मकमुत्पद्यत एव प्राच्यैरपि क्षणविलम्बेन तस्योपेयत्वादित्याशयवतां नव्यानां मतमुत्थापयति अतीतेत्यादिना । [ननु यदि लाघवानुरोधादिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वादेः परित्यागस्तदा सामान्यस्यैव प्रत्यासत्तित्वं युक्तमिति स्वरूपतः सामान्यस्य हेतुत्वापेक्षया सामान्यज्ञानहेतुत्वे गौरवात् । न च घटेतरावृत्तित्वविशिष्टसकलघटवृत्तित्वरूपघटत्वत्वादिना हेतुत्वापेक्षया घटत्वत्वाद्यघटितघटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं लघु इति वाच्यम् । घटत्वादिसामान्यस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् घटत्वाज्ञानदशायां विशेषणज्ञानविरहेणैवाऽप्रत्यक्षसम्भवादित्यत आह अतीताद्यनुरोधादिति । आदिनाऽनागतादेः परिग्रहः । इदञ्चातीतानागततत्तदनित्यव्यक्त्याश्रयप्रत्यक्षानुरोधादिति तदर्थः । तथा चातीतानागतसामान्याश्रयप्रत्यक्षे सामान्यस्य व्यभिचारेण हेतुत्वासम्भवात्तज्ज्ञानस्य हेतुत्वमादृतमिति भावः] । अत्र कल्पे तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति निर्विकल्पकादिसाधारणतद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, अत्र च कार्यस्य स्वप्रकारीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठविशेष्यत्वं सम्बन्धः कारणस्य तु स्वविषयीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठविषयत्वं प्रत्यासत्तिरतो नातिप्रसङ्गः । न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं जातस्य घट-

स्वविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि यावद्घटविषयकत्वापत्तिः, दृष्टत्वात् । सामान्यप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमेऽपि निर्विकल्पकतृतीयक्षणे यावद्घटावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्या क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेतव्यत्वात् । न च तद्विषयकत्वतत्प्रकारकत्वयोः समशरीरतया तद्विषयकत्वेनैव हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः, प्राथमिकतद्विशिष्टप्रत्यक्षे सौरभादिविशेष्यकज्ञानोत्तरं जायमाने सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारादेव तत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यासम्भवात् । न च स्वप्रकारीभूततत्तत्सामान्याश्रयनिष्ठालौकिकमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्सामान्यप्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव तत्तत्सामान्यप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतो नोक्तदोषः, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य गुरुत्वापत्तेः, चन्दने सौरभमित्यादिज्ञानोत्तरं जायमानस्य सुरभि चन्दनमित्येवं सौरभाश्रयमुख्यविशेष्यकमानसप्रत्यक्षस्य सौरभप्रकारकज्ञानाजन्यत्वेन तथापि व्यभिचारतादवस्थ्याच्च । न च तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटवदित्यादौ संसर्गविधया संयोगज्ञानादपि संयोगवत्त्वेन तदाश्रयस्य प्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । संयोगविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति सांसर्गिकान्यसंयोगविषयताकज्ञानत्वेन हेतुतया तद्विरहादेव तत्र संयोगवदिति ज्ञानासम्भवात् । सांसर्गिकसाधारणतद्विषयताकज्ञानत्वेन तद्विशिष्टबुद्धौ हेतुतास्वीकारे तु तत्रापि तत्र संयोगवदित्याकारकज्ञानोत्पादेन तस्य यावत्संयोगाश्रयविषयकत्वोपगमेऽपि क्षत्यभावात् । वस्तुतस्तु तद्विषयकज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वे समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात्कालिकसम्बन्धेन तदाश्रयस्य कालादेः प्रत्यक्षापत्त्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रति तदितरसम्बन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं न तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकज्ञानत्वेन, तथा सति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रागुक्तमानसोपनीतभाने व्यभिचारभिया तत्तद्बुद्धिभिन्नत्वस्य तत्प्रकारकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य वा कार्यतावच्छेदकानुप्रवेशे महागौरवापत्तेः । न चैकसम्बन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षदशायां सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकप्रत्यक्षे यदि बाधकसम्भवस्तदोत्तरकालं सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षे स एव प्रतिबन्धकोऽन्यथा पुनरिष्टमेव तदानीं सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षमतस्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव लघुना

अपेक्षणीयश्च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम् । अत एवान्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रसङ्गे चरमं न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः । द्रव्यत्वं च धर्म-

---

हेतु न युक्तमिति वाच्यम् । समवायेन घटत्वप्रकारकानुमित्यनन्तरं जातस्य तत्सम्बन्धेन घटत्वाश्रयप्रत्यक्षस्य सम्बन्धान्तरेण तदाश्रयविषयकत्वस्य दुर्वारतापत्तेस्तादृशानुमितिदशायां सम्बन्धान्तरेण घटत्वस्य परामर्शाद्यभावाच्च तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानानुत्पत्त्या तत्र बाधकस्याकल्पनादिति ध्येयम् । नन्विन्द्रियभेदेन नानाकार्यकारणभावस्य परित्यागे घटत्वप्रकारेण तदाश्रयस्य प्रत्यक्षमनुमितिं विनाऽपि स्पार्शनं किंचिच्चाक्षुषं जायते इत्यत्र किं नियामकमत आह अपेक्षणीय चेति । धूमादौ चाक्षुषत्वादिभ्रमजनकदोषदशायां चक्षुःकरणकबोधसामग्रीसत्त्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकं न तदाश्रयस्य चाक्षुषं जायत इत्यतस्तद्धर्मवत्त्वबोधानुसरणम् । सामग्र्यन्तरमिति । तथा च तत्तादृशसामग्रीतः परं चाक्षुषस्पार्शनादिनियम इति भावः । कारणान्तरपर्यन्तापेक्षाया प्रयोजनमाह अत एवेति । अन्धतमसम् । निबिडं तमः । सौदामिनीसम्पातः । तडित्संयोगः । आलोकस्य पश्चादसत्त्वलाभाय सौदामिनीपर्यन्तानुसरणम् । चरमम् । विद्युत्सम्पातजन्यचाक्षुषोत्तरम् । द्रव्येति । द्रव्यत्वसामान्यमधिकृत्योक्तम् । अत्र दोषविशेषवशात्तमोधर्मिकस्येव चक्षुःकरणकद्रव्यत्ववत्त्वबोधस्य सामग्रीसत्त्वात्तत्र निखिलद्रव्यस्य चाक्षुषो दुर्निवार एव, परन्तूक्तस्थले घटत्वादिना घटादेश्चाक्षुषसन्तानवारणार्थमेव सामग्र्यपेक्षा धारुधेति तु विभावनीयम् । द्वित्रिचतुःसाक्षात्कारस्यापगमे क्षत्यभावादाह सन्तान इति । तथा च तादृशचाक्षुषधाराऽनुभवबाधितेति भावः । अत्र कश्चित् । चक्षुरादीन्द्रियान्तर्भावेण सामान्यज्ञानस्य अहेतुत्वे सौरभत्वप्रकारेण यत्किञ्चित्सौरभज्ञानानन्तरं जायमानस्य सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषस्य पूर्वानुपस्थितयावत्सौरभमुख्यविशेष्यकत्वापत्तिः, सामान्यप्रत्यासत्तेरविशिष्टत्वात् न च ह्यपास्तथाहीन्द्रियस्य स्वायोग्यमात्रनिष्ठमुख्यविशेष्यताकज्ञानाज

नकारत्वनियमात् अस्मन्मते सौरभत्वसामान्यज्ञानस्य सौरभत्वप्रका-
रकतद्घ्राणजत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशमानसत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
वा विशिष्य हेतुत्वकल्पनान्न तादृशं चाक्षुषमित्याहुः । तन्न । सौ-
रभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यानुमित्युपमितिशाब्दबोधघ्राणजादिस्वरूप-
स्यैव पारमार्थिकतया तन्मुख्यविशेष्यकानुमित्यादिसामग्रीविरहा-
देव तदानीं तादृशज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् अनुमित्यादिभिन्नस्य तादृश-
ज्ञानस्यालीकतयाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । वस्तुतो मुख्यविशेष्यत्व-
सम्बन्धेन सौरभत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिकं प्रति तादात्म्येन सौरभ-
त्वादिना गन्धत्वादिना वा प्रतिबन्धकत्वात्तन्निरासः । तादृशस-
म्बन्धेन तथाविधचाक्षुषं तु घटादावेव सौरभत्वस्य भ्रमरूपं सु-
लभम् । न च सौरभत्वप्रकारकेति व्यर्थम् । प्रमेयत्वादिसामान्य-
प्रत्यासत्त्या तादृशरूपेण सौरभमुख्यविशेष्यकचाक्षुषस्य सर्वसम्मत-
त्वात् । तत्रापि चक्षुर्योग्यमात्रविशेष्यकत्वोपगमे तु तन्नोपादेय-
म् । न चैवं घटाद्युपनीतचाक्षुषस्यापि घटादिमुख्यविशेष्यकत्वं
स्यादुक्तकार्यकारणभावस्यैवापादकत्वादित्यापत्तौ चोपनीतं विशेष-
णतयैव भासत इत्यस्य विरोध इति वाच्यम् । मुख्यविशेष्यतया
द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुरादिलौकिकसन्निकर्षाभावविशि-
ष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबन्धकत्वादत एव सत्यपि भूतलादिज्ञाने
लौकिकसन्निकर्षदशायां तन्मुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षमिति ध्ये-
यम् । गन्धादेरचाक्षुषत्वोपपत्तये चाक्षुषादिकं प्रति तादात्म्येनावश्यं
गन्धत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् तथा च तत्रैव लौकिकविषय-
तामात्रं न प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धः किं तु मुख्यविशेष्यत्वनिर्विक-
ल्पकविषयत्वयोरन्यतरदेव, सम्बन्धादेरननुगमस्य स्वरूपसम्बन्धेन
हेतुतास्थले एव स्वहासिनतत्वात् । प्रकारतान्यविषयत्वं वा तादृशसम्ब-
न्धो वाच्यः । सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे चन्दनांशे प्रकारतैव सौर-
भत्वांशे विशेष्यता न त्वधिकेत्युक्तप्रतिबन्धकसद्भावादेव चाक्षुषज्ञानं
न सौरभमुख्यविशेष्यकमित्यपि वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । केचित्तु घटत्व-
पटत्वादीनां तद्विषयकज्ञानानां वा प्रत्यासत्तित्वे कार्यकारणभावान-
न्त्यप्रसङ्गात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव प्रत्यासत्तिः तस्याश्च स्वाश्र-
यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तद्बुद्धिव्यक्तित्वेन हेतुत्वं स्वा-
श्रयविषयकप्रत्यक्षहेतुत्वे तु नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वादाधिकाश्रि-

विषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य।
अत एव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति। ततः

सुसन्निकर्षदशायां तद्गोचरनिर्विकल्पकोत्पत्त्या तदुत्तरं सार्वज्ञ्यापत्ति-
रतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणम्। स्वाश्रयस्तु विषयतया ग्रा-
ह्यः। न च तज्ज्ञानव्यक्त्याश्रयत्वाविशेषाद् घट इत्याकारकप्रत्यक्षकाले
पटत्वेन पटस्यापि प्रत्यक्षापत्तिः, पटत्वज्ञानदशायामिष्टापत्तेरन्यथा
विशेषणज्ञानविरहादेव तदसम्भवात्। नापि घटत्वेन घटस्य प्रत्यक्ष-
दशायां ताद्रूप्येण पटादेः प्रत्यक्षापत्तिर्घटत्वप्रकारेण पटादिग्रहस्य भ्र-
मतया तज्जनकदोषविरहादेव तस्याप्यसम्भवात्। अन्यथा घटत्वा-
दिसामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तितायामपि द्रव्यत्वघटत्वयोरुपस्थितौ
द्रव्यत्वेन पटप्रत्यक्षदशायां घटत्वेनापि पटस्य प्रत्यक्षापत्ते-
र्दुर्वारत्वात्, तादृशदोषसत्त्वे च तथाविधभ्रमस्येष्टत्वात्। न च वि-
निगमनाविरहाद्गगनाभावादीनां तत्तत्संयोगाभावव्यक्तीनां च तत्त-
द्व्यक्तित्वेन स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रति हेतुतापत्तिरिति वाच्यम्।
गगनाद्यभावानामन्यथासिद्धत्वात् कार्यमात्रहेतोर्निश्चयज्ञानस्य स्वाश्र-
यप्रत्यक्षेऽप्यनन्यथासिद्धत्वात् गगनाद्यभावानां ताद्रूप्येण हेतुत्वेऽपि
लाघवसम्भवाच्च। घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुतायां घटत्वादिप्रका-
रकतदाश्रयप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः। सुरभि च-
न्दनमित्यादेः सौरभत्वाद्यविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुरोधादेव सौरभत्वा-
देर्ज्ञानलक्षणायाः स्वीकार्यत्वादित्याहुः। ननु सामान्यं यदि न प्रत्या-
सत्तिः किं नु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणया सहैतस्याः को भेद इत्यत
आह इयं चेति। सामान्यलक्षणा चेत्यर्थः। इतरा। ज्ञानलक्षणा। त-
स्येति। प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते। तथा च कार्यकारणभावभेदादेव
प्रत्यासत्त्योर्भेदव्यवहार इति भावः। अत एवेति। ज्ञानलक्षणाया
अतिरिक्तप्रत्यासत्तित्वस्वीकारादेव। अन्यथा यत्र सौरभत्वजात्यु-
पस्थित्यनन्तरं सुरभिर्गन्ध इतिवत् सुरभि चन्दनमित्याकारकं सौ-
रभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चाक्षुषं तत्र सौरभत्वजातेर्भानं
न स्यान्न हि तत्र सुरभिगन्धस्य भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणाया-
स्तत्तद्धर्मप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्तेः

कार्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्। चक्षुषो बहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमात् पूर्वानुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भानासम्भवेनोक्तरीत्या तद्गतजातेरपि तत्र भानासम्भवादिति भावः। इत्यादावित्यादिपदेन प्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य च परिग्रहः। यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमिति पूर्वमतेनायं ग्रन्थस्तथा चाऽसौरभस्मृत्यनन्तरं जायमानायां सुरभि चन्दनमित्याकारकचाक्षुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः कारणीभूतस्य सौरभत्वचाक्षुषस्याभावादतो ज्ञानलक्षणा पृथक् प्रत्यासत्तिरिति मतम्। ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वापेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवेन सौरभत्वजातिपर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः। अत्रेदं तत्त्वम्। यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा न तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणाया हेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात्, तथापि लौकिकालौकिकसाधारणं घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, अत एव प्राथमिकस्य घटत्वचैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्विकल्पकं विनानुपपत्तेस्तत्सिद्धिरप्यावश्यकी। पूर्वानुभूतवस्तुमात्रस्यैव तत्तात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानुरोधेनैव परैरपि उक्तकार्यकारणभावस्याभ्युपेतव्यत्वात्। न चैवं अन्यसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथाविरोधः, तस्याकिञ्चित्करत्वात् सखण्डघटादेरुपनीतस्यैव तथा नियमसम्भवाच्च। द्रव्यत्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वादिप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयेन घटत्वादिना तत्तद्घटप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तत्तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वात्। अत एव घटघटत्वयोर्निर्विकल्पकोत्तरं घटे घटत्वस्येव घटत्वेऽपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं द्रव्यत्वघटत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात्। न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटवदित्याकारकप्रत्यक्षं न स्यात्, इष्टत्वात्। जातीतरनिष्ठप्रकारतायाः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात्। द्रव्यगुणकर्मणां निरवच्छिन्नप्रकारत्वानुभवात्। न च निर्वि-

न्यन्ते । तथा हि, धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता सा तु-

---

स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं वन्हिमद्व्याप्यवृत्तित्व वन्हिमत्त्वावच्छिन्नावच्छे-

---

दकस्य प्रत्यासत्तित्वे स्वविषयीभूतघटाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्ति विषयानुपधानेन ज्ञानादप्रत्यक्षत्स्यालौकिकतया विषयोपनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्यापि तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम्, सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्य प्रत्यक्षाऽजनकत्वादेव निर्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन प्रत्यक्षस्य दुर्वारतापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक एव सुखत्वेऽपि लौकिकस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधानेन तन्निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारकप्रत्यक्ष प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक घटो द्रव्यमित्याकारकमानसस्योपनीतभानं न स्यादिति । तन्न । घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशादेव मानसमविषयो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् । घटद्रव्येणावच्छिन्नाकारस्य यावन्निर्णयाप्रतिषिध्यमानमप्रत्यक्षस्याऽभ्युपगमेऽपि क्षतमानात् । न चैव घटत्वेन घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यक मानसप्रत्यक्ष स्यात्तद्धर्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम् । घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटत्वनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादिविशेष्यकतया मानसप्रत्यक्षासम्भवात् । घटो द्रव्यमित्यादिमानसस्य घटं जानामीत्याद्याकारकत्वनियमात् । अत एवोपनीत विशेषणतयैव भासत इत्यभिप्राय मानसे तु नायं नियम इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यन्यत्र पल्लवितम् । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यस्वरूपत्वे परामर्शस्य भ्रमतापत्तिरतो मानार्थमाह धूमे इत्यादि । साधनादाह वन्हिमदिति । न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । व्य-

तीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनु-मितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यग्रे वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिबलादपू-

---

दकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्वधूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयवन्हेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः अन्यदीयवन्हिसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् । गवादिपदेष्वपीति । शक्त्यनुभवशक्त्यस्मरणे हेतू हेतुमान् वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः,

---

तिरेक्यनुमानस्यैव परैः स्वीकारादिति भावः । केवलान्वयिन. सेमाहात्वेवि लघुव्याप्तिमाह साध्यसम्बन्धितेति । अभावच्छेदकत्व स्वरूपस्म्बन्धविशेष इति हृदय तेन प्रागुक्तावच्छेदकत्वघटनाया गौरवानवका-श. । सर्वेति । सामानाधिकरण्योपलक्षितस्य धूमत्वाद. सकलधूमनिष्ठत्वादिति भावः । व्याप्तेर्नानात्व इति । सामानाधिकरण्यस्वरूपतयेत्यादिः । तत्र । पर्वतीयधूमे । अथानुभवस्मरणयोः समानप्रकारतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावे पूर्वागृहीतस्यापि स्मरणे भान स्यादिति स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन तन्मते प्रामाण्यापत्तिरित्यन्यथा योजयति शक्त्यनुभयेति । अत्र शक्यस्मृतेरिव शक्त्यनुभवस्यापि साक्षादेव शाब्दबोधजनकत्वे हेतुपद यथाश्रुतार्थकमेव, अन्यथा तु प्रयो-

वैव्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलात् धूमो वह्निव्या-
प्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति, येन
सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा शक्तिर्व्य-
क्तिं स्मारयति चेति । तदर्थादिति अनुभावयति वक्ष्यमाणत्वा-
द् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पश्वादिलिङादिपदाभिप्रायेण

जकपदं तद्बोध्यम् । एवमिति । गोत्वप्रकारेण गोधर्मिकशक्तिग्रहस्य
शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः । धर्मिणि शक्तिसत्त्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य शा-
ब्दधीजनकतानवच्छेदकत्वात्तत्र शक्यत्वव्यवहार इति कुब्जशक्तिवा-
दिनः श्रीकरस्य मतमनुसृत्य परिहरति जातौ व्यक्तौ चेत्यादि ।
जातिविषयकत्वेनैवेति । जातिप्रकारकत्वेनैवेत्यर्थः । तेन मूलोक्तस्य
समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वस्य न विरोधः । अनुभावयति । शाब्दबोध
जनयति । तदर्थात् । जातिशक्तिग्राह्यार्थात् । कस्य चिन्मतमाह पश्वा-
दीति । पशुत्वस्य संस्थानाव्यङ्ग्यत्वादुच्चैः श्रवोनिष्ठतया तेजस्त्वेन
साङ्कर्याच्च लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वमेव पशुत्वं तस्य चोपाधित्वेन व्य-
क्त्या समं तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावात्तादृशोपाधिविशिष्टधर्मिण्येव
परैः शक्तिस्वीकारादिति भावः । पृथिवीत्वादिप्रत्येकव्याप्या यदि
नानैव पृथिवीमात्रवृत्तिर्वा पशुत्वजातिः पशुपदशक्या स्यात् पीत-
सुवर्णस्येवोच्चैः श्रवसोऽपि तैजसत्वप्रवादस्य तेजोभागस्योपष्टम्भ-
कतयाप्युपपत्तेस्तदाह लिङादीति । यजेतेत्यादौ कार्यत्वप्रकारेण घ-
टादौ लिङः शक्तिग्रहाद्यागविषयकं कार्यमित्यन्वयबाधे योग्यताघ-
टितत्वाद्रूप्येणापूर्वव्यक्तिलाभस्य परैर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । कार्ये
लिङादिशक्तेस्तार्किकैरनङ्गीकारादेककार्ये शक्तिग्रहादपरकार्यस्य
बोधानुपपत्तेस्तैः शङ्कितुमशक्यत्वादाह परेति । पररीत्या न्या-
यमतेन । न्यायमतेन च समर्थनं चेत्यस्वरसः कश्चिदित्य-
नेन सूचितः । यद्यपि गोपदस्य नानार्थत्वेन यत्र वाक्यार्थप्रकारेण

परीक्षा वेद्यापि काश्चित् । विशेषणज्ञानसाध्येति । न च पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात् । वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वह्निविशिष्टज्ञान-

---

वाक्यस्येन्द्रियत्वप्रकारेणेन्द्रियस्य वा बोधकत्वोपपदं तत्र वाक्यत्वादेरुपाधितया तद्विशिष्टव्यक्तौ शक्तेः परेषामपि स्वीकाराद्गवादिपदेष्वपीति मूलं तदभिप्रायेणैव साधु सङ्गच्छते, तथापि लाघवेन गोत्वादिशक्तेन गवादिपदेन लक्षणयैव वाक्यत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तौ न वाक्यत्वादिविशिष्टे गोपदस्य शक्तिर्गौरवादित्याशयेन तादृशाभिप्रायो मूलस्य नोपवर्णितः । अत्र गोपदं गोत्ववदित्याकारकस्य पदविशेष्यकशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वाद्गोत्वप्रकारतामादायैव च तत्र समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वसम्भवात् यथाश्रुतमेव मूलं सम्यगिति तु मैथिलाः । यद्विशिष्टज्ञानमिति । जन्यं यत्प्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । तेन नित्यज्ञाने न व्यभिचारः । परेषां च व्यर्थविशेषणत्वं न दोषायेति भावः । तद्धीसाध्यत्वं च समवायसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्, नातः परेषामीश्वरज्ञानजन्यत्वसिद्ध्यार्थान्तरम् । अथाभावत्वादिज्ञानं विनापि तद्विशिष्टप्रत्यक्षोत्पादाद्व्यभिचार इत्यत आह अभावत्वेति । अन्यथा विनाप्यभावत्वज्ञानमलौकिकस्याभावत्वविशिष्टप्रत्यक्षस्य प्रसङ्गात्, लौकिकान्यतत्प्रकारकज्ञानं प्रति तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वे च गौरवादिति भावः । वह्नित्वतत्त्वयोरननुगमादाह वह्नीति । वह्नेर्विलक्षणज्ञानत्वेनेत्यर्थः । वैलक्षण्यं चानुमितित्वं नातः पूर्ववद्व्यभिचारः । अथात्र वह्न्यन्तरज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनम् । न च वह्नित्वेन गुञ्जादेर्धूमव्यापकत्वग्रहोत्तरं जायमानानुमितेर्वह्न्यन्तरज्ञानजन्यत्वबाधात्तत्रैव प्रकृतवह्निज्ञानजन्यत्वसिद्ध्यर्थं सामान्यलक्षणा स्यादिति वाच्यम् । गुञ्जायां वह्नित्वग्रहस्य तदधीनानुमितेश्च गुरुमतेऽसम्भवात्तेषामन्यथाख्यात्यभावादत आह तद्वह्नीति । अयं देशो दण्डिमानित्याद्यनुमितौ विशेषणतावच्छेदकीभूततद्दण्डभानार्थं सामान्यलक्षणापत्तेराह विशिष्टेत्यादि । नन्वेवं विशेषणतावच्छेदकप्र-

अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्व चिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-

---

त्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्यस्याभ्युपगमवादः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु ताद्रूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तज्ज्ञानार्थं न सामान्यलक्षणादरः । अस्तु वा दण्डीत्यादिप्रत्यक्षे

कारकज्ञानविरहेऽपि सुरभि चन्दनमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यधीः स्यादत आह वस्तुत इति । तथा च तादृशबुद्धेः प्रत्यक्षादिनियतत्वेन तदानीं प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहादेव न तादृशं ज्ञानमिति भावः । विशेषणतावच्छेदकादीनामित्यादिपदाद्विशेष्यादिसङ्ग्रहः । तादृशं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि । अनुमित्यादेस्त्विति । तादृश इति लिङ्गव्यत्ययेनाऽनुषज्यते । ताद्रूप्येण । विशेषणतावच्छेदकरूपेण । येन रूपेण व्यापकताया ज्ञाने यो ग्रहः तेन रूपेणैवानुमितेस्तादृश्याश्चोत्पत्तेरिति भावः । अत एव । इन्द्रियसन्निकर्षस्यैव नियामकत्वादेव । तज्ज्ञानार्थं विशेषणतावच्छेदकभानार्थम् । ननु विशेष्यादिसन्निकर्षेऽपि दण्डत्वादण्डत्वयोर्निर्विकल्पकोत्तरं दण्ड दण्डत्वस्य च दण्डत्वादौ तद्दण्डादिविशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्याऽपदण्डत्वादिना तद्दण्डादिविशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकीभूतदण्डत्वादिना तद्दण्डादेर्भानं हेतु, यत्र दण्डत्वं नो [illegible] यति प्रकारतावच्छेदकदण्डज्ञानमिति विलक्षणबोधानुपपत्त्या तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाऽऽवश्यकहेतुत्वम् आह अस्तु वेति । स्मृतौ व्यभिचारात्तादृशज्ञानमात्रे हेतुत्वासम्भवादाह प्रत्यक्ष इति विशेषणतावच्छेद-

स्याऽऽवश्यकत्वेन हेतुत्वात् । तच्च वृत्तमेव, न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरवात् । गौरवमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् । तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्र-

---

दण्डत्वादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्द्रव्यव्यक्तिज्ञानं कारणम् । दृष्टान्ताभावादिति । विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणतापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति । एतेनाऽस्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणं जन्यता निर्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया, सर्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजनकत्वे तु तत एव बाधकान्न तत्कारणमिति निरस्तम् ।

कांशे धर्मितावच्छेदकासत्त्वमत्राऽऽद्यां विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेर्वैविध्या-
दाद्यामुदाहृत्य द्वितीयामाह दण्डसंयोगवानिति । यत्किञ्चिदिति ।
तथा च विशेषणव्यक्तेः पूर्वमभानपि [illegible] क्षतिरिति भाव । व्यतिरे-
केण घटादेरन्वयेन च गोत्वादिसाध्यकानुमितेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादा-
ह विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्येति । निरस्तत्वादित्यग्रेऽन्वय । वि-
शेष्यज्ञानादेरित्यादिपदेन सम्बन्धज्ञानग्रह- । कारणतापत्त्येति । तथा
च तद्वदिहाप्यप्रयोजकत्वमिति भाव । विशेष्यधियो हेतुत्वे वक्ष्य-
माणेष्टापत्तेराह मानाभावेन चेति । एतेन मानाभावेन । निरस्तमित्य-

मेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात्, सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात् ।

न्वयः । ननु सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽसन्निकृष्टघटान्तरस्यापि विशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थितत्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्घटमत आह जन्यतां चेति।निर्विकल्पकम्।अनुपस्थितस्याश्रये स्वाप्रकारकम्। तथा च तत्रानुपस्थितघटांशे निर्विकल्पकमेव यावद्घटगोचरं ज्ञानमतो नोक्तदोषः।घटत्वादिसामान्यस्य च स्वेतरप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविषयतासम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतो विनापि घटत्वस्य ज्ञानं द्रव्यत्वादिसामान्यस्य ज्ञानात् घटस्य प्रत्यक्षोत्पादेऽपि न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं मेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वपटत्वादिघटपटादिपूर्वानुपस्थितयावद्वस्तुनिर्विकल्पकोत्पत्त्युत्तरकाले घटादौ घटत्वादिनिश्चये बाधकाभावेन तदुत्पत्त्या सार्वज्ञं स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानोत्तरम् अयं घटो द्रव्यं न वेत्यादिसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादत आह सार्वज्ञेति।यत्तु कैश्चिदुक्तं प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वज्ञानोत्पत्तिकाले तद्वृत्तिधर्मस्यापि निर्विकल्पकज्ञानादुत्तरकाले घटे घटत्वस्येव घटत्वेऽपि तद्वृत्तिधर्माणामवश्यं भानं सामग्रीसत्त्वात्तथा च घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकज्ञानासम्भवान्न सार्वज्ञापत्तिरिति । तत्तुच्छम् । घटत्वांशे धर्मान्तरप्रकारकस्यैव तदंशेऽन्याप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्तिसम्भवात् । जातिमान् घटः इत्याकारकप्रत्यक्षानुरोधेन निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञानं प्रति निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकत्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा घटांशे घटत्वमिव घटत्वांशेऽपि जातिमत्त्वमवगाहमानस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्या जातिमानित्येव धीः स्यात् न तु जातिमान् घटः इत्याकारिकेति दिक्। तस्यास्तदजनकत्वे त्विति । सामान्यप्रत्यासत्तिर्निर्विकल्पकाजनकत्वे

उच्यते। यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात्, प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाऽज्ञानात् । सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते ।

प्रसिद्धधूम इत्यादौ धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारेऽपि संशय एव धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या । धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमे त्वविवादात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमात् । अत्र वदन्ति । प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्ति-

---

रित्यर्थः । तत एवेति । सामान्यजन्यज्ञाने व्यभिचारादेव विशेष्यज्ञानं न कारणमित्यर्थः ।

ननु धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मानाभावादसन्निकृष्टधूमादीनामज्ञानेपि तद्धर्मिकः संशयो भविष्यतीति व्यर्थं तज्ज्ञानार्थं प्रत्यासत्तिकल्पनमत आह धर्मीत्यादि । संशय एवेति । सन्देहस्य प्रत्यक्षरूपतया धर्मीन्द्रियसन्निकर्षं विना तद्विषयकत्वासम्भवादिति भावः। ननु संशये धर्मिभानार्थं धर्मितावच्छेदकप्रकारकं कस्य चिदेव ज्ञानं तत्र हेतुरस्तु कृतं सामान्यलक्षणयेत्यत आह धर्मितेति । अविवादादित्यस्य सामान्यप्रत्यासत्तावित्यादिः । अविवादमेव विवृणोति तद्धर्मेत्यादि । प्रकारकेति । यथा च सामान्यप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं न तु तद्विषयकत्वमात्रेण तथोक्तमधस्तात् । धूमत्वेनेति । तदवच्छेदेनेत्यर्थः । तेन एतद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वानिश्चयस्य धूमत्वप्रकारकत्वेपि तदुत्तरं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति सन्देहः, तादृशानिश्चयेन धूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनात् । यत्तु धूमत्वेनेत्यस्य धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशेष्यताकेत्यर्थक-

ज्ञानमेतद्धूमत्वेन वा, आद्ये संशयोऽसिद्धः, द्वितीये धूमत्वाव-
च्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयो नानुपपन्नः, कथमन्य-
था पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वा-
भावव्यभिचारि न वेत्यादिसंशयः। न चातिरिक्तसम्भावनया तथा,
विशेषतश्चोपस्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्ततरा अति-
रिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणीयेति वाच्यम्। यतो
रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना, तेषु विशेषदर्शनात्। नाप्यतिरिक्ते

———

रणात्प्रोक्तदोष इति। तत्तुच्छम्। वह्निव्याप्यो धूम सुन्दर इति धूमत्व-
सामानाधिकरण्येन व्याप्तिनिश्चयेपि वन्ह्यव्याप्यो धूम कुरूप इति धूम-
धर्मिकव्याप्त्यभावज्ञानोदयाद्यवच्छेदकत्वावगाहिन एव ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वादित्यन्यत्र विस्तर। व्याप्तिज्ञानम्। व्याप्तिनिश्चय। प्रति-
बन्धकत्वादिति धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यैव विरोधित्व सत्त्वादिति
क्ष इति। धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यैव विरोधित्व सत्त्वादिति
भाव। तद्विरोधितया धूमो वह्निव्याप्यो न वेति सन्देहविरोधित-
या। स सन्देह। नानुपपन्न इत्यस्य प्रसिद्धधूम इत्यादि। तथा
च कृत सामान्यलक्षणयेति भाव। ननु लाघवात्तदभावनिश्चयस्ये-
नैव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या तद्वत्ताबुद्धिं प्रति विरोधित्वावै-
शमतस्तत्र प्रतिबन्दिमाह कथमित्यादिना। पृथिव्यादीति। समान-
धर्मिकस्यैव ज्ञानस्य विरोधित्वे पार्थिव तैजस जलीय च रूप
वायुत्वाभावव्याप्यमित्येव निर्णये रूपं वायुत्वाभावव्याप्यं
न वेति रूपविशेष्यकसंशयो न स्यात् रूपमा-
त्रे विरोधिव्याप्तिनिर्णयाद्त समानधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञान-
स्यैव विरोधित्व वाच्यमिति भाव। न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्व-
य। सम्भावनयेति। पार्थिवादिरूपभिन्न रूप न वेत्याद्याकारस-
म्भावनयेत्यर्थं। तथा निर्णीतव्याप्तिकेष्वपि रूपेषु व्याप्तिसन्देह।
सम्भावनाविरहविशिष्टस्यैव समानधर्मिकनिश्चयस्य प्रतिबन्धक-
त्वादिति भाव। नन्वेव प्रसिद्धधूम एव व्याप्तिनिश्चयेप्येतद्धूमा-
तिरिक्तो धूमो न वेतिसम्भावनयैव धूमो वन्हिव्यभिचारी न वेतिस-
शयसम्भवात्कृतं सामान्यलक्षणयेत्यत आह विशेषतश्चेति। तथा

रूपत्वसम्भावना, रूपान्यन्न रूपं द्रव्यादयो रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् । तदानीञ्चोक्त-

---

च विशेषतो घटत्वादिरूपेणोपस्थितानां प्रसिद्धधूमभिन्नानां धूमत्वाभाववत्तया निश्चयात्तदतिरिक्तस्याप्रसिद्धधूमस्योपस्थित्यर्थमेव सामान्यलक्षणा वाच्या तां विना सम्भावनाया एवाऽसम्भवादिति भावः । समानधर्मिकज्ञानस्य विरोधित्वे सम्भावनैव न सम्भवति कस्योत्तेजकत्वं स्यादित्याह यत इति । तेषु विशेषदर्शनादिति । रूपेषु पार्थिवादिभिन्नत्वाभावदर्शनादित्यर्थः । अतिरिक्ते । पार्थिवादिरूपातिरिक्ते । रूपान्यन्न रूपमिति प्रात्यक्षिकस्यैव विशेषदर्शनस्याऽऽकारोऽयम्। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन तादृशशाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम्। सामान्यरूपेणोक्ता विशेषतोऽपि विशेषदर्शनमाह द्रव्यादय इति । आदिपदेन कर्मत्वादिप्रकारेण कर्मसामान्यादेः परिग्रहः । रसादय इत्यत्रादिपदाद्गन्धत्वादिप्रकारेण गन्धस्पर्शादीनां सङ्ग्रहः । ननु सम्भावनाया यद्विशेष्यतावच्छेदकं तदन्तर्भावेण समानधर्मिकनिर्णयः सम्भावनाविरोधी रूपान्यन्न रूपमित्याकारनिर्णयस्तु न सम्भावनाया विशेष्यतावच्छेदकं यत्प्रसिद्धरूपभिन्नत्वं तदन्तर्भावेण अतः सम्भावना स्यादेवेति यदि ब्रूयात्तदा तदन्तर्भावेणापि निर्णयमाह प्रसिद्धेत्यादि । प्रसिद्धरूपभिन्नं सर्वं न रूपमितिनिर्णयस्सर्वं रूपं वायुवृत्ति न वेति पर्यवसितो रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्याकारः सन्देहो नोत्पद्यत इत्यत उक्तं रूपभिन्नमिति । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं सर्वं न रूपमित्याकारस्य शाब्दविशेषदर्शनस्याऽसम्भवादाह द्रव्यं रसादि वेति । अत्रापि प्रसिद्धेत्यादेः सम्बन्धात्प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्द्रव्यं रसादि वा तत्सर्वं न रूपमित्यर्थः । तेन सम्भावनाधर्मितावच्छेदकान्तर्भावलाभः । रूपत्वकोटिकसम्भावनायां रूपभेदनिश्चयो न बाधकः भिन्नविषयकत्वात् किं तु रूपत्वाभावनिश्चय एवेत्यभिप्रायेणाह रूपत्वाभाववदिति । तस्या इति । प्रसिद्ध-

संशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च। तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहादव्यभिचारसंशयो नायुक्तः। यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्या, तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति। तन्न। न ह्यभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारान्मानाभावाच्च। अत एवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः, तेजोऽभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात्। प्रतियोगिविशेषितवज्ज्ञानन्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादा नातिशेते

रूपातिरिक्ते रूपत्वसम्भावनाया इत्यर्थः। नन्वेतादृशसम्भावनाविरहदशायां रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयोऽप्यसिद्ध एवेत्यत आह तदानीमिति। तदानीं सम्भावनाविरहदशायाम्। प्रसिद्धरूपे वायुत्वाभावव्याप्यत्वनिर्णये एतादृशानुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह अतिरिक्तेति। तद्धर्मिकतद्भावनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य सम्भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुताया गौरवादित्यर्थः। तत्रैव निर्णीतव्याप्तिक एवाभिमतमुपन्यस्य दूषयति यत्त्विति। तां सामान्यलक्षणाम्। तत्प्रतियोगीति। सामान्याभावप्रतियोगीत्यर्थः। अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतासत्त्व एव सकलप्रतियोगिज्ञानापेक्षा स्यात् सैव तु नास्तीत्याह नहीति। प्रथमे तथेति। तत्र सामान्यलक्षणावादिनः। द्वितीये इदन्त्वेति। तत्त्वभावत्वप्रकारकतल्लौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानं हेतुरत आह मानाभावादिति। अत एव। प्रतियोगिज्ञानं विनाप्यभावप्रत्यक्षादेव। नन्विदं भावो न वेति संशयविषयीभूतमिदन्त्वं तेजोऽभावत्वमेव तथा च तत्रापि तेजोरूपप्रतियोगिज्ञानसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह तेजोभावत्वेनेति। तदयोगादिति। भावत्वसंशयायोगादित्यर्थः। तद्धर्मविशिष्टधर्मिकतद्भावग्रहं प्रति तादृशज्ञानेच्छाविरहविशिष्टज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा निर्वह्निर्वह्निमानित्येवमनाहार्यधीप्रसङ्गादि-

सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु तस्यासिद्धम्। प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे-

---

ति भावः। अथाऽभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्याऽहेतुत्वे विनापि घटा-दिमहं घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तिरत आह प्रतियोगीति। तथा चोक्तबुद्धे र्घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात्तत्कारणीभूतस्य घटत्व-प्रकारकज्ञानस्य विरहादेव न तस्योत्पाद इति भावः। ननु स्यातन्त्र्ये-णाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वेपि अभावप्रत्यक्षे सकलप्रति-योगिविषयकत्वरक्षार्थं सन्निकर्षविधयैव तदपेक्षा स्यादत आह स-कलेति। तस्य सामान्याभावप्रत्यक्षस्य। अथाभावलौकिकप्रत्यक्षे प्र-तियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे घटनिर्विकल्प-कोत्तरं विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनाभावे घटं घटे च घटत्वमव-गाह्य घटाभाव इत्याकारकलौकिकप्रत्यक्षं स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अननु-भवात् अपसिद्धान्ताच्च। घटत्वप्रकारेण घटविशिष्टबुद्धौ घटत्वप्र-कारेण घटज्ञानस्य हेतुत्वोक्त्या कथञ्चित्तन्निरासेपि घटाज्ञानदशा-यामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतया नेत्याकारस्य घटाभावलौकिकप्रत्य-क्षस्य प्रसङ्गो दुर्वारः। अभावप्रत्यक्षं प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तु प्रागुपस्थितस्य विशिष्टप्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधकाभावाच्च तादृशं प्रत्यक्षम्। न च घटाभावस्यैव घटत्वा-वच्छिन्नाभावत्वेन प्रात्यक्षिकभ्रमे घटज्ञानाजन्ये व्यभिचारात्प्रतियो-गिज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्वचम्, घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षं प्रत्येव घटज्ञानत्वेन हेतुत्वे तु घटाज्ञानदशायां विशेषणताप्रत्यासत्त्या नेत्या-कारप्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यम्। घटत्वावच्छिन्नप्रकारत्वान्यप्रका-रत्वानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषयताकप्रत्यक्षं प्रत्येव घटत्वादि-प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्य च भ्रमप्रमानिर्विकल्पकसाधारणत्वात्। प्रकारत्वं तु प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमतो घटो नास्तीतिप्र-त्यक्षस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभावत्वप्रकारकत्वेपि नासङ्गतिः। यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽभावो न घटीय इत्यभावे प्रति-योगितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावनिश्चयदशायामिन्द्रियसम्बद्धवि-शेषणतावशान्नेत्याकारप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वम्। न चाभावत्वसामा-नाधिकरण्येन यदि घटस्य अभावत्वमहस्तदा तस्याविरोधित्वादभे

ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानादेव
तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेणाहेतुत्वात्। न च तद-

---

घटो नास्तीत्येव धीर्जायते प्रतियोगिविशिष्टबुद्धेः सामग्रीसत्त्वात्
अभावत्वावच्छेदेन घटाभावग्रहस्तु तदानीमसम्भवी, अभावत्व-
विशिष्टे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटविशिष्टबुद्धिमात्रस्यैव तदवच्छेदेन
प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभाववत्ताज्ञानविरोधित्वादित्युभय-
थापि नेत्थाकारप्रत्यक्षमपि तेन दुर्घटमिति वाच्यम्। तदसम्भवेऽप्य-
भावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धेन घटवद्वृत्तिधर्मवत्तानि-
र्णयदशायां विशेषणसन्निकर्षान्नेत्थाकारकप्रत्यक्षापत्तेरप्रलेपत्वा-
त्। तद्वद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यापि तद्वत्ताज्ञानविरोधित्वेनाभावांशे घ-
टवत्ताज्ञानासम्भवात्। तथापि नेत्थाकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वावच्छि-
न्नप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठविषयताकत्ववत् कुड्य-
त्वपटत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठविषयताक-
त्वेन तादृशविषयताकाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य त-
त्तद्धर्मप्रकारकज्ञानकूटस्यैकदा विरहादेव न तथाकारकप्रत्यक्षम्।
वस्तुतो घटत्वपटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षं
प्रत्येव घटत्वपटत्वादिप्रत्येकधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा च
तादृशप्रत्यक्षस्य सामग्रीविरहादेव केवलद्रव्यसन्निकर्षदशायाम-
भावो न घटीय इत्यादिबाधदशायां वा नाभावस्य प्रत्यक्षं वि-
शेषसामग्रीविरहादित्यत आह प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति।
यत्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाह्यभावत्वावच्छिन्नधर्मिताकाभावलौकिकप्रत्यक्षत्वं प्रतियो-
गितासम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिध्वंसादिलौकिक-
प्रत्यक्षत्वमिदन्त्वादिप्रकारकाभावप्रत्यक्षत्वं च नानैव इन्द्रियसम्बद्ध-
विशेषणताया एव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य,
तावतैव नेत्थाकारकप्रत्यक्षस्य वारणसम्भवात्। न चैवं घटाभावो
नास्तीत्यभावप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षं न स्यात्तादृशाभावस्य द्रव्य-
त्वेनेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्ग्राहकत्वासम्भवादिन्द्रियसंयो-
गादेर्द्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वादिति वाच्यम्,

भावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्यादा-
तश्च, मानाभावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रि-

द्रव्यप्रत्यक्षत्वादेरिव घटाभावाभावत्वादिप्रकारकद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यापीन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् । वस्तुतो नव्यमतेऽभावाभावस्यातिरिक्तत्वाद्विशेषणतैव तद्ग्राहिकेति साम्प्रदायिकैरुक्तम् । तत्तुच्छम् । तत्तत्पुरुषीयघटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयचक्षुःसम्बद्धविशेषणतात्वेनेन्द्रियभेदेन व्याऽनन्तहेतुताकल्पनामपेक्ष्य घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताया युक्तत्वात्, संयोगसंयुक्तसमवायादिभेदेनेन्द्रियसम्बन्धानामप्यननुगमाच्च । यद्यपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव तेषां नापत्तिरतिरिक्तस्य च नेत्याकारप्रत्यक्षस्यालीकतया नापत्तिसम्भवस्तथापि पारमार्थिककार्यव्यक्तीनां सामग्र्या एव कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वोपगमात् तथा च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्यक्षत्वादिनानाधर्माणामिन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रतियोगिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति । तदसत् । यत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितकत्वादिभ्रमस्य सामग्री नास्ति तत्रेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावलाज्जायमानस्य पारमार्थिकस्य घटो नास्तीतिप्रत्यक्षस्य घटाभाव इव पटाभावेऽपि लौकिकविषयतासम्बन्धेनोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात्तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहान्नेत्याकारकतायाः अर्थवशसम्पादनीयत्वादिति दिक् । तदभावेति । तस्याभावप्रत्यक्ष इत्यर्थः । तादृशकारणतायां साधकाभावमुक्त्वा व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह ध्वंसेत्यादिना । घटध्वंसो हि घटतत्प्रागभावतदत्यन्ताभावानामभावस्तत्सत्त्वे घटतत्प्रागभावादयो न सन्तीति प्रत्ययात् व्यवहाराच्च । एवं घटप्रागभावोऽपि घटतद्ध्वंसतदत्यन्ताभावानामभावस्तथा घटात्यन्ताभावोऽपि घटतद्ध्वंसतत्प्रागभावानामभावस्तेषां च एकैकप्रतियोगिज्ञानमात्रादेव ग्रहात्स्फुटतरो व्यभिचार इति भावः । स्वमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सम

तदप्रतियोगिकाः द्रव्याग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमाच्च । अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः । यावत्तदभावानामेकत्रासम्भवात्, अननुगमात्, गौरवात्, तेजोविशेषत्वादि-

न विरोधो ध्वंसस्य प्रागभाव प्रागभावस्य च ध्वंसोऽतिरिक्त एवेत्यत उक्तमभ्युपगमादिति । प्राचीनैरुपगमादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । नव्यमते समनियतसंख्यापरिमाणाद्यभावानामैक्यादेव मविरोधा-दप्रतियोगिज्ञानाद्य प्राहुरयाख्य तत्रैव स्वमतेऽपि व्यभिचारो द्रष्टव्य । ननु स्वपरप्रकाशकतेज प्रतियोगिकयावत्संसर्गाभावरूपस्यान्धकारस्य ग्रहो न तादृशयावत्तेजोग्रहं विना प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षे हेतुत्वात् यावत्तादृशतेजोग्रहश्च न सामान्यलक्षणां विना सम्भवतीति प्राचां मतं दूषयति अन्धकारस्त्विति । तेजोविशेषेति । महाप्रभात्वावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः । उद्भूतानभिभूतरूपवन्महातेज सामान्याभावस्तु नार्थः । अनुद्भूतरूपाभावात्मकस्याद्भूतत्वादेरतीन्द्रियतया तद्घटितधर्मावच्छिन्नाभावस्यायोग्यतया प्रत्यक्षायोगात् । नीलपीतशुक्लत्वादिव्याप्यमुद्भूतत्वमेकमेव सामान्यं चाक्षुषप्रयोजकं विशेषनिर्देशोऽप्यसौ न नीलशुक्लाद्यात्मकं रूपं किं तु तद्भिन्नमेव प्रत्यक्षस्य चाक्षुषाद्यन्यतमत्वनियम इव रूपस्य नीलशुक्लाद्यन्यतमत्वनियमे मानाभावादित्यस्मद्गुरुचरणमतानुसरणे तूक्तप्रकारोऽपि सम्यगिति ध्येयम् । न चालोकसन्निधानेऽपि घनीवरूपे तम इति चाक्षुषापत्तिः, चक्षुःसंयुक्तसमवेतरूपविशेषणतायास्तादृशप्रभाद्यभावेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम् । तम साक्षात्कारं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया एव हेतुत्वोपगमादिति भावः । एकदेशेऽप्येकदेशीयतेजोध्वंसप्रागभावव्यक्तीनामन्यदेश विरहादिति भाव । ननु यावन्ति प्रतियोगिविशेषणं तथा च यावन्ति तादृशानि सन्ति तत्तद्धर्मावच्छिन्नतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावानामेकदेशवृत्तीनामेव तमस्त्वं वाच्यमत आह अननुगमादिति । निरुक्ताभावानामनुगतैकधर्माभावात्तम इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भाव । ननु यावन्ति तादृशतेजांसि तेषां तथा

ज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च । प्रागभावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते । अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते । न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनः, तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रम-

———

विधैकप्रतियोगिकाभावविशिष्टेनापरप्रतियोगिताकाभावेन विशिष्टमन्यप्रतियोगिकाभावमुपादाय तेनापि विशिष्टमपरापरप्रतियोगिताकाभावत्वमेवानुगमकं वाच्यमत आह गौरवादिति । अनन्तानामभावानां तमःप्रतीतिविषयत्वकल्पनामपेक्ष्य तेजोविशेषसामान्याभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयतायां लाघवादिति भावः । ननु तेजोविशेषसामान्याभावस्य सन्निकर्षदशायां तत्तत्तेजोभावस्यापि सन्निकृष्टतया तेषामपि तमःप्रतीतिविषयताध्रौव्यात् कुतो गौरवमत आह तेजोविशेषेति । तेजोविशेषत्वादिज्ञानविरहे तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रत्यक्षानुपगमादिति योजना । तथा च विशिष्टप्रतियोग्यनुपस्थितौ तेजस्त्वादिसामान्यलक्षणास्वीकारेऽपि नाभावसमुदायस्य प्रत्यक्षसम्भव इति व्यर्थं तत्प्रत्यासत्त्येति भावः । तेजःसामग्रीति । तथा च प्रागभावस्य प्रतियोगिसामग्रीव्यङ्ग्यत्वात्तेजःसामग्रीविरहदशायामन्धकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः । ननु भाविप्रतियोगिकप्रागभावव्यक्तिप्रत्यक्षस्य तादृशप्रतियोगिव्यक्तिज्ञानं विनाऽनुपपत्तेस्तदर्थं सामान्यलक्षणाऽऽवश्यकीत्यत आह प्रागभावेति । तथा च घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वतया घटत्वप्रकारकज्ञानमात्रं तत्र हेतुर्न तु प्रतियोगिव्यक्तीनां तत्र प्रवेश इति भावः । ननु घटादिप्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षे घटादिभानार्थं तस्यावश्यं सन्निकर्षो वाच्यः स च लौकिकप्रत्यासत्तिबाधादगत्यैव ज्ञानलक्षणासम्पादकत्वेन सामान्यलक्षणायां पर्यवस्येदित्याशङ्कते अथेत्यादिना । इति प्रत्यक्षम् । इत्याकारशब्दप्रयोजकप्रत्यक्षं घटीयप्रागभावो वर्तमान इत्याकारप्रत्यक्षमिति यावत् । यथाश्रुते घटस्य विशेष्यतयैव भानात् प्रतियोगिविशेषितमित्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । भ्रमत्वमि-

त्वम् । न चाऽनागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति, अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतञ्च तं तदालम्बते । न च चरमकारणरूपसामग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्यः, अन्यथा तदप्रसयात्तस्याः

ति । प्रसज्येतेति शेषः । प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्तद्घटाभाववति घटत्वादिप्रकारेणापि तादृशसम्बन्धेन तत्तद्घटावगाहिनो ज्ञानस्य भ्रमत्वादिति भावः । स्मृतमिति । यद्यपि घटत्वप्रकारकानुभवस्यैव प्रत्यासत्तित्वात्तदुत्तरं घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमेव भाविघटं विषयीकर्तुमर्हति, तथाप्युक्तप्रत्यक्षे प्रागभावांशे भाविघटस्य विशेषणतया तस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितमित्याशयेन स्मृतं चेत्युक्तम् । तत्रापि स्मृतत्वमविवक्षितं किं तु ज्ञानमात्रम् । तेन घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यानुभवादपि घटविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षस्य क्वचित्सम्भवान्न न्यूनत्वम् । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः स्वाश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रत्येव जनकत्वात्तादृशप्रत्यासत्त्या प्रागभावविशेषणत्वेन घटस्य प्रत्यक्षं न सम्भवतीत्यतः स्मृतमित्युक्तमित्यप्याहुः । तं भाविघटम् । तत् घटो भविष्यतीत्याकारकप्रत्यक्षम् । नव्यास्तु प्रतियोगिविशेषितमित्यस्य प्रतियोगिविशेष्यकमित्यर्थः । तच्च प्रत्यक्षविशेषणम् । तेन घटो वर्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्याकारकस्यैव प्रत्यक्षस्य लाभः । घटत्वेनानुभूतं स्मृतं चेत्यत्र चकारोऽपि वाकारार्थः, तेन क्वचित्सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं क्वचिच्च तादृशानुभवबलाद्घटत्वेन स्मृतमेव भाविघटं घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं सामान्यप्रत्यासत्तिबलादालम्बत इत्यर्थः । तेन घटीयो वर्तमानप्रागभाव इति प्रत्यक्षस्य भाविघटप्रागभाव एव घटत्वप्रकारेण प्रतियोगितया घटान्तरावगाहित्वेऽपि न भ्रमत्वं प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नाभाववत्येव तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य भ्रमत्वादित्युक्तावपि न क्षतिरिति प्राहुः । न चेति । द्वितीयवाच्यमित्यनेनान्वयः । कारणान्तरप्रवेशे गौरवादाह चरमकारणेति । प्रतियोगिन इत्यादिः । अन्यथा । चरमकारणासत्त्वदशायाम् । तस्याः । सामग्र्याः । तथात्वे । प्रागभावव्यञ्जकत्वे ।

स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्वं वाच्यं तथा च तद्धेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यम् । यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव

अतिप्रसङ्गादिति । सामग्र्यां प्रागभावव्यभिचारग्रहदशायामपि तत्प्रत्यक्षप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्त्वं प्रागभावव्यञ्जकत्वम् । तद्धेतुका । सामग्रीहेतुका । न च सामग्र्याः प्रागभावव्याप्यत्वग्रहेऽपि पक्षधर्मतानिश्चयाभावात्कथमनुमितिरिति वाच्यम् । घटप्रागभावव्याप्यघटसामग्र्याः कपालवृत्तित्वसन्देहेऽपि प्रागभावप्रत्यक्षस्यानुत्पादेन प्रत्यक्षानुरोधेनापि पक्षधर्मतानिश्चयस्यावश्यं वाच्यत्वादिति भावः । अनुमितिरेवेति । तथा च तस्यां पूर्वागृहीतस्यापि घटादेः पक्षधर्मताबलादेव भानमविरुद्धम्, अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु कपालादौ प्रागभावव्याप्यसामग्र्याः परामर्शेऽपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वादत आह तावत्कालमिति । सामग्र्यां प्रागभावव्याप्त्यादिग्रहकालपर्यन्तमित्यर्थः । असत्त्वेनेति । न च यत्र चरमकारणोत्पत्तिक्षणे तत्पूर्वक्षणे वा प्रागभावव्याप्यतया चरमसामग्र्याः परामर्शस्तत्रोत्तरकाले प्रागभावप्रत्यक्षे बाधकाभावः पूर्वं प्रागभावात्मकविषयस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रागभावव्याप्यचरमकारणवत्तायाः स्मृत्यादिसाधारणनिर्णयमात्रस्याऽतिप्रसक्त्वात्तल्लौकिकनिर्णयस्यैव हेतुतया पूर्वं तदसम्भवादिति भावः । तद्बुद्धेरेवेत्येवकारेण व्याप्यत्वादिधीव्युदासः । तथा च कार्योपधायकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव प्रागभावस्य व्यञ्जकमतः स्वरूपतस्तदनुभवे कार्योपधायकतत्स्मरणे वा न प्रागभावप्रत्यक्षम् । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं कार्योत्पादो दृष्ट इति । केचित्तु यादृशस्य प्रागभावप्रत्यक्षकारणकलापस्यानन्तरं कार्यीभूतस्य प्रागभावप्रत्यक्षस्योत्पादो दृष्टः प्रमाणसिद्धः तद्बुद्धेरेव तादृशकारणकलापान्तर्गतबुद्धिव्यक्तेरेव प्रागभावव्यञ्ज-

प्रत्ययप्रसङ्गात् । किन्तूत्पत्स्यते भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वम् । न चेदमप्रत्यक्षम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् । इहाऽद्य घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा । अत

वृत्तेः । नापि प्रागभावे प्रतियोगिनि चोभयत्र कालादेरन्वयाभ्येयमिति युक्तम् । आद्यक्षणे घटो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । घटतत्प्रागभावयोरेकक्षणावृत्तित्वादिति भावः । उत्पत्तिरवश्यं भविष्यत्त्वघटकेत्यत्र हेतुः समानार्थकत्वादित्यन्तम् । स्वयं प्रागभावास्वीकारादाह वर्तमानकालेति । अत्रोत्पत्तिरपि ध्वंसघटिता ग्राह्या । इदं निरुक्तभविष्यत्त्वम् । अतीन्द्रियत्वादिति । तथा चानुमानादिनैव तज्ज्ञानं वाच्यमित्यनागतभानार्थं न सामान्यप्रत्यासत्त्यादरः । यद्यपि भविष्यत्त्वस्यातीन्द्रियत्वेऽपि भाविघटविशेषिततदलौकिकप्रत्यक्षानुरोधेनैव सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकी तस्य प्राचीनघटावगाहित्वे तु भ्रमत्वापत्तेः, तथापि वक्ष्यमाणक्रमेण शाब्दादनुमानाद्वा घटत्वादिप्रकारेण भाविनो घटादेर्ज्ञानोत्पत्त्या विनापि सामान्यलक्षणां भाविघटादेर्भविष्यत्त्वभानं भविष्यतीति सिद्धान्तनिर्गवः। ननूक्तेऽपि भविष्यत्त्वे कालादेस्तद्घटकप्रागभावान्वयित्वे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमत आह इहेति । इत्यादौ इत्यादिप्रयोगे । तादृशोत्पत्तेः । विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तेः । देशविशेषः कपालादिः । कालविशेषश्च अद्येत्यादिः । अधिकरणत्वेनेति । प्राचां मते भेदार्थकविभक्तिसमवधानस्थले नामार्थधात्वर्थयोरपि भेदेनान्वयस्याभ्युपगमात् । अधिकरणताविशेषणत्वेनेति धार्यः । तथा च इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी या एतत्कपालादिवृत्तिरद्यादिकालवृत्तिरुत्पत्तिस्तदाश्रयो घट इत्याकारः शाब्दबोधः । उत्पत्तिमतो वेति । अधिकरणत्वेन प्रतीयत इत्यनुषञ्जनीयम् । कालस्य प्रागभावान्वये श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्र-

एवं कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्त्वेऽपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः, न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः । अत्र च धातुनोत्पत्तिं प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं

योगप्रसङ्गस्य पूर्वमुक्तत्वाद्देशस्य प्रागभावान्वये दोषमाह भत एवेति । यतो न प्रागभावे देशकालयोरन्वयोऽत एवेत्यर्थः । घटादीत्यादिना घटप्रागभावसंग्रहः । तथापि घटध्वंसप्रागभावत्वस्य प्राच्यैः स्वीकारात् । तत्प्रागभावेति । घटनाशप्रागभावेत्यर्थः । तत्र स्वनाशनाश्यघटके कपाले । नेत्यस्य बुद्धिरित्यनेन सम्बन्धः । न च घटध्वंसस्य प्रागभावो न घटादिः किं त्वतिरिक्त एव स च तादृशकपाले नास्तीति नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्राचां मतेनोक्तत्वात्, नव्यमतेऽपि कृतान्तिकापत्त्या उत्पत्तिविशेषणतयैवान्वयस्यानुभविकत्वादिति भावः । उत्पत्तिमतीति देशकालयोरधिकरणत्वेनान्वये दोषमाह न चेति । न चोत्पत्तिमति प्रागभावे चोभयत्रैव देशकालयोरन्वयो वक्तव्य इति प्रागभावस्य परश्वः प्राङ्गणयोरसत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् । आद्यक्षणे घटो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । घटतत्प्रागभावयोरेकक्षणावृत्तित्वादिति भावः । परश्वः प्राङ्गणं गच्छति गतो वा मैत्रे तदीयोत्पत्तेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वभावाऽसम्भवीत्यत उक्तं गमिष्यतीति । ननु भूधातुस्यतिप्रत्ययाभ्यामुत्पत्तिद्वयोपस्थापनाद्घटो भविष्यतीत्यादौ विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिमानित्यन्वयबोधोऽनुभवविरोध इत्यत आह अत्र चेति । गगनं द्रव्यं भवतीत्यादौ द्रव्यात्मकविशेषणमन्वयस्यानुभवात् द्रव्यादिनाशे स्यमने भुवः शक्यं समभिव्याहृतद्रव्यादिपदस्य तत्तदर्थे तात्पर्यग्राहकत्वात् तादात्म्यमात्रस्य भूशक्यत्वे नामार्थस्य द्रव्यादेर्धातूपस्थाप्य तत्र भेदान्वयानुपपत्तेः भवस्तु नाऽस्तित्वलक्षणं स्वरूपमत्रापि भुवः शक्यं न तूत्पत्तिर्गौरवादित्याशयेनोच्यते इत्यपहाय प्रत्याय्यते इत्युक्तं प्रतीतिस्तु तथापि सम्भवतीति भावः । तादृशीति । विद्यमानप्रागभावप्रतियो-

तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा । नङ्क्ष्यति नश्यति नष्ट इत्यादौ तु प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्त्तमानाऽतीता चोत्पत्तिः

गित्वमित्यर्थः । स्वयं प्रागभावास्वीकारात् तादृशेति । वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वं वेत्यर्थः । प्रत्याय्यत इत्यनुषज्यते । प्राञ्चस्तु भूसत्तायामिति शाब्दिकस्मृतेरिहानुशासनात् घटो भविष्यतीत्यादौ धातोः कालसम्बन्धरूपं सत्तामात्रमर्थः तदुत्तरप्रत्ययस्य तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं कालादिबोधकाद्यादिपदस्य सप्तम्यास्तूत्पत्तिरर्थः यावद् पुष्पन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तम्यास्तदर्थकत्वव्युत्पादनाद् च चैतद्देशोत्पत्तिकैतत्कालोत्पत्तिका च या विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनी स्वरूपसत्ता तदाश्रयो घट इत्यन्वयाकार इत्याहुः तत्पुनरिहाच घटो भविष्यतीत्यादावन्वयबोधस्य सहृदयोत्पत्तिविषयकत्वानुभवात् स्वरूपसत्त्वाननुभवाच्च दीधितिकृतापेक्षितमिति स्मर्तव्यम् । ननु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्ययार्थत्वे स्यसहितस्यादेर्भविष्यत्तायामनुशासनविरोधः स्यादतो भवादिधातूत्तरस्यैव स्यतिप्रभृतेर्भविष्यत्ताबोधकत्वमुपपादयति नङ्क्ष्यतीति । ननु धातूत्तरप्रत्ययस्योत्पत्त्यर्थकत्वं न कुत्रापि दृष्टचरमतो दृष्टान्तमाह नश्यति नष्ट इत्यादौ चेति । आख्यातकृद्भेदेन दृष्टान्तद्वयोपन्यासः । यथायथं यथाक्रमम् । उत्पत्तिरिति । प्रत्याय्यत इत्यनुषज्यते । अत्र च वर्तमानत्वादौ कॢप्तशक्तिकानां प्रत्ययानामुत्पत्तौ लक्षणा वाच्यलक्ष्ययोस्तु परस्परमन्वयाद्विशिष्टलाभ इत्यवधातव्यम् । यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थान्वयित्वानुरोधेन धातुनैवोत्पत्तिर्नाशश्च प्रत्याय्यत इत्येव वक्तुमुचितम्, तथापि प्रत्ययं विना कृतात् केवलनशधातोरुत्पत्तिविशिष्टनाशस्याप्रतीतेः प्रत्ययसत्त्वे च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवोत्पत्तिरर्थः स्वभाववैचित्र्याच्च प्रत्ययार्थेनापि क्व चित्कारकसप्तम्यर्थस्यान्वय इत्याशयः । एवं च नङ्क्ष्यतीत्यस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिको यो नाशस्तत्प्रतियोगित्वावानित्यर्थः, नश्यतीत्यस्य वर्तमानोत्पत्तिको यो नाशस्तत्प्रतियोगितावानित्यर्थः, नष्ट इत्यादौ च वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्ति-

तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति । एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारः । न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः, चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेतिव्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम् । कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन कृता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्व-

---

को यो नाशस्तत्प्रतियोगितायामित्यर्थं इति ध्येयम् । तस्यामेवेति । प्रत्ययोपस्थाप्योत्पत्तावेव न तु प्रकृत्यर्थे नाश इत्यर्थः । ननु भविष्यत्त्वादौ यत् स्यतिप्रभृतेरनुशासनं तत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिपरमेवास्तु भविष्यत्त्वादिपदम् आख्यातस्योत्पत्त्यर्थकत्वं व्यर्थमत आह एतेनेति । एतेन उत्पत्तावेव कालविशेषादेर्वर्तमानत्वादेश्चान्वयेन । इदं च परास्तमित्यन्वयि । नङ्क्ष्यतीति व्यवहारः स्यादिति योजना । श्वोभाविनाशस्य परश्वोऽपि सत्त्वादिति भावः । न स्यान्नष्ट चेति । चिरोत्पन्ननाशस्य विद्यमानत्वादिति भावः । न स्याच्चेति । नष्ट इत्यनुपज्यते । इत्यादिरिति । व्यवहार इत्यनुपज्यते । आदिपदेन नष्टवानित्यादिसंग्रहः । क्तप्रत्ययार्थातीतत्वस्य नाशेऽसम्भवादिति भावः । तत्र नष्ट इत्यादौ । अतीतेति । तथा च नाशस्य विद्यमानत्वेपि अतीतकालसम्बन्धित्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः । लाघवादाह वर्तमानत्वं चेति । प्रथमे चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्ट इति स्यात् चिरोत्पन्ननाशस्यातीतकालसम्बन्धित्वपूर्वदिनवृत्तित्वयोः सत्त्वात्, द्वितीये तु चिरविनष्टेऽप्यधुना नष्ट इति स्यात्तादृशनाशस्य वर्तमानत्वादधुनातनत्वाच्चेत्याह चिरविनष्टेपीत्यादिना । ननु घटो भविष्यति नङ्क्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थोत्पत्तिनाशादेः कथं घटादावन्वयः धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वादत आह कर्त्तरीति । भविष्यतीत्यादावाश्रयत्वरूपं नङ्क्ष्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वरूपं कर्तृत्वमाख्यातेन प्रत्याय्यते भविष्यन्नित्यत्राश्रयरूपो नष्ट इत्यत्र च प्रतियोगिरूपः क-

लक्षणं कर्तृत्वमाश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताभिधीयते । कार्यानुत्पाददशायाञ्चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते । न च प्रतियोगिसमवायिनि समवायावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः, भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले घटो नास्तीति प्रत्ययात् । न ह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते, यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम् । न च ध्वंसप्रागभावौ तथा सम्भवतो वा न, तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च

स्तो कृता कथ्यते तथा च प्रकृते धात्वर्थनामार्थयोरन्वयबोध एवेति भावः । कृतिस्वरूपकर्तृत्वस्याख्यातकृद्भ्यामनभिधानात् घटादिपदोत्तरमनभिहिताधिकारीयतृतीया स्यादित्याशङ्काव्युदासाय कर्तृत्वं कर्ता चेति द्वयोरुपन्यासस्तेन मुख्याख्यातकर्तृत्वमात्रानभिधानस्थल एव तृतीयेति भावः । ननु घटानुत्पाददशायामिह कपाले घटो नास्तीति प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षानुरोधादेव सामान्यलक्षणा वाच्येत्यत आह कार्यानुत्पादेति । समवायावच्छेदेनेति कालिकाव्याप्यवृत्तित्वसूचनाय । अयं घटो नास्तीत्याकारकप्रत्ययः । तादृशेति । घटो नास्तीत्याकारेत्यर्थः । घटान्तरप्रतियोगिकध्वंसप्रागभावयोस्तत्र सत्त्वादिति भावः । यद्यपि घटप्रतियोगिकाभावमात्रावगाहनेऽपि न सामान्यलक्षणासिद्धिः पूर्वावगतघटव्यक्तीनां ज्ञानादेव तादृशबुद्धिसम्भवात्, तथापि वस्तुगतिमनुरुध्येदम् । प्रतियोगिताकमिति । अभावमवगाहत इत्यनुषञ्जनीयम् । तथेति । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्वस्वीकारेऽपि तत्र कपाले न तत्सम्भव इत्याह सम्भवतो वेति । इदमपि वस्तुगतिमनुरुध्य । अन्यथा घटत्वावच्छिन्नध्वंसादेः सत्त्वेऽपि तत्प्रत्यक्षस्य घटत्वेन यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानादेव सम्भवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरसिद्धेरिति ध्येयम् । ततः पूर्वमिति । तादृशप्रतीतिपूर्वमित्यर्थः । तत्र कपाले । न च इत्यनुषज्यते । न च भाविनष्ट-

बहूनां घटानां नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च । अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् । तत्तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तादननुगताद्भावाद्वा इदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लौकिकानाम् । अथैव

घोऽत्यन्ताभावध्वंसादेरपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे बाधकाभाव कस्य चिद्घटस्य नाशदशायामेव भाविघटो नष्ट कस्य चिद्घटस्योत्पत्तिदशायां च अनष्टघटो भविष्यतीति प्रत्ययापत्तेरेव बाधकत्वादिति भाव । ननु पटात्यन्ताभावस्य पटध्वंसाद्यविरोधित्वे पटध्वंसात्यन्ताभावस्वरूपस्य पटात्यन्ताभावस्य पटध्वंसदशायामपि तन्तौ सत्त्वात् तदानीमपि तन्तौ पटध्वंसो नास्तीति प्रतीति स्यात्, अन्यथा तदानीं तन्तौ पटो नास्तीत्यपि प्रतीतिर्न स्यादित्यक्रमेणापि ध्वंसात्यन्ताभावयोर्विरोधो वाच्य इत्याशयेन शङ्कते अथैवमिति । एव पटसमवायिन्यपि तदत्यन्ताभावसत्त्वे । कपालादावीति साधारणम् । तथा च तन्तावपि पटध्वंसदशायां तादृशबुद्धिः स्यादिति भाव । अत्रैव हेतुरत्यन्ताभावस्येत्यादि । तन्मते इत्यादि । तत्तदिति । कपालाद्यात्मकत्यर्थं । स्वरूपाणामननुगमाद्भावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेः तन्तुस्वरूपाणामतथात्वे पटसमवायित्वदशायां तत्र पटध्वंसशून्यताप्रतीत्यपलापापत्तेश्चाह अतिरिक्तादिति । स च पटसत्त्वदशायां तन्त्वाद्यप्यस्तीति भाव । नन्विहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षे भाविनो घटस्य भानार्थं सन्निकर्षस्यावश्यकतया सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकीत्यत आह इहेति । न लौकिकानामिति । तथा च किमनुरोधात्सामान्यलक्षणा स्वीकार्येति भाव । एतामिति । भविष्यति नास्तीत्यादिप्रत्ययानामन्यविषयकत्वे प्रागभावत्वेन प्रतीतेश्चानुपगम इत्यर्थः । प्रागभावस्येव ध्वंसस्याप्यसत्त्वे तद्घटितस्य पूर्वत्वादेः पश्चान्निर्वचनप्रसङ्ग इव स्यादतो ध्वंसे प्रमाणोपन्यासपूर्वक प्रागभावमपाकरोति जात इत्यादिना । उत्पन्नो घटध्वंस इत्याकारबुद्धेरुत्पत्त्यंशे उपनीतभानतया न वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति यदि प्र-

जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः, पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु, दुःखात्यन्ताभावस्य स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्ति

यावत्ता घटादेरप्युत्पत्तिर्न स्यात्तत्तुल्यत्वादित्याशयेनाशयितुं जातो घट इत्यादिप्रतीतिरित्युक्तम् । अतिरिच्यतामिति । अत्यन्ताभावादित्यादिः । नत्विति । प्रागभावशब्दोऽपि प्राक्कालवृत्त्यभावबोधकतया वाक्यमेव न तु पदमिति भावः । ननु प्रागभावकालावृत्तित्वरूपं सामान्यतः पूर्वत्वं तत्प्रागभावकालवृत्तित्वरूपं च तत्पूर्वत्वं विना प्रागभावं दुर्घचमत आह पूर्वत्वेति । तत्पूर्वत्वादीत्यादिपदेन तदव्यवहितपूर्वत्वसंग्रहः । तच्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । सामान्यतः पूर्वत्वमतीतकालवृत्तित्वम् । तत्र ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । महाप्रलयवारणाय प्रतियोग्यन्तस्यावश्यकत्वादिति भावः । तदुत्पत्तीत्यादि । स्वस्यापि स्वाद्वितीयक्षणादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि प्रथमादिक्षणे वृत्तेः सर्वस्यैव स्वपूर्वत्वापत्तिरत उक्तं तदुत्पत्तीति । अत्र च तदुत्पत्तिस्तदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयमात्रं न तु तत्सम्बन्धोऽपि निवेश्यो वैयर्थ्यात् । स्वोत्पत्तिकालीनात्यन्ताभावप्रतियोगिस्वद्वितीयक्षणादिवृत्तित्वमपि सर्वस्यास्तीति पूर्वदोषतादवस्थ्यमतो ध्वंसेत्युक्तम् । नष्टघटादिगोचरज्ञानादिव्यक्तीनां स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि घटादौ विषयतया वर्तमानत्वेन स्वपूर्वत्वापत्तिरतः कालेति कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वप्रापकम् । ननु दुःखप्रागभावस्योत्तरकालानुवृत्तिमुद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्यैव प्रागभावः सेत्स्यतीत्यत आह दुःखात्यन्ताभावस्येति । अत्यन्ताभावस्य स्वत एवोत्तरकालानुवृत्तेः सम्भवात् प्रायश्चित्तमनुपयुक्तं स्यादत उक्तं स्वस्मिन्निति । ननूत्तरकालसम्बन्धात्मिकायां तदनुवृत्तौ प्रायश्चित्तं न हेतुस्तस्याः फलत्वकारणाधीनत्वात् दुःखात्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वात् तत्र प्रायश्चित्तस्य हेतुत्वं

दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु । माना-
न्तरासिद्ध हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्त्तन्ते न तु प्रवृत्त्यैव त-
त्सिद्धिः, उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गश्च लाघवात्कार्यादे प्रतिब-

सम्भवतीत्यत आह दु खसाधनेति । तथा च दु खसाधनीभूतपाप-
नाश प्रति एव प्रायश्चित्त हेतुस्तस्य च दु खात्यन्ताभावसुखतत्सा-
धनान्यत्वेपि द्विष्टाभावत्वेनैवेष्टत्वमिति स्वयमेव बौद्धाधिकारदि-
दपण्या व्यवस्थापितमिति भाव । [ननु यद्यपि इय प्रवृत्ति सफला
प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वादित्यनुमानस्य दु खसाधनध्वसादिफलकतया न
तथासिद्धि , तथापि इय प्रवृत्ति प्रागभावभावफला प्रागभावो-
द्देश्यकप्रवृत्तित्वादित्यनुमानात्फलत्वेन प्रागभाव सिद्ध्येदित्यत
आह प्रमाणान्तरेति । मानान्तराभावात्साध्यसाधनयोरप्रसिद्ध्या न
तादृशानुमितिरिति भाव ।] नन्विति । प्रवृत्त प्रयोजनज्ञानाधीनतया
तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति भाव ।
ननु प्रागभावासत्त्वे जातस्यापि घटस्य द्वितीयादिक्षण पुनरुत्पाद-
प्रसङ्ग कपालसयोगाद्यात्मकसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वात् । न
चापाद्यस्य पुनरुत्पादस्याप्रसिद्धि । एतद्घटद्वितीयक्षणो यद्येत-
द्घटसामग्रीक्षण स्यात्तदेतद्घटोत्पत्तिप्राक्क्षण स्यादित्यापादनस-
म्भवात् । न चात्र सामग्रीपदेन दण्डचक्रादिमात्राभिधाने सर्वैरेव
घटद्वितीयक्षणस्यैव तद्वत्त्वापगमादिष्टापत्त्यापर्यवसायित्व प्रागभावा-
दिघटितकारणकूटस्याभिधाने चापादकाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
स्वकारणाभूतदण्डचक्रादिविशिष्टोय घटो यदि दण्डचक्राद्यतिरि-
क्तकारणको न स्यात् जन्यत्वे सति तद्घटोत्पत्त्युत्तरवृत्त्यत्यन्ताभाव-
वान्न स्याद्दण्डचक्रादिजन्यस्य त सत्त्व जनननियमाद्घटस्य विव-
क्षितत्वात् । वस्तुतो घटोत्पत्तिक्षणो यदि तद्घटजनकतावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्नाभाववान्न स्यात्तद्घटोत्पत्तिप्राक्क्षण स्यादित्येवापाद-
नियमतो न कश्चिद्दोष इत्यत आह उत्पन्नेति । तथा च जन्यद्रव्य-
सामान्य प्रत्येव द्रव्यादिसामान्याभावत्वेन हेतुत्वादुत्पन्नस्य घटाद-

द्वितीयादिक्षणे पुनर्नोत्पादः । न चैवं तन्तुसंयोगनाशान्महापटनाशोत्तरमवस्थितेभ्यस्तन्तुसंयोगेभ्य एव पटान्तरोत्पाददशायां पुनर्महापटोत्पत्तिवारणार्थं प्रागभावस्य हेतुत्वमावश्यकं द्रव्यसामान्याभावस्य प्राक्सत्त्वात्कार्योत्पत्तिक्षणे कार्येण प्रतिबन्धासम्भवादिति वाच्यम् । तत्र विनष्टतन्तुसंयोगव्यक्तेर्महापटं प्रति विशिष्य हेतुत्वात् तदभावादेव तदानीं महापटोत्पत्त्यसम्भवात् अतिरिक्तस्य प्रागभावधर्मिणः कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तायास्तन्तुसंयोगव्यक्तेरेव विशिष्य महापटं प्रति हेतुतायाः कल्पनार्हत्वात् । न च तन्तुसंयोगव्यक्तेरिव तत्समनियततत्संयोगान्तराणामपि विनिगमनाविरहाद्विशिष्य हेतुत्वापत्तिः । तेषामन्यथासिद्धत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । न चैवमपि महापटोत्पत्तिदशायामेवोक्तस्थले मायिकखण्डपटोत्पत्तिः स्यात्कार्यस्य पूर्वमसत्त्वेन प्रतिबन्धायोगादिति वाच्यम् । महापटध्वंसस्याप्युत्तरपटं प्रति विशिष्य हेतुत्वादन्यथा प्रागभाववादिनामपि तत्र प्रतीकारानुपपत्तेरिति सङ्क्षेपः । लाघवादिति । न च प्रागभावस्वीकारेऽपि कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमन्यथा यत्र पटोपष्टम्भकतन्तावेव तत्यन्तरस्यारम्भकः संयोगस्तत्र पूर्वं पटसत्त्वेऽपि तन्नाशोत्तरमाविपटस्य पटोपष्टम्भकतन्तावुत्पत्तिसङ्गात्तत्प्रागभावस्य सत्त्वात् तथा च लाघवोपन्यासोऽनुचित इति वाच्यम् । तत्रैव पटानुपष्टम्भोदासीनतन्तावुत्तरपटस्य तदानीमुत्पत्तिवारणार्थं पूर्वपटध्वंसस्योत्तरपटं प्रति हेतुताया आवश्यकत्वे प्रागभाववादिना कार्यस्य क्वापि प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् । अन्यथोदासीनतन्तौ द्रव्यसामान्याभावस्य तदानीमपि सत्त्वात्तत्रोत्तरपटस्य तदानीमुत्पत्त्याधिकतन्तुकपटस्वीकारापत्तेरिति भावः । कार्यादेरित्यादिपदेन कार्यसमकालोत्पत्तिकध्वंसानां परिग्रहः । तेन निर्विकल्पकव्यक्तीनां तृतीयक्षणे नाशेऽपि चतुर्थक्षणे पुनर्नोत्पादः । तत्तन्निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नध्वंसैः प्रतिबन्धात् । अन्यथा निर्विकल्पकहेतुभूतायाः सन्निकर्षादिव्यक्तेस्तृतीयक्षणेऽप्यनुवृत्तेश्च चतुर्थक्षणे पुनस्तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यद्यपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नानन्तध्वंसव्यक्तीनां तत्तन्निर्विकल्पकं प्रति विशिष्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकः प्रागभाव एव हेतुः कल्पयितुमुचितस्तस्य च कारणत्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणतः सिद्धा नेतरैर्विनिगमनाविरहः । न च तत्तन्निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नवस्त्वन्तरप्रागभावव्यक्तीनां । तत्तन्नि-

न्धकत्वेनापि निरसनीयः । तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानाधिकरणसमयसम्बन्धः । तदुक्तम् अन्व-

---

र्विकल्पकप्रागभावस्य वा तत्तन्निर्विकल्पकं प्रति हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रागभावत्वेन हेतुत्वं तत्र कार्यस्य तादात्म्यं कारणस्य प्रतियोगित्वं सम्बन्ध इत्यननुगतरूपेण हेतुतायामेकवस्तुप्रागभावस्य वस्त्वन्तरहेतुत्वासम्भवात् । तथापि यद्यन्वयव्यतिरेकासिद्धविरोधिनामपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नध्वंसानां प्रतिबन्धकत्वं परित्यज्य निर्विकल्पकहेतुत्वेन पदार्थान्तरं कल्प्यं तर्हि दाहादावपि मणिमन्त्रादीनां बहूनां प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य लाघवाद्दाहोपधायकत्वेन वस्त्वन्तरकल्पनाप्रसङ्गस्तस्मात् फलबलवस्तुना नियामकत्वासम्भवस्थल एव कारणत्वेन वस्तुसिद्धिरित्याशयः । शेषमशेषमग्रे वक्ष्यामः । सामग्रीक्षणत्वं न कार्योत्पत्तिप्राक्क्षणत्वव्याप्यमप्रयोजकत्वात्, अतिरिक्तप्रागभावकल्पनापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतत्वाच्च । किं तु कार्योत्पत्तिद्वितीयक्षणो यदि सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणः स्यात् कार्योत्पत्तिमान् स्यादित्येव व्याप्तिस्तत्र च सामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वं सामग्रीसमयध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सामग्रीकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं कार्यद्वितीयक्षणादावसिद्धं कार्योत्पादक्षणेनैव व्यवधानादिति कुतस्तेन पुनरुत्पादः प्रसञ्जनीय इत्यादिकं प्रतिबन्धकत्वेनापीत्यपिकारेण ध्वनितम् । ननु तत्पूर्वत्वं तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वरूपं प्रागुक्तं तत्र चोत्पत्तिस्तदधिकरणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसम्बन्धरूपैव निविष्टा सा च विना प्रागभावं दुर्वचेत्यत आह तदुत्पत्तिश्चेति । स्वाधिकरणेति । यस्योत्पत्तिर्लक्ष्या तदेव घटादिकं स्वपदेन ग्राह्यम् । तथा च तदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणेन सार्द्धं तस्य समयसम्बन्धः कालिकसम्बन्धस्तदुत्पत्तिरित्यर्थः । घटाद्युत्पत्तिक्षणस्यापि विषयित्वव्यभिचारादिसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणीभूत तत्पूर्वोत्पन्नज्ञानादिकं तद्ध्वंसाधिकरणत्वादुत्पत्तिमात्रेऽसम्भवः स्यादतः कालिकसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्वलाभार्थमाद्यं समयपदम् । इह हेतावुपाधिर्नेहोपाधिरित्यादिप्रतीत्या व्यभिचारादिस-

स्तत्क्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति । क्षणः समयः । तदङ्गी-
कारे तु क्व चिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियो-

म्बन्धस्याप्यधिकरणत्वनियामकतायाः स्वयमेवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।
अस्तु वा नष्टघटादिगोचरस्य ज्ञानादेरुत्पत्तावव्याप्तिवारकं तत् । अ-
न्यथा तादृशज्ञानोत्पत्तिक्षणस्यापि विषयतया तज्ज्ञानाधिकरणीभूतं
यन्नष्टघटादि तद्ध्वंसाधिकरणत्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । घटे ज्ञानमि-
त्यादिव्यवहारबलेन विषयताया वृत्तिनियामकत्वादिति ध्येयम् । त-
त्तद्घटादिसमयध्वंसानधिकरणीभूतेन तत्तद्घटादिपूर्वोत्पन्नज्ञाना-
दिना विषयत्वादिसम्बन्धस्य पूर्वमपि तत्तद्घटादौ सत्त्वात्तत्राति-
व्याप्तिवारणाय द्वितीयसमयपदम् । ननु ध्वंसघटितोत्पत्तिलक्षणे किं
मानमित्याशङ्कायामाचार्यस्य संवादमाह अध्वस्तेति । न ध्वस्तः क्ष-
णयोगस्तदीयक्षणसम्बन्धो यत्र काले तादृशस्य क्षणयोगः कालिक-
सम्बन्धस्तस्य जनिरुत्पत्तिरित्यर्थः । तदीयक्षणयोगध्वंसाभावाव-
च्छिन्नस्य वस्तुनः क्षणयोगो जनिरिति वार्थः । क्षणशब्दप्रयोगे वैद्य-
पर्यायमाचष्टे क्षणः समय इति । प्रलयसत्त्वे तदुत्पत्तावव्याप्तिस्तद-
धिकरणसमयस्य महाकालादेर्ध्वंसाप्रसिद्धेरत उक्तं महाप्रलयान-
ङ्गीकार इति । [अत्र नीलादिविशिष्टघटादेरुत्पत्तिस्तन्नीलादिवि-
शिष्टघटाद्यधिकरणसमयमन्तर्भाव्य निर्वाच्या, तेन पूर्वोत्पन्नघटे पा-
कान्नीलघटो जातः कर्मणा भूतसंयुक्तो जात इत्यादयो व्यवहारा
इति ध्येयम् ।] तदङ्गीकारे महाप्रलयाङ्गीकारे । क्व चिदित्यादि । अत्र
यत्पदं यस्य घटादेरुत्पत्तिर्लक्ष्या तत्परम् । तद्घटीयतृतीयादिक्षण-
सम्बन्ध एव द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावात्तद्घटीयद्विती-
यादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरत क्व चिदपीत्युक्तम् । तथा च यदीय-
समयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यर्थ-
लाभात् सामान्यान्तर्गतप्रथमक्षणसम्बन्ध एव द्वितीयक्षणवृत्तिध्वं-
सप्रतियोगित्वाभावविरहान्न तत्रातिव्याप्तिः । चरमध्वंसीयसमयस-
म्बन्धसामान्य एव तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावा-
च्च न महाप्रलयोत्पत्तावव्याप्तिः । तत्तद्घटादेः स्वपूर्वोत्पन्नज्ञानादी-

गित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः, तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वं वा । क्षणत्वञ्च

मां विषयत्वादिसम्बन्धस्यापि सामान्यान्तर्गतत्वात् तत्र च तत्तद्घटाद्युत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वादुत्पत्तिमात्रेऽसम्भवः स्यादतः प्रथमं समयपदम्। तथा च तदीयकालिकविशेषणतारूपसमयसम्बन्धसामान्य इत्यर्थः । तेन जन्यमात्रस्यैव समयतया ज्ञानस्यापि तथात्वात् समयपदोक्तावपि ज्ञानविषयत्वाद्यावतिव्याप्तिरिति प्रत्युक्तम्। प्रत्युक्तं च यदीयसमयसामान्य इत्यस्यैव समयक्ते सम्बन्धपदं व्यर्थमित्यादि दूषणमाद्यत्पदार्थेन समयस्यानन्वयेन वैयर्थ्यानवकाशादिति ध्येयम् । यत्र घटोत्पत्तिप्राक्क्षणे सर्वे ध्वंसा इत्याकारकं ज्ञानमुत्पन्नं तत्र तज्ज्ञानव्यक्त्या समं घटीयकालिकसम्बन्धस्यापि लक्ष्यत्वात्तत्राव्याप्तिर्घटीयकालिकसम्बन्धसामान्य एव विषयितया तज्ज्ञाने वर्तमानस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वादतः कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लाभाय द्वितीयं समयपदम् । यदि च विषयिताया वृत्त्यनियामकत्वात्स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्युक्तावपि नोक्तदोष इति विभाव्यते, तदायं कालो घटद्वितीयक्षणवान् घटोत्पत्तिक्षणवत्त्वादित्यत्र हेतौ घटाद्यक्षणसम्बन्धध्वंस उपाधिरिति प्रतीत्या व्यभिचारादिसम्बन्धेन घटोत्पत्तिक्षणेऽपि घटोत्पत्तिध्वंसस्य सत्त्वादुत्पत्तिमात्रेऽसम्भव एव स्यादतो द्वितीयं समयपदम् । घटादेरप्यपूर्वोत्पन्नज्ञानादिविषयतायामतिव्याप्तेस्तृतीयं समयपदम् । ननु समयसम्बन्धः कालिकविशेषणता सा च यदि समवायादिसम्बन्धवदेकैव नित्या न तु स्वरूपसम्बन्धस्तदा तदीयसम्बन्धसामान्य एव तदीयद्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह तदधिकरण इत्यादि । यत्तु *महाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोगितात्वाव*च्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तदुत्पत्तावव्याप्तिर्ध्वंसप्रतियोगितात्वेन लघुधर्मेणैव तादृशप्रतियोगित्वावच्छेदादतस्तदधिकरणेत्यादीति । तत्तुच्छम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽभिमतलक्षणेऽपि तदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । तदधिकरणक्षणावृत्तित्वाविच्छिन्नप्रति-

स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वम्, स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-

योगितायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतद्वृत्तित्वत्वेनैव लघुधर्मेणावच्छेदात् । जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वात् । समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यत्र तादृशप्रतियोगित्वाभावकूटस्यैव विवक्षणे गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेऽप्युक्ताव्याप्तेरभावाच्चेति दिक् । स्ववृत्तीति । तथा च यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं यद्वृत्त्यधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यं तेन सार्द्धं तद्वृत्तेः समयसम्बन्धस्तद्वृत्तेरुत्पत्तिरित्यर्थः । घटाद्युत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं न घटाद्यधिकरणकालावृत्तित्वव्याप्यं नष्टमात्रस्यैव घटाद्यधिकरणस्थूलकालवृत्तित्वादित्यसम्भववारणाय क्षणपदम् । घटादिद्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य चिरातीते घटाद्यधिकरणक्षणावृत्ति वसामानाधिकरण्याद्द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरतो व्याप्यपदम् । यद्यपि चिरविनष्टनिष्ठं द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगित्वं घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यमेव, तथापि तदधिकरणक्षणावृत्तित्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समयसम्बन्धवत्त्वं विवक्षितम् । न च जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात्तद्वृत्तित्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समयसम्बन्ध एवोत्पत्तिरस्तु । यथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादिति भावः । चिरातीतक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः सर्वस्यैव घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वाद्घटादिनिष्ठतदीयविषयत्वादिसम्बन्धेऽतिव्याप्तिरतः समयसम्बन्धेति । ननु तदधिकरणक्षणावृत्तिरित्यत्र क्षणत्वं स्ववृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणसमयत्वं तच्च प्रागभावं विना दुर्वचमत आह क्षणत्वं चेति । यत्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वरूपं क्षणत्वं प्रागभावासत्त्वे दुर्वचमतोऽन्यथा निर्वक्ति क्षणत्वं चेतीति तन्न । प्रलयोत्पत्ताव्याप्तिभिया विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः क्षणत्वशङ्कया एवानुत्थानात् । स्ववृत्तीति । स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियोग्यधिकरणं यत्तदन्यसमयत्वमर्थः । स्ववृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन क्षणानां यथाकथंचित् सम्बन्धेन स्वस्मिन् वर्तमानस्य स्वोत्तरोत्पन्नध्वंसस्य प्रतियोगित्वेऽपि नाव्याप्तिर्न वा स्व-

कयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्, स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्,

---

स्मिन् कालिकतया वर्तमानस्यैव ध्वंसस्य प्रतियोगिनः पूर्वोत्पन्नशा-
नादेर्विषयतयाधिकरणत्वेप्यसम्भवः। नित्यवस्तुव्युदासाय समय-
पदम्। लक्षणमिदं क्षणिकस्यान्त्यशब्दादेरङ्गीकार एव, अन्यथा क्रि-
यादेः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणत्वात् प्रलयान्त्यक्षणमात्र एवा-
व्याप्तिप्रसङ्गात् अतस्तदनङ्गीकारेप्याह स्ववृत्तीति। स्ववृत्तियों ध्वं-
सस्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिको यावान्ध्वंसस्तद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः।
तथा च क्षणिकपदार्थासत्त्वेपि स्थिराणामेवान्त्यक्षणावच्छेदेन तादृशा-
यावद्ध्वंसविशिष्टतया क्षणत्वमिति भाव। यावद्ध्वंसविशिष्टसमय-
त्वं महाप्रलयान्त्यक्षणमात्रेऽव्याप्तमत. प्रतियोगिकान्तं तदपि ध्वंसवि-
शेषणमात्सृष्टिकालीनक्षणमात्रस्यैव स्वोत्तरोत्पन्नपदार्थात्यन्ताभावव-
त्त्वात्तत्प्रतियोगिकध्वंसवैशिष्ट्याभावाद्व्याप्तितादवस्थ्यमतो ध्वं-
सपर्यन्तम्। अत्र ध्वंसस्य स्ववृत्तित्वं कालिकसम्बन्धेन बोध्यम्।
तेन यथाकथञ्चिद्व्यभिचारादिसम्बन्धेन तत्तत्क्षणवृत्तीनां तत्तत्क्ष-
णोत्तरोत्पन्नध्वंसानां कालिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य तत्तत्क्षणेषु वि-
रहेपि नाव्याप्तिः। प्रहरादीनामपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-
कयत्किञ्चिद्ध्वंसविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरतो यावत्पदम्। नष्टप्र-
तियोगिकसंयोगादेरपि स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वात्तद्व-
त्तद्वैशिष्ट्यस्य च क्व चिदपि क्षणे विरहादसम्भव. स्यादतोऽभावनि-
रूपितस्य प्रतियोगिताविशेषस्य लाभाय चरमध्वंसपदम्। तेनाभाव-
त्वमपेक्ष्य अन्योन्याभावस्वरूपस्य ध्वंसत्वस्य गुरुत्वेपि न क्षतिस्तस्या-
ऽप्रविष्टत्वात् अभावत्वस्येव ध्वंसत्वस्यापि अखण्डत्वमते वैयर्थ्यां-
नवकाशाच्च। सर्वे ध्वंसा इति ज्ञानेपि निरुक्तयावद्ध्वंसानां विषयि-
तया वैशिष्ट्यस्य क्षणद्वयावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरतः समयप-
दं कालिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यलाभाय। यत्तु महाप्रलयावच्छेदेन ग-
गनादेरपि निरुक्तयावद्ध्वंसविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरतः समयपदं अ-
न्यार्थकमिति। तन्न। यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वमादायाव्या-
प्तिभिया कालिकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वस्य वाच्यतया तत्सम्बन्धेन

स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वम्, स्वस्वपूर्ववर्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा। स्वपूर्वत्वञ्च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रति-

---

गगनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्त्यसम्भवात् महाप्रलयावच्छेदेन महाकालस्य तु तादृशयावद्ध्वंसाविशिष्टतया क्षणत्वं न क्षतिकरमिति ध्येयम्। लाघवादाह स्ववृत्तियावदिति। ध्वंसत्वं यदि जन्याभावत्वं नाखण्डोपाधिस्तदा जन्यत्वप्रवेशे वैयर्थ्यं प्रागभावानङ्गीकारेणाभावत्वघटितस्यैव सम्यक्त्वादित्याशयेन लक्षणान्तरमाह स्ववृत्तीति। यावदभाववैशिष्ट्यं न कस्यापि क्रियादेरतः स्ववृत्तीति। स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यमपि न कस्य चिदित्यस्येतस्व्याप्तिरत उक्तमभावेति। कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्रीक्षणो नष्ट इत्यादिव्यवहारोपयिकं विनश्यदवस्थक्रियायाः क्षणत्वमुक्त्वा घटपूर्वं तत्सामग्रीक्षणो जायत इत्यादिव्यवहारोपयुक्तमुत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादीनां क्षणत्वमाह स्वस्येति। स्ववृत्तिः सन् स्वपूर्ववृत्तिर्यावान् पदार्थस्तद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः। स्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं स्वपूर्ववृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं वा न कस्यापि स्थिरस्य क्रियादेः सम्भवति स्वोत्तरोत्पन्नस्वपूर्वनष्टयोः स्वस्मिन्नसत्त्वादित्युभयमुपात्तम्। पदार्थेति तु स्वरूपकथनं न तु प्रविष्टं वैयर्थ्यात्। न च स्वस्योत्तरवृत्तियावत्पदार्थविशिष्टत्वमित्येव सम्यक् वक्ष्यमाणस्वपूर्वत्वापेक्षया स्वध्वंसकालीनस्वरूपस्योत्तरत्वप्रवेशे लाघवादन्त्यक्षणावच्छिन्नस्वक्रियादेरेव तथात्वादिति वाच्यम्। स्वोत्तरवर्तित्वस्याप्रसिद्ध्या प्रलयक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। प्रहरादेरपि स्वस्वपूर्ववर्तियत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वात्तद्वारणाय यावदिति। न च यावत्त्वस्यैकस्याभावात्प्रातिस्विकरूपेणोपादाने अनतिप्रसक्तयत्किञ्चित्पदार्थप्रवेशावश्यकत्वे दोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। स्वस्वपूर्ववृत्तिपदार्थत्वव्यापकतावच्छेदकाधिकरणतावत्त्वस्यैव लक्षणस्थयावत्पदेन तादृशव्यापकत्वलाभात्। समयपदं तु स्ववृत्तित्वस्य स्वपूर्ववृत्तित्वस्य तादृशयावत्पदार्थवैशिष्ट्यस्य च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वलाभाय। तेन विषयत्वादिसम्बन्धेन स्वनिष्ठस्य चिरातीतज्ञानादेरुत्पत्त्यवच्छिन्नक्रियादौ का-

योगित्वम्, जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः । यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचिदिति चेत् । नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति । अथ

लिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहेऽपि नासम्भवः । न वा क्षणमात्रस्यैव विषयतया स्वपूर्ववर्त्तिन कालिकसम्बन्धेन च स्थितिक्षणावच्छेदेन स्ववृत्तेर्ज्ञानस्याद्यक्षणावच्छेदेन कालिकतया वैशिष्ट्यविरहेऽप्यव्याप्तिः । नापि सर्वे पदार्था इति ज्ञानस्याप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्य क्षणत्वाच्छिविषयितया तदीयवैशिष्ट्यस्य क्षणद्वयावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति । ननु क्षणलक्षणान्तर्गतं स्वपूर्वत्वं स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तदन्तर्गता चोत्पत्तिः क्षणघटितेत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह स्वपूर्वत्वं चेति । स्वाधिकरणीभूततृतीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालवृत्ति स्ववृत्तिपदार्थस्याद्यक्षणावच्छेदेन स्वस्मिन् वैशिष्ट्याभावात् प्रलयान्यक्षणमात्राव्याप्तिरतः स्वपूर्वत्वनिरुक्तौ यावदिति कालविशेषणं दत्तम् । ननु क्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वाल्लक्षणमिदं प्रलयक्षणाऽव्यापकम् एव तदुत्पत्त्याद्युत्पत्तिलक्षणमपीत्यत आह जन्येति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च तदानीं क्रियाया अभावेऽपि चरमध्वंसरूपकालोपाधिमादायैव लक्षणसमर्थनमिति । नित्यस्य कालिकसम्बन्धेनाऽप्यावर्तकतया जन्यावच्छिन्नस्यैव कालोपाधित्वं वाच्यमतो जन्यस्यैव तथात्वमुचितमित्याशयेन पदार्थमात्रं परित्यज्य जन्यमात्रस्येत्युक्तम् । केचित्तु ननु महाप्रलयावच्छेदेन स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टेत्यादिलक्षणाक्रान्तस्य महाकालस्यापि लक्ष्यत्वात्तत्रेदं लक्षणमव्याप्तं निरुक्ततत्पूर्वत्वाप्रसिद्धेरत आह जन्यमात्रस्येति । तथा चोत्पत्तिघटकक्षणत्वस्य महाकालेऽसत्त्वेऽपि न क्षतिर्जन्यकालोपाधिरूपक्षणमादायैव सर्वत्रोत्पत्तिलक्षणसम्भवादिति भाव इत्याहुः । केचिदुत्पत्तिलक्षणमाह यो यदित्यादि । सर्वे ध्वंसा इत्याकारविनिश्चयद्वयबुद्ध्या सार्द्धं घटीयकालिकसम्बन्धस्यापि लक्ष्यतया तत्राव्याप्तिस्तादृशबुद्धौ विषयितया वर्तमानस्य ध्वंसस्य प्रतियोगिनि भाविकाले घटस्य वृत्तत्वतो ध्वंसस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वलाभाय कालपदम् । एवं तादृशध्वंसप्र-

घटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यं तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति नातिप्रस-

---

तियोगिवृत्तित्वं तस्य तद्वृत्तित्वमित्यत्र च वृत्तिमत्त्वं कालिकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेनातीतविषयकज्ञानस्योत्पत्तौ भाव्याश्रितविषयतासम्बन्धेऽतिव्याप्तिर्वा। अत्र तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वे सति तत्तत्समयवृत्तित्वरूपा तत्तत्क्षणोत्पन्नयावद्वस्तूनामैकैयोत्पत्तिने स्वाश्रयभेदेन विभिन्ना, यो यदित्यनयोर्लक्ष्यप्रदर्शनमात्रपरत्वात् । न च ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमपेक्ष्य महाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वस्य गुरुत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या महाप्रलयोत्पत्त्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रागेव दत्तोत्तरत्वादिति ध्येयम् । स्वानधिकरणेष्विति । तन्तुमात्रस्यैव तन्तुत्वेन तत्पटस्वरूपयोग्यत्वात्तदनाधिकरणतन्तुष्वपि तत्सामग्रीसत्त्वादिति भावः । न च तत्पटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्यान्यत्रापत्त्यसम्भवः, पटत्वावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वे च पटत्वावच्छिन्नमन्यत्रोत्पद्यत एवेति वाच्यम् । घटमात्रस्यैव तत्तत्पटत्वेन कार्यत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा यत्र तन्तुत्रयारब्धपटस्यैकतन्तुनाशाद्विनाशे सत्युत्तरक्षण एव तदारम्भकतन्त्वन्तरस्य नाशस्तत्र तदानीमेवावस्थिततन्तौ पटान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । पटत्वावच्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः । एकतन्तुकपटस्यानङ्गीकारात् । न च विनश्यत्तन्तुमादाय पटोत्पादः, कार्यकालावृत्तेः समवायित्वायोगात् । तस्मात्सिद्धं तत्तत्पटव्यक्तिं प्रति विशिष्य कल्प्यकारणस्य विरहादेव तत्तत्पटसामान्यस्यानुत्पत्तिस्तत्तत्पटत्वावच्छिन्नस्यापि स्वानधिकरणेष्वापत्तिसम्भव इति भावः । सहस्रादीनामिति । तदारम्भकेत्यादिः तत्तत्तन्तुत्वेनेत्यादि । न च समवायेन तत्पटं प्रति तादात्म्येन तत्तत्तन्तुत्वेन हेतुत्वे मिथो व्यभिचारः, कालिकसम्बन्धेनैव विशेषतः कार्यकारणभावस्तु न तत्पटानधिकरणतन्तुषु तत्पत्तिवारकः सम्भवतीति वाच्यम् । तत्तत्तन्तुनिरूपितसमवायेन तत्पटं प्रत्येव तादात्म्येन तत्तत्तन्तोर्हेतुत्वात् तादृशसमवायेन

न्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्तिप्रसङ्गः। तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न। कार्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च। तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति

द्वयेन हेतुत्वाभिधानमनुचितमिति तु विभावनीयम्। प्रागभावस्वीकारेऽपि तत्तत्तन्तुव्यक्तीनां तत्तच्चरमतन्तुसंयोगव्यक्तीनां वा तत्पटं प्रति विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकत्वे कृत प्रागभावकल्पनया इत्याशयेन समाधत्ते त्रिचतुरेष्वपीति। असमवायिकारणसम्पत्त्यर्थमाह संयुक्तेषु चेति। त्रितन्तुकस्य चतुस्तन्तुकस्य वा पटस्यावश्यमुत्पत्तेः पटसामान्यस्यापत्त्यसम्भवादाह तत्पटेति। सहस्रादितन्तुकपटोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रागभावाघटितायास्तत्पटसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वादिति भावः। यद्यपि सर्वत्रैव खण्डपटध्वंसस्य महापटहेतुतया त्रिचतुरादितन्तुकपटस्य ध्वंसविरहादेव त्रिचतुस्तन्तुसंयोगदशायां न सहस्रादितन्तुकपटोत्पाद इति चरमतन्तुसंयोगादेस्तत्र विशिष्य हेतुत्वे मानाभावः। न च खण्डपटध्वंसस्येव चरमसंयोगव्यक्तीनामपि विनिगमनाविरहेण तत्र हेतुत्वमिति वाच्यम्। चरमसंयोगोत्पत्त्यनन्तरमेव खण्डपटध्वंसदशायामेव महापटोत्पत्तिप्रसङ्गेन खण्डपटध्वंसस्यावश्यं महापटहेतुत्वात्। तथापि त्रिचतुरादितन्तुकखण्डपटध्वंसस्यैव स्वसमानाधिकरणसहस्रत्वादिसंख्यासम्बन्धेन सहस्रादितन्तुकमहापटं प्रति हेतुत्वादेव स्वासमानाधिकरणतन्तुषु तत्पटानुत्पत्तिसम्भवे प्रागभावकल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्यम्। शङ्कते तावदिति। विनेति। तन्तुसंयोगयोस्तन्तुत्वविलक्षणतरसंयोगत्वाभ्यां पटं प्रति हेतुत्वेन तदवच्छिन्नविरहस्यासम्भवादिति भावः। कार्यानुत्पादप्रयोजकस्याभावमुक्त्वा कार्योत्पादप्रयोजकस्य सत्त्वमाह सामग्रीति। पुनः शङ्कते तत्पटेति। यावत्तन्तुत्वेन हेतुत्वासम्भवादाशयान्तरम्। तत्पटप्रागभावाश्रयस्य कस्य चित्तन्तोः सत्त्वावृत्तिप्रसङ्गादपरस्य मतो यावदिति। प्रत्ये-

चेत् । अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत । न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वम्, कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव घटो लघीयान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च ।

शेत्यादि । प्रवेशे कारणतावच्छेदकतया अन्यथा सिद्धत्वम्, अप्रवेशे तु वस्तुगत्या तत्पटप्रागभावाश्रयाणामेव तन्तूनां तावत्तन्तुत्वेन हेतुत्वेन प्रागभावस्य हेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः । ननु मा भूत्प्रागभावस्य हेतुत्वं कारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह परस्परेति । तत्पटप्रागभावाश्रयतावत्तन्तूनां तदानीमसत्त्वादिति भावः । तत्पटप्रागभावव्याप्येति । तत्पटप्रागभावाधिकरणावृत्तीत्यर्थः । संयोगस्यारम्भकत्वो मात्रत्वेन तत्पटप्रागभावव्याप्यावृत्तीनामनारम्भकसंयोगान्तराणां तत्पटपूर्वमसत्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्प्रागभावसामानाधिकरण्यस्य तत्पटानाधारतन्तुवृत्तिपटान्तरारम्भकातीतसंयोगसाधारणत्वात् व्याप्यतापर्यन्तानुसरणम् । तन्तुसंयोगेष्विति । पटारम्भकेष्वित्यादिः । ननु तत्पटप्राक्क्षणवृत्तित्वेनापि संयोगानां विशेषणादेव दोष इत्यत आह तत्पटेति । तथा च लाघवात्तत्पटव्याप्यतावच्छेदकतया तन्तुसंयोगत्वेनैव तत्पटं प्रति हेतुत्वसम्भवादवच्छेदकतयापि न प्रागभावसिद्धिरिति भावः । ननु तत्पटस्यैव तन्नियतपूर्ववर्तिसंयोगस्यापि उक्तक्रमेणावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहात्पुरपि तत्पटो नावच्छेदकः किन्तु तत्प्रागभाव एव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव तस्य सिद्धत्वम् अत आह यावत्त्वेति । तथा च तादृशसंयोगनिष्ठं यावत्त्वमप्यपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तथापेक्षाबुद्धिव्यक्तीनां भेदादानन्त्यात्तत्पटकारणताघटकत्वे स्वघटितत्वनिरुक्तप्रागभावस्यावच्छेदकतया कल्पनमिति भावः । अत्र यद्यपि । यत्र क्रमेण तन्तूनां तत्संयोगानां वा जननोत्तरं पटस्योत्पादस्तत्र प्रागेव तत्पटस्योत्पादनावारणार्थं चरमस्य तन्तोस्तत्संयोगस्य वा विशिष्य हे-

हुत्वावश्यकत्वे तेन पयोदासीनतन्तुषु तत्पटोत्पत्तिवारणेपि यत्र
समस्ततन्तुष्वेकदैवोत्पन्नेषु संयुक्तेषु च पटस्योत्पत्तिस्तत्र तत्पट-
स्यान्यत्रोत्पादवारणार्थं प्रागभाव कारणतया कल्प्यते तत्तत्तन्तु-
संयोगानां विशिष्य हेतुत्वकल्पनया तद्वारणे गौरवात्। न हि
तथापि तत्पटोत्पत्तेः पूर्वं तत्पटारम्भकतत्तत्तन्तुषु द्रव्यारम्भकसं-
योग, येन तदानीं तत्पटस्योत्पादवारणाय विशिष्य संयोगानां हे-
तुत्वमावश्यकं स्यात्। न च तत्पटवत्त्वेनैव तादृशपटं प्रति तन्तू-
नां तादात्म्येन हेतुत्वाच्चान्यत्र तस्योत्पाद इति वाच्यम्। कार्यव-
त्त्वेन कारणतायामन्यथासिद्धेः। अन्यथा द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं
प्रति चाक्षुषवद्द्रव्यत्वादिनैव हेतुत्वसम्भवे उद्भूतरूपादीनामहेतु-
त्वापत्तेः। समस्तस्वारम्भकतन्तुसंयोगनाशान्नष्टस्यापि पटस्य पुन-
स्स्वारम्भकतन्तूत्पत्तिप्रसङ्गेन तत्तदारम्भकसंयोगव्यक्तीनां विशि-
ष्य तत्पटं प्रति हेतुत्वकल्पने महागौरवापत्तेश्च। अस्माकं तु प्रा-
गभावविरहादेव नष्टस्य पुनर्नोत्पादः। यत्तु युगपदुत्पन्नैः संयुक्तैश्च
सहस्रतन्तुभिर्जनितस्य पटस्यान्यत्रोत्पत्तिवारणार्थं तावत्तन्तुपर्याप्त-
यावत्तत्पटारम्भकसंयोगसमकालोत्पन्नसङ्ख्याव्यक्तेरेव तत्पटं प्रति
विशिष्य हेतुत्वं युक्तं तावतैव तदानीमन्यत्र कालान्तरे वा तावत्तन्तुषु
तत्पटस्योत्पादवारणादिति। तत्तुच्छम्। यस्य तन्तोर्द्वितीयक्षण एव
तदन्तरसंयोगोत्पत्त्या तृतीयक्षणे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्रैव त-
त्तौ व्यभिचारात् सहस्रत्वादिसङ्ख्यायाः समानाधिकरणपावदेक-
त्वसापेक्षतया द्रव्योत्पत्तिद्वितीयक्षणे तदसम्भवात्। किं च ता-
दृशसंख्याव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्पटं प्रति हेतुत्वे अनन्तका-
र्यकारणभावापत्तिस्तावत्तन्तुपर्याप्ततादृशसंख्यात्वेन हेतुत्वे च
महागौरवमतस्तत्पटप्रागभावव्यक्तिरेव तत्पटहेतुतया कल्पयितुमु-
चिता कारणतयैव धर्मिग्राहकमानसिद्धाया तस्याः पदार्थान्तरेण
सार्धं विनिगमनाविरहस्यासम्भवादिति दिक्। [नव्यास्तु प्राग-
भावाङ्गीकारे चतुर्थक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिकाया अपेक्षाबुद्धेस्त-
के स्तृतीयक्षणेपि ध्वंसः स्यात्। न च द्वितीयप्रत्यक्षसामग्न्याः प्र-
तिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा सति चतुर्थक्षणेपि ध्वंसो न स्यात्तावद्धु-
सन्निकर्षादिरूपाद्वित्वनिर्विकल्पकसामग्न्यास्तदानीमपि सत्वात्।
प्रागभावस्वीकारे तु द्वित्वनिर्विकल्पकात्प्राक् तदभावस्यैव प्रतिब-

एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस

न्धकत्वाददोष इत्यपि वदन्ति।] समवायिनो द्रव्यस्यासमवायिकारणानामेकत्वानां निमित्तकारणस्य चापेक्षाबुद्धेरविशेषात् क चिदेव तत्तत्त्रित्वादिकं जायते क चिन्नेति नियमो न स्यादतो यावति तत्तत्त्रित्वादिप्रागभावस्तावत्येव तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिरिति तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकतयैव प्रागभावसिद्धिरिति आचार्यमतं निरस्यति एतेनेति । कस्य चित्समवायिनस्तन्निष्ठैकत्वस्य वा उत्पत्तिदशायामपि तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गेन चरमस्य समवायिनस्तदेकत्वस्य वा तत्र विशिष्य हेतुताध्रौव्ये तद्विरहादेवान्यत्र तत्त्रित्वाद्युत्पत्त्यसम्भवे प्रागभावे मानाभावेनेत्यर्थः। त्रित्वस्थलेऽतिरिक्तप्रागभावधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य समवायिनश्चरमैकत्वस्यैव वानन्यथासिद्धत्वकल्पनं लघीय इति त्रित्वानुरोधान्न प्रागभावः सिध्यतीत्यतस्त्रित्वपर्यन्तानुसरणम्। के चित्तु तत्त्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितनिषिद्धक्रियायां धर्माधर्मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया तत्त्वज्ञानप्रागभावः सिध्यति। न चोत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने तादृशज्ञानान्तरप्रागभावसत्त्वात्तदानीं धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । समानकालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानशून्यत्वेन प्रागभावस्य विशेषणीयत्वात्। न चैवं निरुक्तप्रत्यासत्त्या तत्त्वज्ञानाभावविशिष्टप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमुपेयं तत्त्वधीप्रागभावत्वप्रवेशे गौरवात् तथा चातत्त्वज्ञानकालोत्पन्नात्मगुणान्तरप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम्।ताद्रूप्येण हेतुतायामिष्टत्वात्। न चोक्तक्रमेण तत्त्वधीप्रागभावस्य हेतुतामपेक्ष्य लाघवात् मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया एव धर्मादिहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । आत्मधर्मिकगौरत्वस्थूलत्वादिप्रकारकत्वलक्षणस्य मिथ्याज्ञानवासनात्वस्य नानात्वेन गुरुत्वेन च ताद्रूप्येण धर्माद्यजनकत्वात्। न चोक्तक्रमेण तत्त्वज्ञानत्वमपि आत्मधर्मिकदेहान्यत्वादिप्रकारकत्वमेवेति तदवच्छिन्नशून्यप्रागभावत्वेनापि हेतुत्वेऽननुगमो गौरवं चेति वाच्यम्। मानसत्वव्याप्यस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव तत्त्वज्ञानपदेनोपलक्षणात्। न च मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया

इतिवदिहेदानीं घटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्षणाञ्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति, अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभावस्योत्तरज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते । स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशानियमः संयोगादीनामिति । अन्ये तु.

अपि धर्मादिजनकत्वं भावनात्वव्याप्यवैजात्यविशेषेणैव वक्तव्यमतो ■ गौरवमिति वाच्यम् । मिथ्याज्ञानोत्तरं तादृशायासमोत्पत्तिदर्शनायत्नमपि धर्माद्युत्पादकभावनात्वव्याप्यवैजात्येन हेतुत्वासम्भवाद्विलाहुः । तेषां धर्माधर्मोत्पादनियामकत्वेन वस्त्वन्तरासिद्धावपि तत्र तस्यज्ञानप्रागभावत्वादिसिद्धौ प्रमाणमनुचिन्तनीयम् । ननूक्तक्रमेण सिद्धस्यापि प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वं नागतमत आह वर्णयन्तिअव्याप्यवृत्तेरित्यादि । द्वितीयक्षणे इति । उत्पत्तिवारणायेत्यन्वयः । तथा चाग्रावच्छेदेनोत्पन्नायाः संयोगव्यक्तेर्द्वितीयादिक्षणे पुनरुत्पादः स्यात्, मूलावच्छेदेन तदभावस्य सत्त्वात् कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् अग्रावच्छिन्नतत्तत्संयोगं प्रत्यग्रावच्छेदत्वविशिष्टतत्तत्संयोगाभावत्वेन हेतुतायां च गौरवात्तत्तत्संयोगं प्रति तत्तत्संयोगप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति भावः । ननु घटादिसंयोगसामान्यं प्रत्येव समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या घटादिसंयोगसामान्याभावस्य हेतुत्वं वाच्यमतो न गौरवम् । न चैवमपि प्रत्यक्षसिद्धं प्रागभावमादाय विनिगमनाविरहः । तस्य घटसंयोगप्रागभावत्वेन हेतुत्वे घटीयसंयोगान्तरप्रागभावमादायैवोत्पन्नस्यापि तस्य पुनः प्रसङ्गात् तद्घटसंयोगव्यक्तौ तत्तत्संयोगव्यक्तिप्रागभावत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावापत्तिगौरवस्यैव विनिगमकत्वादित्यत आह धारावहनेति । ननु तत्तत्संयोगात्यन्ताभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतयैव तत्तत्संयोगं प्रति हेतुत्वं वाच्यमतः स्थलान्तरमनुसरति धारावहने-

एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस

न्धकत्वाददोष इत्यपि वदन्ति।] समवायिनो द्रव्यस्यासमवायिकारणानामेकत्वानां निमित्तकारणस्य चापेक्षाबुद्धेरविशेषात् क चिदेव तत्तत्त्रित्वादिकं जायते क चिन्नेति नियमो न स्यादतो यावति तत्तत्त्रित्वादिप्रागभावस्तावत्येव तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिरिति तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकतयैव प्रागभावसिद्धिरिति आचार्यमतं निरस्यति एतेनेति । कस्य चित्समवायिनस्तत्प्रतियोग्येकत्वस्य वा उत्पत्तिदशायामपि तत्तत्त्रित्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गेन चरमस्य समवायिनस्तदेकत्वस्य वा तत्र विशिष्य हेतुताध्रौव्ये तद्विरहादेवान्यत्र तत्त्रित्वाद्युत्पत्त्यसम्भवे प्रागभावे मानाभावेनेत्यर्थः । त्रित्वस्थलेऽतिरिक्तप्रागभावधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य समवायिनश्चरमैकत्वस्यैव वानन्यथासिद्धत्वकल्पनं लघीय इति त्रित्वानुरोधाच्च प्रागभावः सिध्यतीत्यतस्तद्विरहपर्यन्तानुसरणम् । के चित्तु तत्त्वज्ञानिनः शुकादेः सत्यामपि विहितनिषिद्धक्रियायां धर्माधर्मयोरनुत्पादात्तज्जनकतया तत्त्वज्ञानप्रागभावः सिध्यति । न चोत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने तादृशज्ञानान्तरप्रागभावसत्त्वात्तदानीं धर्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । समानकालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्त्वज्ञानशून्यत्वेन प्रागभावस्य विशेषणीयत्वात् । न चैव निरुक्तप्रत्यासत्त्या तत्त्वज्ञानाभावविशिष्टप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमुपेय तत्त्वधीप्रागभावत्वप्रवेशे गौरवात् तथा चायतत्त्वज्ञानकालोत्पन्नात्मगुणान्तरप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । ताद्रूप्येण हेतुतायामिष्टत्वात् । न चोक्तक्रमेण तत्त्वधीप्रागभावस्य हेतुतामपेक्ष्य लाघवात् मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया एव धर्मादिहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यम् । आत्मधर्मिकगौरत्वस्थूलत्वादिप्रकारकत्वलक्षणाया मिथ्याज्ञानवासनात्वस्य नानात्वेन गुरुत्वेन च ताद्रूप्येण धर्माद्यजनकत्वात् । न चोक्तक्रमेण तत्त्वज्ञानत्वमपि आत्मधर्मिकदेहान्यत्वादिप्रकारकत्वमेवेति तदवच्छिन्नशून्यप्रागभावत्वेनापि हेतुत्वेऽननुगमो गौरवं चेति वाच्यम् । मानसत्वव्याप्यस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकधर्मवज्ज्ञानस्यैव तत्त्वज्ञानपदेनोपलक्षणात् । न च मिथ्याज्ञानजन्यवासनाया

इतिवदिहेदानीं घटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्षणाञ्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति, अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभावस्योत्तरज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते । स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीनामिति । अन्ये तु

अपि धर्मादिजनकत्वं भावनात्वव्याप्यवैजात्यविशेषेणैव वक्तव्यमतो न गौरवमिति वाच्यम् । मिथ्याज्ञानोत्तर तादृशवासनोत्पत्तिदशायामपि धर्माद्युत्पादापत्त्या भावनात्वव्याप्यवैजात्येन हेतुत्वासम्भवादित्याहु । तेषां धर्माधर्मोत्पादनियामकत्वेन वस्त्वन्तरसिद्धावपि तत्र तत्त्वज्ञानप्रागभावत्वादिसिद्धौ प्रमाणमनुचिन्तनीयम् । ननूक्तक्रमेण सिद्धस्यापि प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वं नागतमत आह वर्णयन्तीति । अव्याप्यवृत्तेरित्यादि । द्वितीयक्षणे इति । उत्पत्तिवारणायेत्यन्वयः । तथा चाग्रावच्छेदेनोत्पन्नाया संयोगव्यक्तेर्द्वितीयादिक्षणे पुनरुत्पादः स्यात्, मूलाद्यवच्छेदेन तदभावस्य सत्त्वात् कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् अग्रावच्छिन्नतत्तत्संयोग प्रत्यग्रावच्छेदत्वविशिष्टतत्तत्संयोगाभावत्वेन हेतुतायां च गौरवात्तत्तत्संयोगं प्रति तत्तत्संयोगप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति भाव । ननु घटादिसंयोगसामान्यं प्रत्येव समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या घटादिसंयोगसामान्याभावस्य हेतुत्वं वाच्यमतो न गौरवम् । न चैवमपि प्रत्यक्षसिद्ध प्रागभावमादाय विनिगमनाविरह । तस्य घटसंयोगप्रागभावत्वेन हेतुत्वे घटीयसंयोगान्तरप्रागभावमादायैवोत्पन्नस्यापि तस्य पुन प्रसङ्गात् तद्घटसंयोगव्यक्तौ तत्तत्संयोगव्यक्तिप्रागभावत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावापत्तिगौरवस्यैव विनिगमकत्वादित्यत आह धारावहनेति । ननु तत्तत्संयोगात्यन्ताभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतयैव तत्तत्संयोग प्रति हेतुत्व वाच्यमत स्थलान्तरमनुसरति धारावहने-

कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति, न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ, योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यनन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिकं ग्राह्यमित्यभ्युपेयमिति । तन्न । पौर्वापर्यपरिचये धर्मिस्वरूपग्रहे-ऽपि कारणत्वग्रहासम्भवात् इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्काराज्ज्ञानेच्छाभावान्वयव्यतिरेकानियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे

लिङ्गोभयसम्बन्धेन तद्द्रव्यवृत्त्यभावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्द्रव्यत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वात् नित्यवृत्तिधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वपक्षे तत्त-द्व्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वसम्भवाच्चेति द्रष्टव्यम् । मिथोक्त सामान्यप्रत्यासत्त्या गुणान्तरमुपन्यस्य दूषयति प्रत्यक्षस्यादि । ज्ञानेच्छेति।ज्ञानेच्छयोरिच्छाकृत्योश्चेत्यर्थः ।तदुपस्थितिमि-ति । इच्छोपधायकज्ञानस्य कृत्युपधायकेच्छायाश्चोपस्थितिं विनेत्यर्थः । न चेति । इच्छाकाले ज्ञानस्य कृतिकाले चेच्छाया न साक्षात्कार इत्यर्थः । ज्ञानसंस्कारयोरेकदोत्पादाद्योग्येत्युक्तम् । योग्यत्वं च योगावृत्तिप्रत्यक्षजातिमत्त्वम् । तेन निर्विकल्पकद्वयस्यापि नैकदोत्प-त्तिः । इत्थं च ज्ञानसंयोगयोरुक्तयोग्यतावत्त्वाद्यौगपद्येन व्यभिचारः स्यादत उक्तं विशेषेति । रूपरसयोर्योग्यविशेषगुणयोर्घटादौ युगप-दुत्पादादुक्तमात्मनीति । विभिन्नावच्छेदेन सुखदुःखयोर्यौगपद्यस्वी-कारे एकावच्छेदेनेति पूरणीयम् । केचित्तु विशेषगुणपदं सविषयक-विशेषगुणपरं शब्दयम् एव चात्मपदं शरीरार्थकं तेन कायव्यूहदशायां सौभरिप्रभृतीनां नानाशरीरावच्छेदेन ज्ञानादेर्यौगपद्येऽपि न क्षतिरित्या-हुः । इच्छादिजनकेति । इच्छाद्युपधायकेत्यर्थः । ननु ज्ञानादावि-च्छादेः स्वरूपयोग्यत्वस्य फलोपधायकत्वस्य वा ग्रहार्थं ज्ञानत्वा-दिसामान्यप्रत्यासत्तिरभ्युपेयते तत्र नाद्य इत्याह पौर्वापर्येत्यादिना । ग्रहासम्भवादिति अवश्यमभ्युपेयत्वादित्यत्र हेतुः । इच्छाकृतीति । इच्छानुत्पादस्थले ज्ञानस्य कृत्यनुत्पादस्थले चेच्छाया साक्षात्कारा-दित्यर्थः । मनसेति । कारणत्वानाधिकसमनियतस्वरूपाणितादित्यादि ।

मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात्। कृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समूहालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात्। विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधा-त्।

तथा च फलानुपधायक एव ज्ञानादाविच्छादिस्वरूपयोग्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसा ग्रहसम्भवादिच्छाद्युपधायकज्ञानादिव्यक्तीनामनुपस्थितावपि न क्षतिरिति भावः। द्वितीयमभिप्रेत्याह कृत्यनुत्पादस्थले इति। ज्ञानेच्छयोः समूहालम्बनसाक्षात्कारस्य सम्भवादिति योजना। न चेच्छोत्तरं ज्ञानस्य साक्षात्कारः कार्यसहभावेन विषयस्य हेतुत्वादिति वाच्यम्। अनुमित्याद्युत्तरमपि परामर्शादेरनुव्यवसायात्सर्वत्र विशिष्य विषयस्य तथा हेतुत्वाभावात्। न चेच्छायाः साक्षात्कारस्य ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकतया जनकतावच्छेदकरूपेण फलोपधायकव्यक्तिग्रहासम्भवस्तदवस्थ इति वाच्यम्। अभाववत्त्वादेरिव ज्ञानत्वादेः सविकल्पकैकवेद्यत्वात्। निर्विकल्पोत्तरमौपनयिकस्य ज्ञानस्य ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानबोधस्य सम्भवाच्चेति भावः। नन्वेवमपि ज्ञानस्य कृत्युपधायकत्वाग्रहः सामान्यप्रत्यासत्तिं विना दुर्घटः कृतिपर्यन्ते फलोपधायकज्ञानव्यक्तेरसत्त्वेन तदुत्तरं तद्ग्रहासम्भवादत आह स्मरणेन चेति। तथा चेदं स्मरणं ज्ञानजन्यं स्मृतित्वादित्यादिक्रमेण पक्षधर्मताबलात् कृतिफलोपधायकज्ञानव्यक्तिमनुमाय पश्चात्तत्र कृतिकारणत्वग्रहः करणीय इति भावः। ननु यत्रोपेक्षात्मकेन ज्ञानेन कृतिर्जनिता तत्र तेन स्मरणानुत्पत्त्या स्मृत्या तदनुमानमसम्भवीत्यत आह विंशतीति। व्यासज्यानुरोधात् ज्ञानयोरेकात्मनि यौगपद्यं नेष्यते न तु विशेषगुणमात्रस्येत्याशयः। न चैक एव प्रयत्नस्तत्र विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेनोत्पद्यते इति वाच्यम्। अङ्गुलिचेष्टानां तारतम्यानुभवेन यत्नवैलक्षण्यस्य आवश्यकत्वादिति भावः। नन्विदं गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वादित्यत्र तादात्म्येनायं सास्नावान् गोत्वादित्यत्र च समवायेन गोत्वहेतौ गवेतरावृत्तित्वविशिष्टसकलगोवृत्तित्वरूपस्य गोत्वत्वस्य व्याप्यता-

यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात सिद्धे इच्छाविरहात असिद्धस्याज्ञानात, तस्मात सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्धं विहायाऽसिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयम् । तन्न । असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्वाभाव्यादसिद्धे तयोरुत्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् । न तु समानविषयत्वेनापि, क्व चिद-

---

त्व । गोत्वे च गोनिष्ठासन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितम्, सामान्यलक्षणयापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्। न तु समानविषयकत्वेनापीति । स्यादेतत्, समानप्रकारतामात्रस्य

ग्रहावच्छेदकतया तदन्तर्गतसकलगोग्रहार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकीति प्रगल्भमतं निरस्यति गोत्वे चेति । गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य साध्यतायां समवेतत्वविशिष्टगवेतरासमवेतत्वमात्रं गोरूपादौ व्यभिचारीत्यतो गोनिष्ठेत्यादि । गोनिष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं येन तदन्यत्वमिति व्युत्पत्त्या गोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वे सतीत्यर्थस्तेन गोत्वस्यापि गोनिष्ठविशिष्टोभयाभावादिप्रतियोगित्वेऽपि न हेत्वप्रसिद्धिः । अवच्छेदकत्वं तु निरवच्छिन्नं समवायसम्बन्धावच्छिन्नं च ग्राह्यमतो नोक्तदोषनादवस्थ्यम् । गगनादौ व्यभिचारवारणार्थमाह समवेतत्वेन चेति। सास्नादेः साध्यतायां गवेतरासमवेतमात्रस्यैव समवायेन हेतुत्वसम्भवादाह अविशेषितं चेति । न त्विति । ननु तत्तदनन्तगोव्यक्तिवृत्तित्वाविशेषितमित्यर्थः । अशक्यत्वादिति । तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तगोव्यक्तीनामेकदाऽनुपस्थिते-

प्यकल्पनात् । समानविषयकत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौ-

प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् । तादृशप्रकाराश्रय एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजत-

रिति भावः । नैय्यायिकः शङ्कते स्यादेतदिति । एतद्दूषणं स्यादित्यर्थः । समानेति । रजतत्वावच्छिन्नधर्मिताकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन समवायप्रत्यासत्त्या रजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति प्रयोजकत्व इत्यर्थः । रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां मानाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः रजतानयनत्वादिप्रकारकप्रवृत्तिं प्रत्येव रजतत्वादिप्रकारकत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति ध्येयम् । रजतत्वादिपदं सुखत्वादेरुपलक्षणम् । सुखादेः स्वतः प्रयोजनतया समानप्रकारकत्वेनैव तत्र ज्ञानेच्छयोः कारणत्वकार्यत्वसम्भवादित्यपि कश्चित् । वस्तुतो यद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं तत्रैव यदभावे द्वेषस्तत्रापीच्छा जायत इति सर्वत्र फलान्यगोचरेच्छायां नेष्टसाधनताज्ञानापेक्षेति स्वयमेव बौद्धाधिकारे व्यवस्थापितम् । तथा च यत्र विनश्यदवस्थेनैव रजताभावधर्मिकानिष्टसाधनताज्ञानेन रजताभावे द्वेषो जनितस्तत्रोत्तरकालमज्ञानेऽपि रजते रजतत्वप्रकारेणेच्छापत्तिरतः सामान्यतो रजतत्वप्रकारकेच्छायां रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेनापि हेतुत्वान्तरमावश्यकमतः समानप्रकारतामात्रेणेत्यादिकं यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्रतीमः । क्वचिदेवेति । रजतत्ववत्तया निश्चिते धर्मिणीत्यर्थः । क्वचित् गृहीतरजतत्वासंसर्गके घटादौ । नियमो न स्यादिति । तथा च रजतत्वप्रकारकज्ञानात् घटादेरपि तत्प्रकारकेच्छापत्तिरिति भावः । ननु तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयरजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्य विशेष्यत्वं कारणस्य तु स्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरतो घटादौ न

त्वप्रकारकेच्छा। अनुपस्थिते चाऽसंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः। वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम्। सामान्यतश्च तादिच्छाया व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्।

रजतत्वप्रकारकेच्छेत्यत आह तादृशप्रकारेति। [ज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वाश्रय एवेत्यर्थः।] कथमिति। तथा च शुक्त्यादिधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छाया व्यभिचारादुक्तक्रमेण हेतुत्वमसम्भवीति भावः। ननु तद्धर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां तद्धर्मिकरजतत्वासंसर्गाग्रहस्याभावोऽपि हेतुर्वाच्य इतीच्छायां न विशेष्यानियम। न च गुरूणां रजतधर्मिकरजतत्वासंसर्गाग्रहस्याप्रसिद्ध्या रजतत्वप्रकारेण तत्रेच्छा न स्यात्कारणबाधादिति वाच्यम्। रजतान्यधर्मिकेच्छायामेवोक्तक्रमेण हेतुत्वोपगमात्। रजतत्वासंसर्गसाक्षात्कृततद्धर्मिकज्ञानाभावस्यैव वा हेतुत्वादत आह अनुपस्थित इति। तथा च यत्र घटादौ रजतत्वासंसर्गग्रहस्तत्र रजतत्वप्रकारेच्छानुत्पादेऽप्यनुपस्थितयावद्वस्तुषु तादृशीच्छा दुर्वारा तेषु रजतत्वासंसर्गज्ञानविरहस्य स्वतः सिद्धत्वादिति भावः। एकधर्मिकरजतत्वप्रकारकज्ञानदशायां यत्र यत्र रजतत्वासंसर्गज्ञानस्य विरहः तेषु भाविष्वप्यज्ञातेष्वपि जायत एव रजतत्वप्रकारकेच्छेति यदि ब्रूयात्तत्राह वस्तुत इति। नियामकत्वमिति। कारणतावच्छेदकीभूतत्वादि। इच्छायां धर्मिनियमार्थं तत्तद्धर्मिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्तद्धर्मिकरजतत्वासंसर्गग्रहाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य तत्तद्धर्मिकेच्छाया तत्तद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव लाघवाद्धेतुत्वं युक्तमित्यर्थः। तथा च भाविरजतधर्मिकेच्छाजननार्थमवश्यमपेक्षणीयस्य भाविरजतधर्मिकज्ञानस्य प्रकारान्तरेणासम्भवादवश्यं सामान्यलक्षणा वाच्येति निगर्वः। नन्वेव द्रव्यत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादपि रजतत्वप्रकारेण तत्रेच्छा स्यादत आह सामान्यतश्चेति। सेषादिविषयकेच्छासाधारण्येनेत्यर्थः। तादिच्छायाम्। तद्विषयकेच्छायाम्। तत्प्रकारकत्वमिति। तथा च रजतत्वप्रकारेण तत्तद्धर्मिकेष्टसाधनता-

अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयकत्वमपि प्रत्यासत्तिः ।

ज्ञानत्वेन रजतत्वप्रकारकतत्तद्धर्मिकेच्छां प्रति हेतुत्वाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं संवादीच्छास्थल एव तत्तदनन्तधर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरतः सामान्यतो रजतधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां रजतत्वप्रकारेण रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु तथा चातीतरजतगोचरज्ञानादेव भाविरजतव्यक्तावीच्छासम्भवात् कृतं सामान्यलक्षणया, विसंवादीच्छास्थले ।[?] तत्तद्धर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावोऽनन्यगत्यैव सर्वैरभ्युपेतव्य इत्यस्वरसादाह अस्तु वेति । तथा च धर्मिमात्रस्याप्रवेशेनातिलाघवात् तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदीयरजतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वादेवैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छानुत्पत्तेः सम्भवादिष्टकामेनापि सामान्यलक्षणा स्वीकार्या तां विना भाविरजतादिज्ञानासम्भवेन तदिच्छानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्याशयः । न चात्रानन्तपुरुषान्तर्भावादनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । रजतत्वप्रकारेण तत्तत्पुरुषधर्मिकार्यसंवादीच्छानुरोधेन विषयविधया पुरुषव्यक्तीनां निवेशस्य पूर्वकल्पेऽप्यावश्यकत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यमिवेति परमते दृष्टान्तः । तथा च समानप्रकारतामात्रेण हेतुतावादिभिः परैर्यथैकस्य पुंसो ज्ञानादन्यस्येच्छोत्पादवारणार्थं सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरुच्यते तथैवास्माभिरप्येकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पादवारणार्थं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः स्वीकृतेति भावः । प्राञ्चस्तु रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव रजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र च एकस्य पुंसो रजतत्वप्रकारेण ज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छापत्त्यां यथा सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिस्तथैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पत्तिप्रसङ्गेन समानविशेष्यत्वमपि तयोरिति यथाश्रुतमेव ग्रन्थमाहुः । तन्न । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायां तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । अन्यथा रजतत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानवतोऽपि पुंसः शुक्तिधर्मिकरजतत्वप्रकारके-

अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयकत्वमपि प्रत्यासत्तिः ।

ज्ञानत्वेन रजतत्वप्रकारकतत्तद्धर्मिकेच्छां प्रति हेतुत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेव संवादीच्छास्थल एव तत्तदनन्तधर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावापत्तिरतः सामान्यतो रजतधर्मिकरजतत्वप्रकारकेच्छायां रजतत्वप्रकारेण रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु तथा चातीतरजतगोचरज्ञानादेव भाविरजतव्यक्तीच्छाप्रसङ्गभयात् कृतं सामान्यलक्षणया, विसंवादीच्छास्थले तु तत्तद्धर्म्यन्तर्भावेनानन्तकार्यकारणभावोऽनन्यगत्यैव सर्वैरभ्युपेतव्य इत्यस्वरसादाह अस्तु वेति । तथा च धर्मिमात्रस्याप्रवेशेनातिलाघवात् तत्पुरुषीयरजतत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदीयरजतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वादेवैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छानुत्पत्तेः सम्भवादिस्वकामेनापि सामान्यलक्षणा स्वीकार्या तां विना भाविरजतादिज्ञानासम्भवेन तदिच्छानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशयः । न चानन्तपुरुषान्तर्भावादनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । रजतत्वप्रकारेण तत्तत्पुरुषधर्मिकविसंवादीच्छानुरोधेन विपर्ययविधया पुरुषरूपव्यक्तीनां निवेशस्य पूर्वकल्पेऽप्यावश्यकत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यमिवेति परमते दृष्टान्तः । तथा च समानप्रकारतामात्रेण हेतुतावादिभिः परैर्यथैकस्य पुंसो ज्ञानादन्यस्येच्छोत्पादवारणार्थं सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरुच्यते तथैवास्माभिरप्येकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पादवारणार्थं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः स्वीकृतेति भावः । प्राञ्चस्तु रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव रजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र च एकस्य पुंसो रजतत्वप्रकारेण ज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छापत्त्या यथा सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिस्तथैकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पत्तिप्रसङ्गेन समानविशेष्यत्वमपि तथेति यथाश्रुतमेव ग्रन्थमाहुः । तन्न । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायां तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । अन्यथा रजतत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानवतोऽपि पुंसः शुक्तिधर्मिकरजतत्वप्रकारके-

असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् । कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथाविधो विशेषः । एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसंवादिन्यान्तूपस्थितारजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् । त्वादिशापि

च्छोत्पत्तिप्रसङ्गात् पुरुषान्तरीयरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतासम्बन्धेन शुक्तौ सत्त्वादिति दिक् । स्वत्वस्याननुगतत्वे रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येव स्वसमानविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं प्राच्यैरुक्तमपि सम्यक्, विशेष्यनियमार्थमसंसर्गाग्रहादेः कारणत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादित्याह असंसर्गाग्रहादेरित्यादिना । आदिना भेदाग्रहव्यावर्त्तकधर्माग्रहादेः परिग्रहः । समानविषयत्वस्य । स्वसमानविशेष्यकत्वस्य । अनिवेशोऽपीत्यपिनाऽननुगतानतिप्रसक्तस्वत्वमेव दुर्वचमित्यस्वरसः सूचितः । ननु यथार्थरजतत्वप्रकारकेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति दोषाद्यभावविशिष्टस्य रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वाद्रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्यपि रजतत्वासंसर्गाग्रहोऽवश्यं हेतुर्यद्विशेषयोरिति न्यायात् कुतस्तत्कारणतामपेक्ष्योक्तं लाघवमत आह कारणेति । कार्यस्य । इच्छादेः । तथा च यथार्थेच्छादिकं प्रत्यपि यथार्थज्ञानादेरेव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाद्विशेषतोऽप्यसंसर्गाग्रहादेर्हेतुत्वमसिद्धमिति भावः । एतेन । समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवातिप्रसङ्गभङ्गेन । निरस्तमित्यग्रेणान्वयः । तत्प्रकारकज्ञानमिति । तत्प्रकारेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । हेतुरिति परेणान्वयः । तस्याम् । इच्छायाम् । इदं रजतमिति भ्रमात् शुक्त्यादौ यथार्थेच्छाप्रसङ्गादाह दोषाभावसहितमिति । तत्प्रकारकज्ञानमित्यनुषज्यते । शुक्त्यादौ रजतभेदग्रहे तद्धर्मिकविसंवादीच्छानुत्पत्तेराह विसंवादिन्यां त्विति । तस्यामित्यनुषज्यते । उपस्थितं यद्रजतं तद्धर्मिकरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः । न चैवं रङ्गे रजतभेदग्रहदशायां शुक्तौ विसंवादीच्छा न स्यादिति वाच्यम् । विसंवादिरजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन जन्यता रजतभेदप्रकारकत्वानिरूपितारजतधर्मिताकज्ञानत्वे-

च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् । अत्राहुः । सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छा लाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां

न हेतुत्वं समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरित्यत्र तात्पर्यात् । अथ अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतामस्माकं कूटलिङ्गजनितादिदं रजतमित्याकारकज्ञानद्वयादपि यथार्थरजतेच्छोत्पादात्तत्र यथार्थरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं दुर्घटमत आह त्वाद्विज्ञापीति । उपस्थित यद्रजतं तद्धर्मिकरजतभेदग्रहाभावस्येत्यर्थः । न चैवमेकत्र रजतभेदग्रहेऽपि रजतान्तरे संवादीच्छा न स्यात् रजतधर्मिभेदग्रहसत्त्वादिति वाच्यम् । संवादिरजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन कार्यत्वे रजतभेदप्रकारतानिरूपितरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन रजतभेदनिराकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन रजतत्वसाकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं समानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिरित्यत्र तात्पर्यात्।आकाङ्क्षा च परेषां पदार्थान्तरम् । क्वचित् ज्ञानद्वयस्थलेऽपि तेन रजतमेव नेदं रजतमिति भ्रमात्मकज्ञानद्वयादपि न संवादीच्छा न वा कूटलिङ्गकपरामर्शोत्तरोत्पन्नस्य प्रमात्मनाभिषिक्तस्येदं रजतमिति ज्ञानद्वयस्योत्तरं संवादीच्छानुत्पत्तिरिति ध्येयम् । हेतुत्वेति । प्रयोजकत्वेत्यर्थः । तेन भेदाग्रहस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । औचित्यादिति । अन्यथाख्यातिवादिनां पुनरस्माकं लाघवाद्विशिष्टज्ञानमेव हेतुरित्याशयः । औचित्ये हेतुमाह दोषाणामित्यादि । अभावमपेक्ष्येति । न च भेदग्रहस्येव भेदव्याप्यवत्ताग्रहाणां भेदावच्छेदकवत्ताग्रहाणां चाभावस्य हेतुताया कल्पनीयत्वात्तथापि गौरवं समानमिति वाच्यम् । संवादिरजतेच्छां प्रति रजतत्वसाकाङ्क्षरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्युक्तचरमकल्पे भेदव्याप्यवत्ताग्रहस्य हेतुत्वाभावेऽपि क्षत्यभावादिति भावः । सिद्ध इति । उत्पन्न इत्यर्थः । सुखादावीच्छा न स्यादिति मूलश्रवणादाह सुख इति । ननूत्पन्नसुखे सिद्धत्वनिर्णयेन प्रतिबन्धात्कथमिच्छोत्पत्तिरत आह लाघवादिति । तत्तद्धर्मिकेच्छायां तत्तद्धर्मिकासिद्धत्वानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे धर्मिभेदेन गौरवा-

तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत्प्रकृते, तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् । कथमन्यथा चिरमोपि- तस्याऽज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा जातावलो- कनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्त्वादिसादि बहुत- रमृद्दनीयम् । अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवादसिद्धत्व- ज्ञानमेव हेतुः, न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत्सम्भवतीत्यसिद्धत्वज्ञाना-

---

दित्यर्थं । तत्प्रकारकेच्छायामिति । तद्धर्मविशिष्टोद्देश्यताकेच्छाया- मित्यर्थं । तेन सुखत्वावच्छेदेन सिद्धत्वग्रहेपि सुखहेतु पटो जा- यतामित्यादे सुख वादिप्रकारकेच्छाया उत्पादे । तत्रेच्छायां ता- दृशपदार्थविशिष्टस्यैवोद्देश्यतया विषयत्वात् । उद्देश्यत्व पुनरिच्छा- मीत्यनुभवसाक्षिको विषयताविशेष । मुख्यविशेष्यतानिरूपिततत्तत्- प्रकारताकेच्छायामित्यर्थकरणाओक्तदोष इति तु न युक्तम्, सुख- त्वावच्छेदेन सिद्धत्वग्रहेप्यहं सुखी स्यामित्याकारकेच्छाप्रसङ्गात् आत्मत्वावच्छेदेन सिद्धत्वनिश्चयदशायामहं सुखी स्यामितीच्छा- नुत्पादप्रसङ्गाच्चेति ध्येयम् । तत्प्रकारकसिद्धतानिश्चयमात्रस्य विरोधित्वे सिद्ध सुखत्ववांश्च गुण इत्यादिसमूहालम्बनस्थलेपि सुख जायतामितीच्छा न स्यादत उक्तं तदवच्छेदेनेति । तद्धर्माव- च्छिन्नविशेष्यताकेत्यर्थं । अवच्छेदकत्व तु विशेष्यकोटिप्रविष्टता- मात्रेण ग्राह्यम् । तेन सुख सिद्धमित्याकारकस्येव भोजनसुख सिद्धमित्याकारकस्यापि निश्चयस्य सत्त्वे सुख जायतामितीच्छाया नोत्पाद । अत एव प्रीत्या धनलाभेपि धनमात्रार्थिनो नेच्छा किं तु प्रतिग्रहाद्यधीनधनार्थिन एव यत्किञ्चिद्विशेषासिद्धौ सामान्यच्छा- विच्छेदादिति शब्दमणावप्युक्तम् । न चैव सुखसामान्य सिद्धमित्येव सुखत्वावच्छेदकतामन्तर्भाव्य निश्चयेपि भोजनसुख जायतामिती- च्छाप्रसङ्ग तादृशसुखत्वावच्छिन्ने सिद्धत्वानिश्चयादिति वाच्यम् । तस्यापि स्वातन्त्र्येण तादृशेच्छाविरोधित्वादिति भाव । ज्ञानमि- ति । निश्चय इत्यर्थ । न चेत्यादि । तत्सुखत्वावच्छेदेन सिद्धत्व- ज्ञान प्रकृते सुखत्वप्रकारकेच्छास्थल नेत्यर्थ । उत्पन्नसुखेषु तत्तद्व्य-

र्धे सामान्यलक्षणेति चेन्न । विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञात एव सामान्यरूपेणाऽसिद्धत्वग्रहसम्भवात् । तदेकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं

क्तित्वेनैव सिद्धत्वनिश्चयात्सुखत्वमन्तर्भाव्य तत्सुखं सिद्धमित्याकारकनिश्चयसत्त्वे तु सुखान्तरत्वप्रकारेण तत्रेच्छेति भाव । ननु इच्छासामान्य प्रत्येव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या सिद्धत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं तत्तदनन्तधर्मितावच्छेदकान्तर्भावेण तथात्वे गौरवात्तत्सुख' सिद्धसुखादावेच्छेत्यत आह कथमिति । अन्यथा । तत्तद्धर्माणामन्तर्भावेन विरोधित्वे । नैयायिकः शङ्कते अथेति । यद्यप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धत्वनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्यासिद्धत्वज्ञानस्य तद्धर्मिकतदप्रामाण्यनिश्चयाभावकूटस्य च प्रत्येकरूपेण हेतुतायामेव गौरवम्, तथापि सिद्धत्वस्यैव तद्व्याप्यधर्मस्य तदवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य च ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादेव लाघवम्। सिद्धत्वज्ञानीयतत्तदप्रामाण्यसंशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेणाभावरूपस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्य विशेष्याविशेषणभावेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य च लाघवं बोध्यम्। सिद्धत्वस्य ज्ञानान्तरमप्रमेयत्वादिरूपाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेपि सिद्धत्वनिश्चयेनेच्छाप्रतिबन्धादप्रामाण्यज्ञानसामान्यस्योत्तेजकत्वासम्भवात् । न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टसिद्धत्वनिश्चयाभावव्यक्तेरखण्डतद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादुक्तगौरवानवकाशः । प्रतियोग्यविशेषिताभावस्य हेतुत्वे तादृशसिद्धत्वनिश्चयाभावसहचरितस्यातिप्रसक्तस्याभावान्तरस्यापि तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतापत्ते. विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणाभावानतिरिक्तत्वेऽखण्डाभावव्यक्तित्वासम्भवाच्चेत्याशय । असिद्धत्वज्ञानार्थमित्यस्य कोर्थः किं सुखादावसिद्धत्वप्रकारकज्ञानार्थम्, असिद्धत्वविषयकज्ञानार्थं वा, नाद्य इत्याह विशेषेति। उत्पन्नसुखेच्छेव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धत्वनिश्चयेपि सुखत्वेनासिद्धत्वज्ञाने बाधकाभावादिति भाव' । ननु विशेषत' सिद्धत्वज्ञानदशायां यत्सामान्यतोऽसिद्धत्वज्ञानं तत्र विशिष्टधी' अन्यथाप्यात्यनङ्गीकारादित्यत आह तदिति । एकमिति स्वमते । द्वय येति परेषाम् । असि-

वैसम्यदेतत् । सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालत्वाद्वेत्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञानं सुलभ-

---

स्त्वघसाकाङ्क्षधर्मिज्ञानस्यैवेच्छाजनकतया ज्ञानद्वयेऽपि तत्सम्भवादिति भाव । द्वितीये त्वाह सामान्येति । सुखत्वादिसामान्यलक्षणायास्तत्रासामर्थ्यादिति भावः । नन्वेवमिच्छाया अनागतविषयकत्वप्रवादो व्याहन्येतेत्यत आह वस्तुतस्त्विति । वर्तमानकालस्य सुखप्रागभाववत्त्वाद्यनुमितौ वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वादिलक्षणमसिद्धत्वं सुखस्यापि सुग्रहमित्याशयेनाह अयं काल इत्यादि । प्रागभावानभ्युपगमे वर्तमानकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकत्वमेव वासिद्धत्वं वाच्यमतस्तद्ग्रहार्थं साध्यान्तरमाह सुखोत्पादेत्यादि । महाप्रलयमनङ्गीकृत्याह कालत्वादिति । तदङ्गीकारे त्वाह तादृशेति । सुखोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालत्वादित्यर्थः । अनुमानादिति । प्रयोजकत्वे पञ्चमी । तेनोक्तानुमितेः साक्षादसिद्धत्वानवगाहित्वेऽपि न क्षतिः । तत्सहकारेण मनसैवोत्तरकालमुक्तस्यासिद्धत्वस्य ग्रहसम्भवादिति ध्येयम् । मिश्रास्तु वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं नासिद्धत्वं चिरोत्पन्नग्रामादौ तदभावनिश्चयेऽपीच्छानुभवात् किन्तु वर्तमानकालावच्छेदेन स्वावृत्तित्वमेव तथा । सुखादिधर्मिकस्ववृत्तित्वप्रकारकतत्कालीनेच्छां प्रति सुखादिधर्मिकतत्तत्कालावच्छिन्नस्वावृत्तित्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । अत एव सुखं मे जायतामित्याकारोऽपीच्छायाः सर्वजनसिद्धः सम्पद्यते । असिद्धत्वज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकतयैव सर्वत्रेच्छायां मदंशोपरागात् । स्ववृत्तित्वं तु सुखादौ स्वसमवेतत्वं पाकादौ स्वकृतिविषयत्वं ग्रामादौ स्वीयस्वत्वादिकं यथानुभवमूहनीयम् । सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वपक्षे च तत्तत्कालावच्छेदेन स्ववृत्तित्वमेव सिद्धत्वं ग्राह्यमिति प्राहुः । ननु भाविसुखप्रागभावादिव्यक्तेः पूर्वमज्ञानात्कथं तत्साध्यकानुमितिरत आह निपुणेत्यादि । साध्यतावच्छेदकरूपेणैकव्यक्तिज्ञानादेव पक्षधर्मता-

मेव । निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्दमणिदीधितावित्यति कृतं पल्लवितेन । घटः स इत्यादिसंशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेति संशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च । न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा । अत एव जातिमानिति

वत्ताद्रूप्येण साध्यान्तरानुमितेः पाकानुमाने सम्पादयिष्यमाणत्वादिति भावः । अत्र जातिमत्त्वप्रकारेण वन्हेरुपनयदशायां वन्हित्वेन तस्योपनीतप्रत्यक्षानुदयाद्वन्हित्वेन तत्तद्व्यक्त्युपनीतप्रत्यक्षं प्रति वन्हित्वेन तत्तद्व्यक्तेर्ज्ञानमवश्यं हेतुर्वाच्यं तथा च तत्रैवावन्हिस्थले तत्तद्व्यक्तीनां विशिष्योपादानेऽपि वह्निस्थले वन्हित्वेन यस्य कस्यापि ज्ञानमेव च वन्हित्वेन वन्ह्युपनीतप्रत्यक्षं प्रति हेतुः कल्प्यते न तु तत्तद्वन्ह्यन्तर्भावेण लाघवादिति वन्हित्वेन कस्यापि ज्ञानत्वे वन्हित्वेन सकलवन्हिप्रत्यक्षं दुर्वारमिति अर्थवशसम्पन्नमेव सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वम् । न चैवं वन्हित्वेन तत्तद्गुञ्जोपनीतभानं प्रत्यपि वन्हित्वप्रकारकतत्तद्गुञ्जाज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य लाघवेन सामान्यतो वन्हित्वप्रकारकगुञ्जोपनीतप्रत्यक्षं प्रत्येव वन्हित्वप्रकारकगुञ्जाज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनमेव युक्तमिति वाच्यम् । वन्हित्वेनैकगुञ्जाज्ञानोत्तरं ताद्रूप्येण गुञ्जान्तरोपनीतभानस्यानुभवविरोधित्वादेव तत्तदनन्तगुञ्जान्तर्भावेण हेतुत्वकल्पनात् प्रकृते च वन्हित्वेनैकवन्हेरुपनयोत्तरं ताद्रूप्येण वन्ह्यन्तरोपनीतप्रत्यक्षे बाधकाभावादन्यथा बाधकबलादेव सामान्यलक्षणाखण्डनसम्भवे साधकाभावोपन्यासानौचित्यादित्यस्मद्गुरुचरणाः । तच्चिन्त्यम् । ननु प्रमेयत्वप्रकारेण घटत्वज्ञानादुत्पन्नस्य प्रमेयवानितिनिश्चयस्यैव विरोधिघटत्वप्रकारकस्य सत्त्वात्कथं घटो न वेत्याकारः तादात्म्येन घटस्य सन्देह इत्यत आह संशयेति । तद्विरोधी । घटो न वेति संशयविरोधी । निष्प्रकारको निरवच्छिन्नप्रकारताकः । तेन घटत्वांशे सप्रकारकस्यापि स घटः प्रमेयवानितिनिश्चयस्य स घटो न वेत्याकारकसंशयस्य विरोधित्वमक्षतम् । नचैवमयं घटत्ववानितिनिर्णयो घटो न वेतिसंशयविरोधी न स्यात् घटत्वांशे घटत्वस्यैव प्रकारत्वादत "न"

रवाचेति परसिद्धान्तात् । न च सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः, घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशय इति ॥

निश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः,घटत्ववानितिनिश्चयस्तु घटेतराद्वृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणद्धि, पुरुषाद्वृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयम् । स्वसामग्रीविरहादिति । घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कारणं जातित्वादिना घटत्वज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् ॥

घटत्ववानिति । तथा तद्वद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव तद्वत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकमिति भावः ।ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणयैव स्वाश्रयस्य घटत्वादेर्निर्विकल्पकं कुतो न जन्यत इत्यत आह सामान्येति । अन्यथा धर्मान्तरज्ञानादपि स्वाश्रयस्य प्रत्यक्षोदयेन व्यभिचारप्रसङ्गादिति भावः । ननु सामान्यस्थले सामान्यप्रत्यासत्तेर्विशिष्टप्रत्यक्षजनकत्वमेव नास्तीत्यत आह विशिष्टधीसामग्रीति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता सामान्यलक्षणा समाप्ता ।

इति व्याप्तिग्रहग्रन्थः समाप्तः ।

चिन्तामणेः उपाधिनिरूपणम् ।

उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते ।

तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साध-

दीधित्याः उपाधिनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति । सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति । यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः । व्यापक-

जागदीश्याः उपाधिनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादिति । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहजनकग्रहविषयत्वेन स्मृतस्योपाधेरुपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः । नव्यास्तु ॥ व्याप्तिनिश्चय इति मूलस्य परोक्तहेतावित्यादिः तथा च स्वकीयहेतोर्व्याप्तिनिश्चयस्येव परोक्तहेतोः सोपाधित्वनिश्चयस्यापि विजयप्रयोजकत्वाद्विजयादिलक्षणैककार्यकारित्वसङ्गत्यैव व्याप्त्यनन्तरमुपाधेर्निरूपणे मूलस्य तात्पर्यमिति प्राहु । न सम्भवत इति । व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरेव साध्यत्वसाधनत्वस्वरूपादिति भावः । ननु साध्यत्वेनाभिमतत्वस्य केवलान्वयित्वात्तदवच्छिन्नं प्रति न कस्याप्युपाधेर्व्यापकत्वं साध्यत्वेनाभिमतधूमादितत्तद्व्यक्त्वाभिधाने तु अभिमतान्तवैयर्थ्यमत फलितार्थमाह योपादित्यादितत्र तयो तत्साध्य-

नत्वाभिमताव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्या-

दशाव्यापकत्वे एकरूपेण निवक्षिते न तूपाधिः । साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या, उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह अनौपाधिकत्वेति । व्यापकत्व व्या-

---

पकत्वहेतुकानुमान इति यावत् । ननु वन्हिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकस्य वन्ह्यादेस्तत्तद्वन्हित्वादिप्रकारेण साधनाव्यापकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह एकरूपेणेति । तृतीयार्थोऽभेदस्तथा च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपाभिन्नं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपाभिन्नं ग्राह्यमित्यर्थः । साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव मूलोक्तं साध्यव्यापकत्वं यद्रूपावच्छेद्यं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपं साधनाव्यापकत्वमपि तद्रूपावच्छेद्यं ग्राह्यमित्यर्थः । प्रगल्भमते प्रतियोगित्वस्यैव तदभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेन धर्मावच्छेद्यत्वसम्भवादित्यप्याहुः । नव्यास्तु यद्व्यापकत्वं इति । यदभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वे यद्वद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वे चेत्यर्थः । रूपेणेत्यत्रावच्छिन्नत्वमेव तृतीयार्थ इति प्राहुः । एकरूपेणेत्युपलक्षणमेकसम्बन्धेनेत्यपि द्रष्टव्यं तेन संयोगेन वन्ह्यादिव्यापकस्य वन्ह्यादेः समवायेन धूमाद्यव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वादिप्रवेशेऽन्योन्याश्रयासम्भवाद्व्यापकत्वमन्यथा निर्वक्ति साध्यनिष्ठेति । व्याप्तिनिरूपकत्वमित्यसमस्तपाठे सम्यक् । व्याप्तिनिरूपकत्वमिति पाठे वृत्तिशब्दैकदेशस्य... सा चेत्यनेन परामर्शोऽप्युपात्त इति ध्येयम् । साधनं यत्र व्य-

सिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञानेनाऽन्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्र-

---

सिनिरूपकत्वं सा चाऽनौपाधिकत्वग्रहादगृहीतव्या तत्प्रविष्टव्याप्ति-ज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह अनौपा-धिकत्वेति । अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः । अ-

---

भिचारि तेषां व्यभिचारिणा साध्येन सम सामानाधिकरण्यं यद-नौपाधिकत्वं तदा तज्ज्ञानस्य साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्तिधीहेतुत्वेऽपि तत्र तादृशव्याप्तेरप्रवेशान्नान्योन्याश्रयः सम्भवतीत्यत. प्रकारा-न्तरेणानौपाधिकत्वं निरुच्याह सा चेति। उपाधिनिरूपिता साध्यनि-ष्ठव्याप्तिश्चेत्यर्थ. । साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिति । तत्रापि साध्यव्याप-कत्वस्य साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपत्वस्वरूपस्यैव निवेशादिति भाव. । अन्योन्याश्रय इति । धूमादिसाध्यधर्मिकार्द्रेन्धनाद्युपाधिव्याप्तिग्रह प्रत्यार्द्रेन्धनव्यापकीभूतयावद्व्यापकको धूम इत्याकारकमार्द्रेन्ध-नीयानौपाधिकत्वज्ञान कारणं वाच्यं तत्रार्द्रेन्धनव्यापकया-वदन्तर्गतमार्द्रेन्धनमपीति तत्रापि धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वल-क्षणस्य ज्ञानमपेक्षित तथा चार्द्रेन्धने धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूप-त्वग्रहे सत्यनौपाधिकत्वज्ञानसम्पत्त्या धूमधर्मिण्यार्द्रेन्धनीयव्या-प्तिग्रहस्तादृशव्याप्तिग्रहे च विशेषणज्ञानसम्पत्त्या धूमनिष्ठव्या-प्तिनिरूपकत्वरूप धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धने ग्राह्यमित्यन्योन्या-श्रय इत्यर्थ । प्राचीमतमाह व्यापकत्वमित्यादिना । साध्यनिष्ठ-व्याप्तिनिरूपकधर्मेन चार्द्रेन्धनाद्युपाधे. साध्यव्यापकत्व सा-ध्यनिष्ठा चोपाधिव्याप्तिरुपाधिव्यापकयावद्व्याप्यत्वरूपस्यानौपा-कत्वस्य ज्ञानाद्ग्राह्या तथा च तत्प्रविष्टस्योपाधिनिष्ठव्याप्तिनिरूप-कत्वपर्यवसन्नस्योपाधिव्यापकत्वस्य द्रव्यत्वादौ ज्ञानमुपाधौ द्र-व्यत्वादिव्यापकयावद्व्याप्यत्वरूपस्य द्रव्यत्वाद्यनौपाधिकत्वस्य ज्ञानादेव ग्राह्यमेवं तत्प्रविष्टस्यापि द्रव्यत्वादिनिष्ठव्याप्तिनिरूप-

तियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वञ्च तदधिकर-

• व्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति । तदधिकरणानधिकरणत्वं तदधिकरणाधिकरणत्वाविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोग्यव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह गृहीतव्यम् ।

कत्वपर्यवसन्नस्योपाधेर्द्रव्यत्वादिव्यापकत्वस्य सत्त्वादौ ज्ञानसत्त्वादिव्यापकयावद्व्याप्यत्वज्ञानाधीनमित्येव क्रमेणानवस्थेत्यर्थः । सम्प्रदाय इत्युक्त्याऽयोग्याश्रयपदस्य मुख्यार्थे क्षतिरस्वरसः सूचितः । ननु व्यापकत्वं यदि व्याप्तिनिरूपकत्वं तदा व्यापकसामानाधिकरण्यरूपायास्तन्निष्ठव्याप्तेरपि व्यापकत्वगर्भत्वादात्माश्रयतादवस्थ्यमेवेत्यस्वरसान्मणिकारो व्यापकत्वमन्यथा निर्वक्ति पद्धेति । अव्याप्यवृत्तीनामिति । तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसंयोगस्य उपाधित्वार्थं वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसंयोगादेरुपाधित्ववारणार्थं चायं मूलग्रन्थ इति भावः । ननु तदधिकरणेत्यत्र तत्त्वेन साध्यादिमन्निष्ठाभावस्य परामर्शात् तदधिकरणानधिकरणत्वं साध्यादिमन्निष्ठाभावाधिकरणावृत्तित्वं तथा च तत्त्वं यदि साध्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तदा वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यादिमन्निष्ठगगनाभावाधिकरणवृत्तित्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटादेरपि साध्याव्यापकत्वमार्द्रेन्धनाद्युपाधेरपि साधनाव्यापकत्वं न स्यादतो लक्षणप्रविष्टस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगित्वस्यैव विशेषणान्तरदानाभिप्रायेण व्याचष्टे तदधिकरणेति । साध्यादिमन्निष्ठस्य स्वनिरूपकाभावस्याधिकरणवृत्तित्वाविरोधि यत् प्रतियोगित्वं तदेव साध्यव्यापकत्वादौ गृहीतव्यं निवेशनीयमित्यर्थः । स्व प्रतियोगित्वम् । तन्निरूपकत्वेनाभावस्य निवेशनादुक्तक्रमेण गगनाद्यभावमादाय न दोषः । ननु तदधिकरणावृत्तित्वमित्यत्र वृत्तिरूपाधितावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्या अन्यथा वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वाभाववति कथञ्चित् कालिकादिसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात् पूर्वदोषापत्तेः ।

णानधिकरणत्वमिति वदन्ति । तन्न । साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः । न च तयोरनुपाधित्वम्, दूषकताबीजसाम्यात्, मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्चेति, पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके

प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः । साधनेति । अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते । पक्षेतरेति । पक्ष

तथा च जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन सत्त्वाद्युपाध्यव्याप्तिः । साधनवन्निष्ठसत्त्वाभावाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तद्विरोधिप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाद्यसम्भवेन साधनाव्यापकत्वासम्भवादत आह प्रतियोगिव्यधिकरणाभावेति । तद्वन्निष्ठस्यादि । तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य प्रागेव लब्धत्वेन ज्ञानायोगादभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेवानेन दूषणस्योद्देश्यमित्याह प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनेति । न चाव महाकालो द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन घटाद्युपाध्यव्याप्तिः साध्यवत्युपाधितावच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सिद्धान्तलक्षणोक्तदिशा गगनाभावस्यैव तथात्वादिति भावः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वस्य वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वस्य च द्वयोरेव वक्ष्यमाणोपाध्योः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः पृथगुपादानं विफलमत आह न तयोरिति । अग्रे इति । घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्य-

इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः, भावप्रधानश्च निर्देशः । पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्व्यक्तिनिर्वचन इत्यपि कश्चित् । तादात्म्येन धर्म्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः । अत एवाऽग्रे पर्व्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते । इतरथा तु व्यापकाभावस्यैव व्यापकतदन्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य स-

व्यापकमात्रत्वं पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकरूपद्वयं च मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिरित्यग्रे स्वयं वाच्यत्वादिति भावः । केचित्तु मूले मित्रातनयत्वेनेत्यस्य काकादावित्यादि, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र च प्रत्यक्षस्य स्पर्शो विषयत्वं यत्रेति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षस्पर्शपदं साक्षात्क्रियमाणपरं तथा च मूलकृतैव साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योरसङ्करस्थलमुपन्यस्तमिति प्राहुः । पक्षादितर इति तत्पुरुषे सर्वनामकार्य्यप्राप्त्या पक्षेतरस्मिन्निति प्रयोगापत्तेराह पक्ष इतरो यस्मादिति । तथा चानुपसर्जनस्यैव सर्वनामकार्य्यमिति इतरशब्दस्योपसर्जनत्वान्न तदिति भावः । ननु पक्षेतरस्य ज्ञेयत्वादेः सर्व्वत्रैव साधनवति सत्त्वान्न तस्य साधनाव्यापकत्वमत आह भावप्रधानश्चेति । न चैव धर्मिशक्तस्येतरपदस्य धर्मपरतामात्रेणैव उपसर्जनतया सर्वनामकार्य्यासम्भवात् बहुव्रीह्यादरो व्यर्थ इति वाच्यम् । समासे गुणीभूतस्यैव सर्वादेः सर्वनामकार्य्यनिषेधात् । अन्यथा लघुतरघटत्वावच्छिन्नशक्तिकस्य तदादिपदस्य गुरुतरकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रकारेण लक्षणास्थलेऽपि तस्मिन् घटत्वमित्यादिप्रयोगानापत्ते तत्राप्युपसर्जनत्वस्याऽविशिष्टत्वादित्यभियुक्ताः । भावप्रधानश्चेत्यत्र भावे प्रधानो वेत्यर्थ इत्यपि केचित् । अत्र पक्षावृत्तिधर्मपरत्वेऽग्रे पर्व्वतेतरान्यत्वादित्यत्रापि पर्व्वतावृत्तिधर्माभावबोधनार्थमाधुनिकलक्षणा स्यादित्यस्वरस कश्चिदित्युक्त्या सूचितः । नन्वितरपदस्य भावप्रधाननिर्द्देशत्वे समासलभ्यादन्यपदार्थे तस्योपसर्जनत्वात्तत सर्वनामकार्य्यं दुर्व्वारमतो भावप्रधाननिर्द्देशमपरित्यज्यैव प्रकारान्तरमाह तादात्म्येनेति । व्यापकत्वमिति । तथा च तादात्म्येन साध्यव्यापकस्य पक्षेतरस्य तेन सम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वात्त-

पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण .

ङ्गमनीयम्। व्यतिरेक इति। यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय, तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देयमिति भावः। यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः,

---

स्योपाधित्वं नानुपपन्नमिति भावः। पक्षेतरस्य तादात्म्येनोपाधितायां मूलस्वरसमप्याह अत एवेति। सङ्गच्छते इति। अन्यथा पर्वतेतरत्वस्य साध्यव्यापकतायामितरत्वाभावादित्येवं तत्र ब्रूयादिति भावः। ननु पर्वतेतरत्वादेरित्याग्रिमग्रन्थदर्शनात् पक्षेतरस्यापि उपाधित्वं मूलस्वरससिद्धमेवेत्यतस्तदनुसारेणापि पर्वतेतरान्यत्वादिति सङ्गमयति इतरथा स्थिति। पक्षेतरत्वस्य धर्मस्योपाधित्वाभिप्रायादित्यर्थः। गमकत्वं व्याप्याभावसाधकत्वम्। ननु साध्यव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्याभाववत्तानिश्चयाज्जायमानपक्षधर्मिकसाध्याभावानुमानं प्रति पक्षेतरत्वाभावनिष्ठायां साध्याभावीयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणघटितत्वस्यादोषत्वात् व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वादित्यादिमूलासङ्गतिरित्याशङ्कते यद्यपीति। तथा वैयर्थ्यं उपाध्यभावनिष्ठसाध्याभावीयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वम्। तथापि वास्तवेति। यद्व्यतिरेकत्वं यद्वदन्यत्वं वा साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकविशेषणाघटितं तत्त्वे सति साध्यव्यापकसाधनाव्यापकत्वमेवोपाधित्वं वाच्यमिति भावः। विशेषणमदत्त्वैव पक्षेतरत्वं धारयतः प्रगल्भस्य मतमाह यत्त्विति। ययोरिति साध्यधर्मद्वयावच्छिन्नयोः। व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरिति। व्याप्यवृ-

त्तियों व्यतिरेकस्तद्वतोस्तत्प्रतियोगिनोरिति यावत्। तयोरेवेति। तादृशधर्मद्वयावच्छिन्नयोरेवेत्यर्थः। तथा च व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मो व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकः सोऽवश्यं स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वक इत्येव नियमात् पर्वतेतरत्व न वह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकः स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वाभावादिति क्रमेण व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यीभूतस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य निवृत्तिः पक्षेतरत्वे साधनीयेति न तस्योपाधित्वम्। तादृशश्च स्न द्रव्यत्ववह्निसामग्रीत्वादिकमेव सुलभमतो न हेत्वप्रसिद्धिः। अत्र च व्याप्तावित् संयोगि प्रमेय वा द्रव्यात्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदक स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावत्वकाद्भिन्न संयोगत्वप्रमेयत्वादौ व्यभिचारस्य वारणाय प्रथमप्रतियोगितावच्छेदकान्तम्। न च विषयत्वादिसम्बन्धेन संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तव्यभिचारतादवस्थ्यम्। व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकताया निवेश्यत्वात्। न च रूपाभाववान् घटत्वादित्यादौ जलपरमाणुरूपात्मकस्य व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदके रूपाभावत्वे स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूतघटत्वाभावत्वकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम्। अभावाभावस्यातिरिक्ततया रूपाभावत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वदलेनैव वारणात् घटादौ तस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वात्, यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यतिरेकसामान्यं व्याप्यवृत्ति तादृशधर्मस्यैव वा हेतौ निवेश्यत्वादिति। द्रव्यं संयोगादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदके द्रव्यत्वत्वादौ व्यभिचारः संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेनाभावत्वस्यैव लघोस्तद्व्याप्यतावच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वस्याऽतथात्वादतो भूतान्तं यद्धर्मविशेषणम्। न च विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावस्य व्याप्यवृत्ति-

इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा, अतः साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भाव इति । तन्न । अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात्, एवमपि संयोगादौ के-

---

त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमतत्रापि व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वस्यावच्छेदकमाया॰ प्रवेशयित्वात् । न चोक्तरीत्या पर्वतभिन्नत्वादिप्रकारेण पक्षेतरत्वस्योपाधित्ववारणेऽपि तद्भेदव्यक्तित्वादिप्रकारेण तस्योपाधित्वं दुर्वारं तद्व्यतिरेकव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वासम्भवात् तादृग्रूप्येण साध्यव्यापकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् । पक्षभिन्नत्वादिप्रकारेणैव पक्षेतरस्य कथायामुद्भावनात् प्रकारान्तरेण तस्योपाधित्वेऽपि क्षत्यभावादिति । केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोर्हेतुसाध्ययोरिति यथासंख्यमन्वयात् यत्र व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति व्याप्यवृत्तितानिरूपकयद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वं तत्र स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वकत्वमस्यैव व्याप्तिः । न च संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगत्वे व्यभिचारः, प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्यैव व्यापकत्वस्य हेतौ प्रवेशात् संयोगत्वस्य द्रव्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात् । न चैवमप्याकाशाभाववान् द्रव्यत्वादित्यत्राकाशाभावत्वे व्यभिचारः, नव्यमते गगनाभावत्वावच्छिन्नाभावानुपगमेन तस्य व्यतिरेकिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् वृत्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वा प्रवेशनीयत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । व्याप्यवृत्तित्वस्यैव व्यतिरेकित्वस्याप्युभयत्र हेत्वन्वयित्वात्, अन्यथैवमपीत्यादिना केवलान्वयिसाध्यके पक्षेतरोपाधित्वसमर्थनस्याग्रे सन्दर्भविरोधापत्तेरिति दिक् । अहेतुकत्वेति । इदं शरीराहेतुकमहेतुकत्वादित्यत्र शरीरपदवैयर्थ्येन व्यतिरेकव्याप्तेरभावेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । न चोक्तव्याप्तौ भावभिन्नस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवेशाददोषः शरीराहेतुकत्वे भावरूपस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । तथा सति पर्वततरान्यत्वस्यापि पर्वत-

ततसार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उ-
पाधिरिति चेत्। अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्य-

वलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तत्वाद्व्यस्थयाच्च । वस्तु-
गत्येति । तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्याव्यापकं
तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयतया ज्ञान-
स्य प्रतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं नान्यदनुपयुक्त-

---

स्त्वादिस्वरूपस्यैव व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वात् प्रकृतासङ्गतिप्र-
सङ्गादिति भावः । यद्यपि निर्धूमो निर्वह्नित्वात् इत्यत्रैव धूमा-
भावाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतायां धूमपदस्याप्रसिद्धिवारकत्वेन
व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्तिविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्त्वेन व्य-
भिचारसम्भवादहेतुकत्वादिपर्यन्तानुसरणं विफलम् । तथापि त-
त्रान्वयव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः धूमाभावे वन्ह्यभावव्यापकत्वाग्रहे-
ऽपि धूमव्यापकवन्ह्यभाववत्तानिश्चयादेव निर्धूमवत्त्वानुमितेः सम्भ-
वि·वात् । न चोक्तस्थलेऽप्यन्वयव्याप्तेरनभ्युपगमान्न व्यभिचारः शरीर-
हेतुकत्वव्यापकहेतुकत्वाभाववत्तानिश्चयादेव शरीरहेतुकत्वाभावानु-
मितिसम्भवादिति वाच्यम् । शरीरपदवैयर्थ्येन शरीरहेतुकत्व-
त्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः । ननूक्तस्थलेऽप्यन्वय-
व्याप्तेरनभ्युपगमान्न दोष इत्युक्तावप्याह पक्षमपीति । व्यतिरेक-
व्याप्तिविरहेण पक्षेतरत्वे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिसाध्यस्य व्यापक-
त्वाभावेऽप्यव्याप्यवृत्ते । केवलान्वयिनश्च साध्यस्य व्यापकताया-
स्तत्र सत्त्वे बाधकाभावादिति भावः। तद्रहिते साध्यरहिते पक्ष इत्य-
नुपपद्यते।बाधोन्नीतत्वादुन्नीतबाधकत्वात्। अग्न्याहितादित्वाद्विशेष-
णस्य प्राग्विन्यासः । ननु वस्तुगत्या साध्यव्यापकत्वाभावेन पक्षेत-
रस्यानुपाधित्वशङ्कायामस्तु तथेत्यादिना तत् दूषकत्वप्रसञ्जनं न
बाधकमतो मूलस्याभिप्रायं वर्णयन्नाह यद्विषयतयेति । प्रकृते दूष-

व्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वम् । तच्च तत्राप्यस्ति । अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्ये-

त्वात् तथेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह अस्तीति । उपाधिमात्रमिति सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते, इतरथा तु पक्षावृत्तेरुच्छेदो

णोपयिकोपाधिनिरूपणप्रस्तावे । नान्यदिति । नेतरभेदाद्यनुमापकमुपाधित्वं वाच्यम् अनुमानदूषणोपाधिजिज्ञासायां तस्यानुपयुक्तत्वादित्यर्थः । उक्तरूपं पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वादिरूपम् तथा च वस्तुगत्या साध्यव्यापकत्वं गृह्यते उपाधिस्वरूपमेव नेति तदभिधानेऽर्थान्तरमिति भाव. । नव्यास्तु ननु शाकपाकजत्वादिवमिव पक्षेतरत्वमपि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन वस्तुगत्योपाधिरस्त्येव, कथायान्तु नोद्भाव्यते दूषकताबीजविरहादित्याशयेन शङ्कते मूले वस्तुगत्येति । दूषकताबीजसत्त्वात्तस्योपाधित्वेनोद्भावनं दुर्वारमित्याशयेन परिहरति अस्तु तथेत्यादीति प्राहु । मूलेऽन्यथेति । यदि पक्षातिरिक्तविशेषणाप्रवेशेन साध्यव्यापकतामात्रस्यैव ग्रहो दूषकताबीज तदा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधित्वघटकसाध्यसामान्यव्यापकत्वस्यानिश्चये उपाधिमात्रमुपाधित्वनिश्चय क्वापि न स्यादित्यर्थ. । ननु पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि पक्षवृत्तित्वेन निश्चितस्यैवोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भवादुपाधिमात्रोच्छेदासम्भव इत्यत आह दीधितौ सत्प्रतिपक्षेति । उपाधे पक्षवृत्तित्वनिर्णयदशायां साध्याभावव्याप्यस्य तदभावस्य पक्षेऽनिश्चयेन सत्प्रतिपक्षस्यैवासम्भवादिति भाव. । इतरथा व्यभिचारोन्नायकतया दोषत्वमते।पक्षावृत्तेरितिपक्षावृत्तित्वेन निश्चितस्येत्यर्थ. । पक्षावृत्तेरप्युपाधेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायामुपाधित्वानिश्चयसम्भवेन यथाश्रुतासङ्गतिरिति ध्येयम । ननु विपक्षव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्तया-

त। विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणम्, तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न। न हि वस्तु विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्, तत्रोपाचेति

बोध्यः। विपक्षेति। विपक्षव्यावर्त्तकधर्म्मान्तराविशिष्टपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता। विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं तद्विवक्षितमित्याशङ्का, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मतेनातिव्याप्तिरभिहिता,

---

पि पक्षेतरत्ववारणासम्भवात् अभावद्वयप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह विपक्षेति। येन सम्बन्धेन यद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नस्यापरस्योपाधितावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वं यत्किञ्चिद्विपक्षावृत्ति तदेव तेन सम्बन्धेन विपक्षव्यावर्त्तकं यथा धूमस्य साध्यतायामार्द्रेन्धने स्वरूपसम्बन्धेनार्द्रत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यावच्छिन्नस्येन्धनादेरुपाधितावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेनाधिकरणतायास्तदयोगोलकात्मकविपक्षावृत्तित्वात् पर्वतेतरत्वादौ च पर्वतादिकं न तथा प्रतियोगितासम्बन्धेन पर्वतवैशिष्ट्यावच्छिन्नस्य च पर्वतेतरत्वस्याधिकरणताया यावद्विपक्षवृत्तित्वादतः प्रतियोगितासम्बन्धेन विपक्षाव्यावर्त्तकं यत् पर्वतात्मकं विशेषणं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यैव पर्वतेतरत्वे सत्त्वान्न तत्रातिप्रसङ्गः। वन्हिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपसंग्रहाय यत्किञ्चित्पदम्, अन्यथा वन्हीतरत्वाधिकरणतायाः सौरालोकाद्यात्मकविपक्षवृत्तित्वादसंग्रहापत्तेरिति ध्येयम्। ननु सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनैव शङ्कायाः पर्यवसानात्तथापीत्यादिना दोषान्तरदानं मूलकारस्यासङ्गतमतो व्याघातं निरस्यैव तदवतारयति विपक्षेत्यादि। अत्रावच्छिन्नान्तं साध्यव्यापकत्वमात्रेऽन्वितं न तु साधनाव्यापकत्वेऽपि, व्यर्थत्वात् व्यापकत्व-

विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चात्रयमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात्, तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमान-

---

वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्वारणाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह तथापीति । तावन्मात्रस्य साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकतामात्रस्य

योरेकरूपेण विवक्षितत्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गादित्यवधेयम् । इत्याशङ्क्योपेक्षायाऽऽहेति परेणान्वयः। ननु पूर्वं पक्षेतरेऽतिव्याप्तेरभिधानात्तस्यालक्ष्यत्वप्राप्तेरिदानीन्तथापीत्यादिना तत्राव्याप्तेरभिधानमसङ्गतमतोऽभिप्रायं पूरयति पक्षेतरत्वस्येत्यादि।दूषकतेति । साध्यव्यापकत्वादिमत्तया ज्ञायमानत्वरूपं यद्दूषकताबीजं तद्वत इत्यर्थः । इदं च यो यद्वा साध्यव्यापकत्वादिमत्तया गृह्यते स तदोपाधिरित्येवं क्रमेणोपाधेरपि सत्प्रतिपक्षवदनित्यदोषत्वमभिप्रेत्योक्तम् ।इत्थं च मूलस्थं साध्यव्यापकत्वादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति मन्तव्यम् । वारणाय चेति। तद्व्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यनुषज्यते । विशेषणेत्यस्य विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यनुषज्यते । तावत्पदेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतयोः परामर्शो द्वयोः व्यभिचारोन्नयन एवोपयोगात् पक्षेतरव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचार एवाऽनुमेयस्तथा च तत्रापि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वप्रसक्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदे साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वरूपं दूषकत्वमेव पक्षेतरस्य न स्यादिति तदुत्तरस्य दूषणासमर्थोत्तरत्वेन जातित्वसम्भवात् अत एवेत्यादिकाग्रिममूलासङ्गतिरतस्तावन्मात्रस्येति मूलमन्यथा व्याचष्टे साध्यव्यतिरेकेत्यादि।साध्यव्याप-

मात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् । दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम् । उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणम्, पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचारोन्ना-

———

दूषकत्वाद्दोषोन्नयनोपयोगित्वात् । जातित्वादिति । तदुत्तरस्येत्यादिः । उपाधित्वाभावेऽपीति । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य, तच्च नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति । व्यभिचारोन्नायकतया । व्यभिचाराद्यु-

———

द्भावनद्वारा प्रतिबन्धोपयुक्तस्येत्यर्थः । व्यापकतामात्रस्येति । व्यापकतामात्रेण ज्ञायमानस्येत्यर्थः । मात्रपदेन विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नत्वव्युदासः । तेन पक्षावृत्तित्वविशेषितसाध्यव्यापकताज्ञानस्यैव सत्प्रतिपक्षसत्त्वेऽपि न क्षतिः । दूषकत्वं दोषजनकत्वं तच्च न साध्यव्यापकस्यातो व्याचष्टे दूषकत्वादिति । दूषणासमर्थोत्तरस्यैव जातित्वात् पक्षेतरे तदसम्भवादाह तदुत्तरस्येत्यादिरिति । मूले प्रकारान्तरबाधानुन्नीतपक्षेतरान्यत्वादिविशेषणं पूर्वपक्षिणाऽनुपदमेव पक्षेतरस्योपाधित्वस्वीकारादुपाधित्वाभावेऽपीत्यसङ्गतमतो व्याचष्टे उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीति । स्वयेत्यादि । न च दूषणसमर्थत्वे बाधानुन्नीतस्यापि पक्षेतरस्योपाधित्वमिष्यत एव सिद्धान्तिभिरपीति वाच्यम् । तथा सत्युपाध्यन्तरवत्तस्यापि कथायामुद्भाव्यतापत्तेरिति भावः । ननु दूषणसमर्थत्वेन पक्षेतरस्यालक्ष्यतया तद्वारणार्थं व्यतिरेकेऽसाधार-

यकतया दूषणम्, यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकाविरहात्, तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापको-

---

व्यापकतया । अव्याप्यतया । अव्याप्यत्वादिना । अव्याप्यत्वम् ।

व्याप्याभावे सतीति विशेषणदानाभिप्रायकमथेत्यादिमूलमसङ्गतमतोऽन्यथा अवतारयति दूषकताबीजेति । तस्य पक्षेतरस्य उपाधित्वं स्यादिति शेषः । व्यभिचारादिरित्यादिना साध्यव्याप्यत्वस्योपग्रहः । सत्प्रतिपक्षस्येत्यादि । उन्नायकत्वमिति पूर्वेणान्वयः । न स इति । तथा चालक्ष्यस्य तस्य वारणार्थं विशेषणं युक्तमेवेति भाव । व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वस्याभावं प्रतिज्ञाय यथा हीत्यादिनाग्रे व्याप्यत्वाभावोन्नायकत्वकथनं सन्दर्भविरुद्धमतो व्याचष्टे व्यभिचाराद्युन्नायकतयेति । तथा चादिपदेनाव्याप्यत्वस्यापि लाभान्नाग्रिमग्रन्थसङ्गतिरिति भावः । मूले साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वेनेति । साध्यव्यापकतया निश्चितोपाधेरव्याप्यत्वेनेत्यर्थः । एवं साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनेत्यस्यापि साध्यव्याप्यतया निश्चितहेतोरव्यापकत्वेनेत्यर्थः । सिद्ध्येदिति । तथा च यथोपाधौ पूर्वोक्तपथेन साध्यव्यापकत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धान्न साध्याव्यापकत्वसिद्धिस्तथा हेतोरपि पूर्वोक्तपथेन साध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धान्न व्यभिचारस्य धीरिति तदुन्नायकत्वमुपाधेर्दुर्घटमित्याशय. । ननु पूर्वमुपाधेरेव साध्यव्यापकत्वं निश्चितं न तु हेतोरपि साध्यव्याप्यत्वमतो व्यभिचारबुद्धौ बाधकाभाव इत्यत आह व्याप्तिग्राहकस्येति । गगनादौ व्यभिचारादुपाध्यव्याप्यत्वेन साध्यव्यभिचारोन्नायनमसम्भवीत्यतो व्याचष्टे दीधितिकारः अव्याप्यत्वादिनेति । तथा चादिपदेनोपाधिव्यभिचारेणैव साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयमिति

पाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौ- स्यादिति दूषकताबीजम्, सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति । मैवम् । एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो

अव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति। व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबल- सत्त्वेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात् बहुत्वस्याऽबलत्वात् । यत्र प्रमाणतत्त्वबोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तम् तत्र सत्प्रतिपक्षताया- म्, किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसक्तौ । बहुषु तत्कल्पनागौरवमेकत्र च ला- घवमिति तर्कोत्थापकतयेति, नोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वसम्भव इति भावः । एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे।

भावः। व्यभिचारोन्नयनपक्षस्यापि दूष्यत्वेनोपक्रान्तत्वात्तदनभिधान- न्यूनतामपाकर्तुं व्याचष्टे अव्याप्यत्वादीति ।तथा चादिपदेन सा- ध्यव्यभिचारस्य लाभान्न न्यूनतेति भावः । यद्यप्युपाध्यव्याप्यत्वे- त्यादावव्याप्यपदं सर्वत्र व्यभिचारार्थकमित्येव व्याख्यातुमुचितं साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वखण्डनतयैव मूलसङ्गतेस्तथापि सत्प्र- तिपक्षोन्नायकत्वमात्रेण दूषकतां परिशोधयितुमेतावान् प्रयास इति ध्येयम् । ननु बहुतरस्य विरोधिपरामर्शस्य साध्यानुमितिविरोधि- तया बहुत्वरूपबलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिपक्षस्थलेऽपि प्रतिपक्षान्तरमु- द्भावयितुमुचितमेवेत्यत आह व्याप्तीति।बहुत्वस्याबलत्वादिति। प्रति- पक्षबहुत्वस्यानुमितिविरोधितायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्य- साकं सम्यंचो बहवश्च हेनव (?) इत्यादिप्राचीनग्रन्थविरोध इत्यत आह यत्रेति।बलमुपयोगि।एकत्राङ्गभङ्गप्रसक्ताविति । साध्यतदभाव- साधकयोः परामर्शयोरेकत्र भङ्गस्यानुमित्युपयुक्तस्य परामर्शधर्मिक- भ्रमत्वज्ञानस्याभावस्य भङ्गो विरहो भ्रमत्वज्ञानमिति यावत्, तस्य

नोपाधिः स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात्, न तु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृ-

---

बाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यान्निश्चये च वैयर्थ्यात् मा भूत् सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति । हेतुमतीति । न चासङ्कीर्णबा-

---

प्रसक्तौ कर्त्तव्यतायां बहुषु परामर्शेषु तत्कल्पने प्रमाणरूपस्याङ्गभङ्गस्य कल्पनागौरव तत्तद्बहुतरभ्रमेषु विशिष्य दोषाणां हेतुत्वापत्त्या गौरवमेकत्र च परामर्शे तत्कल्पने लाघवं दोषाणामल्पहेतुत्वकल्पनयेत्येवं तर्कोत्थापकतयैव बहुत्वं बलमुक्तमित्यर्थः।तथा च यत्रैतादृशतर्को नावतरति तत्रैव प्रतिपक्षे प्रतिपक्षान्तरवदुपाध्युद्भावनं न स्यादिति मूलकृतामाशयस्तेन प्रतिपक्षस्थले प्रतिपक्षान्तरस्यानुद्भाव्यत्वे तद्बहुत्वस्यालीकतया कुतस्तस्याङ्गभङ्गोपयुक्तलाघवाद्युत्थापकत्वमित्यपास्तम् । किञ्चैवमित्यत्रैवमित्यस्य सत्प्रतिपक्षे उपाधेरनुद्भाव्यत्वे इति नार्थस्तस्य बाधोन्नीतानुपाधित्वाप्रयोजकत्वाद्तोऽन्यथा व्याचष्टे एवमिति । ननु बाधसत्त्वे पक्षे एव सन्दिग्धत्वाभावस्य साध्याभावसहचारग्रहसम्भवात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यादित्यसङ्गतमत आह बाधकस्यानिश्चय इति । ननु बाधस्य निश्चयदशायामेव, बाधस्थलीयः पक्षेतर उपाधिर्वाच्य इत्यत आह निश्चये चेति । बाधस्येत्यनुषज्यते । वैयर्थ्यादिति । बाधनिश्चयादेवानुमितिप्रतिबन्धसम्भवादिति भावः । ननु वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादिबाधस्थले व्यतिरेकेऽसाधारण्यभिया व्यहीतत्वादिरूपस्य पक्षेतरस्यानुपाधित्वेऽपि तेजोभिन्नत्वादेरुपाधित्वे बाधकाभावात् सामान्यत एव बाधे नोपाधिनियम इत्याशङ्कनमनुचितमत आह माभूत् सोऽपीति।बाधस्थलीयः पक्षेतरोऽपीत्यर्थः। तथा च नोपाधिनियम इत्यस्य न पक्षेतरोपाधिनियम इत्यर्थः।अन्यथा बाधोन्नायकतया वह्निसामान्यादेस्तत्रोपाधित्वसम्भवादिति भावः। धूमेनेत्यादिकं व्यभिचारोन्नायकताभिमतेन ।मूले हेतुमतीत्यादि ।

तकत्वेनाऽनुण्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् । न । तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विनान्यस्य

धस्थले व्यभिचारः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतेजस्त्वं विनेति । तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः । तेन भास्वररूपशून्यत्वादे रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः । न चैतद्व्यतिरेको नासाधारणः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यम् । पक्ष-

---

यो यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधवत्पक्षवृत्ति स स्वहेतुकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकोपाधित्ववत्पक्षेतरत्वक इत्यर्थः । तत्र बाधपदस्य साध्याभावमात्रपरत्वमभिप्रेत्य शङ्कते दीधितिकारो न चेति।असङ्कीर्णबाधे व्यभिचारायसङ्कीर्णबाधे।तथा च वृक्षः कपिसंयोगी तत्त्वादित्यादावुत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ च हेतुमति पक्षे साध्याभावसत्त्वेऽपि पक्षेतरस्यानुपाधित्वादुक्तव्याप्तौ व्यभिचार इत्यर्थं । प्रकृते उक्तनियमोबाधत्वात् बाधपदार्थत्वात्।तथा च हेत्वभावादेव न व्यभिचार । प्रकृते साध्यसामान्याभावमात्रस्य बाधसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह तदिति । असङ्कीर्णबाधानभ्युपगमाद्वेत्यर्थं ।मूल वृक्ष न संयोग उत्पत्तिकाले घटे गन्ध इत्यादिप्रतीतेर्मूलादौ संयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तेरिति लीलावतीकारमते सामान्यत एत्राभावाभावयोर्विरोधात् कपिसयोगादिमति तदत्यन्ताभावस्यासत्त्वादिति भाव. । समशीलमिति । असाधारणभूतस्तव्यतिरेकस्तद्धर्मेणातेजस्त्वसदृशमित्यर्थ. । शून्यत्वादेरित्यादिना तेजस्त्वाभावाद्युपग्रह गुरुत्वादिरित्यादिना रसवत्त्वाद्युपग्रह ।अदोषो अतेजस्त्वविनेत्यादिमूलस्य योग्यत्वविरह ।सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यमित्याशयेन शङ्कते न चेति। वाच्यमिति परंणान्वय. । एतद्व्यतिरेकोऽतेजस्त्वादिव्यतिरेकः। सामान्यसाध्य-

उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिक-

---

मात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां तथात्वमित्यपरे । ग्रीष्मोष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतद्भावसहचाररूपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये । असाधारणे हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोर्द्वयोरपि तदविशेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । न चेहाद्यो व्यतिरेकित्वात्, न द्वितीयः सत्प्रतिपक्षे तदन-

---

न्तर्भावापत्तेरिति ।

स्योष्णत्वाभावस्यासिद्धावनिश्चये । सिद्धौ त्विति । पक्षे साध्यस्येत्यनुपपद्यते । तत्रैव पक्षस्वरूप एवेत्यर्थः । पक्षमात्रवृत्तित्वं पक्षेतरावृत्तित्वं तच्च सपक्षाप्रसिद्धावपि न क्षतिकरम् । सपक्षत्वं न निश्चितसाध्यवत्त्वं गौरवात् किन्तु साध्यवत्तानिश्चयविशेष्यत्वमात्रं तच्च नात्रासिद्धमित्यपरेषां मतं आह जलादाविति । तथात्वमसाधारणत्वम् । वन्ह्यादावुष्णत्वप्रत्यक्षदशायां तेजस्त्वस्यापि प्रत्यक्षसम्भवात् ग्रीष्मोष्मपर्यन्तानुसरणम् । अप्रतीतेति । साध्यतदभावसहचरितत्वेनानिश्चितस्वरूपेत्यर्थः । जलादावुष्णत्वभ्रमस्य ग्रीष्मोष्मणि वा तेजस्त्वाग्रहस्य दशायामतेजस्त्वव्यतिरेकस्यासाधारणत्वेऽपि न क्षतिस्तदसत्त्वदशायामेवातेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवेन हेतुमति पक्षे बाधकत्वादि नियमस्याभङ्गादित्यस्वरसोऽपरेऽन्ये इति चोक्त्या सूचितः । व्याप्तिग्रहस्यान्वयेत्यादिः । प्रतिबन्धो दूषकताबीजमित्यग्रेऽन्वयः । ननु पर्वतो वन्हिमान्वरान्पर्वतेतरत्वाभावात् इत्यत्रासाधारणहेतौ अन्वयव्याप्तेरग्रहेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे बाधकाभाव इत्यत आह व्यतिरेकेति । तदविशेषात् । असाधारणहेतौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविशेषात् । न चेहेति । पक्षेतरत्वव्यतिरेकेण साध्याभावसाधने अन्वयव्याप्त्यग्रहो न क्षतिकर इत्यर्थः । व्यतिरेकित्वात् व्यतिरेक-

मुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यम् । तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् । तस्मादुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चय, किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः । तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्व तच्च पक्षेतरेप्यस्ति, तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति । भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमान-

---

वकाशात्, अतः पक्षेतरोऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह व्यतिरेकिणेत्यादिना । नन्वेव प्रागुक्तरीत्या व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुद्भावनीयत्वापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकतायामबीजत्वे उपाधिर्दूषणमेव न स्यात् बीजाभावात् अत आह तस्मादिति । तदुक्तमुपाधेर्व्यभिचारशङ्केति। भवतु वा

व्याप्तिग्रहस्योपादेयत्वात् । न द्वितीय इति । इहेत्यनुपज्यते।वन्हिव्यापकतया गृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य व्यतिरेकात् यथा वन्ह्यभाव साध्यते तथा वन्ह्यभावव्यापकतयागृहीतस्य व्यतिरेकाद्वन्ह्यभावस्याप्यभावो वह्नि साध्यतामिति सत्प्रतिपक्षो दूषणमित्यर्थ । तदनवकाशात् सत्प्रतिपक्षानवकाशात् । पर्वतो वन्हिमान् धूमादिति स्थापनयैव तस्य प्राप्तत्वादिति भाव ।प्रागुक्तरीत्या यथा हीत्याद्युक्तक्रमेणाऽव्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्येति।दूषकतायामबीजत्वादित्यमन्वय । उपाधि साध्यव्यापकत्वेन गृहीत । दूषणमेव न स्यादिति । स्वरूपासिद्ध्याद्युन्नायकत्व साध्यव्यापकताग्रहस्याकिञ्चित्करत्वादिति भाव । उपाधिभिन्नादपि साधारणादिधर्माद्व्यभिचारसंशयस्योत्पादात् दूषकत्वबीजान्तराप्रतिक्षेपकत्वाच्च एवकारव्यत्यासेन मूल-

भङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः, तथापि लक्षणमतिव्यापकम्। नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्। दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नायकस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात्, दू-

---

पक्षेतरो नोपाधिः उपादेयताश्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्तके-शादिकं विशेषणं तथापि लक्षणमतिव्यापकमेव अणवो जन्याणवो वा सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादावनणुत्वादौ। ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह तथेति। तथा। तेन रूपेण। स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य वोन्नायकतायामतिप्रसञ्जनभञ्जिकायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् साधनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्य-

---

न्यमाह तदुक्तमित्यादि। ननु पक्षेतरत्वस्योपाधित्वानुपगमे प्रागुक्तविपक्षाव्यावर्तकेत्यादिविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवाद्घतु चेत्यादिमूलासङ्गतिरतः कतिपयपदानि यथास्थानं पूरयन्नेव तदर्थमाह भघतु चेत्यादि। अणुत्वावच्छेदेन पक्षतायां परमाणोः साध्याभावस्यानिश्चयेन विपक्षत्वासम्भवात्तद्व्यावर्तकत्वमणुविशेषणस्य न स्यादतः पक्षान्तरमाह जन्याणवो वेति। ननु चकारादेव दूषणसमुच्चयस्य लाभात्तथापदं विफलमतः तस्य साफल्यं कर्तुमवतारयति नन्विति। तेन रूपेणेत्यस्यैव विवरणम् स्वव्यतिरेकेणेत्यादि। अतिप्रसङ्गभञ्जिकायामिति। व्यापकव्यभिचारित्वादेः स्वव्यभिचारित्वादिना साध्यव्यभिचाराद्युन्नायकत्वाभावादिति भावः। ननु साध्यप्रयोजको धर्मः इत्यस्योपाधिलक्षणपरत्वे साधनव्यापकेऽतिव्याप्तिरत आह

पकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच । अथ सा-
ध्यप्रयोजको धर्म उपाधिः । प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधि-
कदेशवृत्तेः, तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तद-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति
चेत् । न। दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं
तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति त-
देव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात् । ननूपाधिः स उ-

तिरेकशालित्वरूप साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम्, अन्यथातिप्रस-
ङ्गादित्याशङ्कते अथेति । अभवतोऽसतः । भवतः सतः । व्यर्थ-
त्वादिति । न चैव पक्षेतरत्वेऽतिप्रसङ्गः, तत्रापि पक्षेतरसाध्यव-
त्त्वादावतिप्रसङ्गात् । विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं निया-
मकमाशङ्कते नन्विति । उप समीपवर्तिनि आदधाति स्वीयं धर्म-

साधनेति । उपाधित्वे उपाधिपदशक्यत्वे।घटत्वादिसाध्येति। साध्य-
स्यान्वयव्यतिरेकयोरुन्नायकौयावन्वयव्यतिरेकौ तत्प्रतियोगित्व-
रूपमित्यर्थः । अन्यथा साध्यव्याप्यत्वादिमात्रस्य प्रयोजकत्वे।अतिप्र-
सङ्गात् । विषमव्यापकस्य पक्षेतरत्वादेरप्युपाधित्वापातात्। तथा च
प्रागुक्त साध्यसमव्याप्तहेत्वित्यादिलक्षण सम्यगेवेत्याशय । गु-
णवत्त्वाद्युपाधे सत्त्वप्यजायमानस्य द्रव्यत्वादिसाध्यस्य तत्-
प्रयोज्यत्वाद्भूयातोत्पत्तिपरत्वासम्भवादाह अभवतोऽसत
इति । तेन विनोत्पाद्यमानस्यैव तदप्रयोज्यत्वे घटत्वादिकं विना
सतोऽपि द्रव्यत्वादिसाध्यस्य घटत्वादिप्रयोज्यता स्यादत आह भ-
वत सत इति । एव साध्यव्यापकतादिमात्रस्य प्रयोजकत्वे। पक्षेतर-
साध्यवत्त्वेति । साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकत्वे व्यतिरेकशालित्व-

न्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्ब्यते, यथा जपाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः। तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः। न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते। तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत्। तत् किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा। नाद्यः, तस्यापि

मित्युपाधिः। यद्धर्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति। यथा स्फटिकलौहित्ये

स्य तत्राप्यनपायादिति भावः। अनुपाधित्वे उपाधिपदाप्रतिपाद्यत्वे। योगाभावमिति। यौगिकार्थस्याभावमित्यर्थः। अन्यधर्मिकस्वधर्मप्रतिबिम्बजनकत्वस्य यौगिकत्वं व्यक्तीकरोति उपेति। समीपवर्तिनि स्वभिन्ने आदधाति संक्रमयति आरोपयतीति यावत्। स्वीयमिति। आधानमात्रशक्तस्यापि धातोः स्वीयधर्माधानपरत्वमिति भावः। ननु विषमव्यापकस्यापि कथं चित् स्वनिष्ठधर्मान्तरसंक्रामकत्वेनैव योगार्थसम्भवात्कुतस्तद्वारणमत आह यद्धर्मेति। तद्धर्मसंक्रामकत्वं तद्धर्मभ्रमजनकत्वम्, तद्धर्मधीजनकत्वमात्रस्य तस्ये जपालौहित्ये जपोपाधिरित्यपि प्रयोगापत्तेरिति ध्येयम्। तत् उपाधित्वम्। यथेति। स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यसमस्त एव पाठः। तत्र हि सप्तम्योः स्वतादात्म्यमर्थस्तेन स्वान्यधर्मिकस्वधर्मसंक्रामकरूपान्योपाधिपदार्थस्यैकदेशे अन्यस्मिन् स्फटिकतादात्म्यस्य यद्धर्मे लौहित्यतादात्म्यस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयात् स्फटिकात्मको यः स्वान्यस्तद्धर्मिकलौहित्यात्मकस्वधर्मजनकं जपाकुसुममित्याकारको बोधः। स्फटिकलौहित्य इति समस्तपाठे तु स्फटिकपदं तद्धाति तथा गृह्यमाण-

विषमव्याप्याभावस्य, साध्य एव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात् ।

रणार्थमाह तद्विरहिणीति। निरुक्तयद्भावस्य विरहिणि निरुक्तयद्वृत्ती-ति फलितार्थः। विषमव्याप्तस्य महानसत्वादेः व्यभिचाराद्यभावविर-हिण्यपि जलादावेव साध्यस्य व्यभिचारसत्त्वात् यथाश्रुतेन तद्वा-रणासम्भवाद् वद्धयन्तम् । समव्याप्तस्याप्युपाधेरव्याप्यत्वाभाव-विरहिण्यवृत्तिगगनादौ साध्यव्यभिचारासत्त्वादव्याप्यत्वगर्भलक्षण-स्यासम्भवः स्यादतस्तद्वारणाय धर्मपदम् । [साध्यव्यभिचारान्वय-व्यतिरेकनियतसाध्यतिरेकशालित्वलक्षणं साध्यव्यभिचारविरोधि-त्वमुक्ता साध्यव्यभिचाराभावनियतत्वलक्षणं तदाह तत्सत्त्व इ-त्यादिना। तत्रापि साध्यव्यभिचारविरहिणि गगनाद्यवृत्त्युपाध्यव्याप्यत्वा-भावस्यासत्त्वादव्याप्यत्वगर्भलक्षणस्यासम्भव स्यादतो धर्मपदम् ।] न च प्रमेयत्वादेः साध्यस्य व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्गर्भस्योपाधेर-प्रलीकतया तदभावरूपस्यानौपाधिकत्वस्य प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ दुर्वचत्वमिति वाच्यम्। व्यभिचारसम्बन्धावच्छिन्नयदभावः सा-ध्यस्य व्यभिचारसम्बन्धाभावेन समनियतस्तत्त्वैव व्यभिचार-गर्भनिरुक्तेस्तात्पर्य्यात् प्रमेयत्वादेरपि व्यधिकरणेनैव घटत्व-त्वतदीयव्यभिचारसम्बन्धेनाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। उपाध्यभावव्या-प्तिवादिनां गुरूणां केवलान्वय्यनुमानस्यासत्त्वात् तत्रानौपाधिक-त्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिरित्यपि केचित् । गुरुचरणास्तु निरुक्तद-लद्वयोपलक्षितस्य साध्यसमव्याप्तस्यैव व्यभिचारादिसम्बन्धेना-भावोऽनौपाधिकत्वव्याप्तिलाघवात् न हि निरुक्तदलद्वयघटितस्यो-पाधेरभावः सा च केवलान्वयिन्यपि सम्भवत्येव, अत एव तत्रैव सम-व्याप्तिघटकस्य साध्यव्यापकत्वांशस्य वैयर्थ्यं मणिकृता वारयते। ननु विरोधघटकदलद्वय इत्यग्रिमग्रन्थविरोधः, तस्यापि विरोधोप-लक्षकदलद्वयपार्थकत्वादिति प्राहुः । निरुक्तविरोधस्याद्यदलेन वि-षमव्यापकवारणमित्याह न विषमेति । व्यापक एवेति। विषमव्यापक भाद्रेन्धन एवेत्यर्थः । द्वितीयदलेन विषमव्याप्यस्य वारणमप्याह नापि विषमव्याप्याभावस्येति। ईदृशो विरोध इति पूर्वेणान्वयः। तद्वि-रहे इति । विषमव्याप्याभावस्य विरहे इत्यर्थः । पूर्वकल्पोक्तविधानु-

ताद्दशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र व्याप्तिस्तत्रा-
यमुपाधिः स एव च सोपाधिः । अत एव तदभावलक्षणमनौपा-
धिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते । विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य
व्याप्तिशरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति

सारेणैव द्वितीयकल्पे तु व्यभिचाराभाववति साध्याभावेऽपि तदभा-
वस्यासत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वह्निमान् धूमादित्यादिसद्धे-
तौ निरुक्तरूपवतो वह्निसामग्र्यादेरुपाधितापत्तेः कुतोऽनौपाधि-
कता तद्विरहापत्तौ च सद्धेतोर्निरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह ताद्द-
शधर्मस्येति । यदभावो व्यभिचारविरोधितस्य चेत्यर्थः । उक्तसम्ब-
न्धेन वृत्तिरित्यस्यान्वयः । व्यभिचारादिसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्व-
विप्रतिपन्नं प्रत्याह उक्तसम्बन्धस्य चेति । उक्तो व्यभिचारादिरूपो य-
स्तदीयसम्बन्धस्तस्य चेत्यर्थः । अत एवेति । उक्तरूपेणोपाधिनिर्वच-
नादेवेत्यर्थः । अन्यथा साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्यो-
पाधित्वे सद्धेतुस्थले तादृशवस्तुनः सिद्धत्वनिश्चये व्याघातात्
तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं दुर्वचमेव स्यादिति भावः । ननु
विरोधघटकदलद्वयोरेकैकमेव लक्षणे प्रवेश्यतां दलान्तरस्याप्रवेशस्य
लघुत्वेऽपि क्षत्यभावादित्यत आह विरोधेति । व्यभिचारविरोधिधर्मस्य-
इव यदभाववत्त्वं स एव उपाधिस्तदा धूमादिसाध्यस्य विपक्षव्या-
पकीभूतो द्रव्यत्वादिरुपाधिः स्यात्तथा च व्यभिचारादिसम्ब-
न्धेन तदभावस्य वन्ह्यादिसद्धेतुसाधारणतया तत्सोपाधित्वं सोपाधि-
कत्वव्याप्तौ प्रतियोगिविधया घटकस्य न स्यादित्याह व्याप्ति-
शरीरघटकतेति । यदभाववत्त्वघटकव्यभिचारविरहस्य
एव यदुपाधिस्तदा वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यस्य वि-
पक्षव्याप्यस्यापि महानसत्वादिरुपाधिः स्यात्तथा च साध्यव्या-
पकतया व्यभिचारानुन्नयनासामर्थ्ये तत्रानुमानप्रतिबन्धकत्वं न
स्यादित्याह दूषकतेति । ननु धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमगगनान्य-
तरत्वप्रकारेण गगनमप्युपाधिः स्याद्व्यभिचारादिसम्बन्धेन तादृश-

सर्वं सुस्थम् । यदि च समव्याप्ताकाशोभयमात्रवृत्तिधर्मेणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् । अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽपि प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षणम् ।

रूपावच्छिन्नाभावस्यापि साध्यव्यभिचारविरोधित्वादत आह यदि चेति । साद्रूप्येणाकाशस्योपाधित्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यदिकार उक्तः । यत्पदमिति । तथा च यद्रूपेण वृत्तिमतो यस्य निरुक्तसम्बन्धेनाभावः साध्यव्यभिचारस्य विरोधी स साद्रूप्येणोपाधिरिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नाभावो व्यभिचारविरोधी वृत्तिमत्त्वे सति तद्रूपत्त्ववत्तु व्याप्यः प्रतिव्यक्त्युपाधीनामनिवेशादिति ध्येयम्। वृत्तिमत्परमित्यस्योपाधिताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धिपरमित्यर्थः । तेन गगनादेः कालिकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वेऽपि न क्षतिः, न वा शब्दादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ तादात्म्येन गगनाद्युपाध्यव्याप्तिः । ननु विषमव्यापकस्य प्रमेयत्वादेर्व्यभिचारस्यालीकतया तदभावोऽप्यलीक इति तत्तत्साध्यव्यभिचारविरोधित्वघटनस्य नास्ति हीत्यादिनाऽपि मूलकारोक्तस्यासङ्गतिरत आह अत्र चेति । घटकत्व इत्यस्य प्रकारविधयेत्यादिः, अतो व्यभिचारादिसम्बन्धेनोपाध्यभावस्य लक्षणघटकत्वे व्यधिकरणेनैव व्यभिचारित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्ववत्त्वाभावसम्भवान्नासङ्गतिः । व्यतिरेकिधर्मेति । प्रमोभिन्नत्वादिधर्मस्य प्रमाया एव प्रकृते प्रमेयत्वघटकत्वादिति भावः । इदं तु बोध्यम् । उक्तनिरुक्तौ साध्योपाध्योर्द्वयोरपि व्यभिचारित्वं न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन निवेश्यं धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवद्घटत्वान्यतरत्वस्य विषमव्यापकस्याप्युपाधितापत्तेर्धूमसंयुक्तत्वाभावस्य तदभाववत् संयुक्तत्वाभावसमनियतत्वात् किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव तद्ग्राह्यम् । तथा च महत्त्ववृत्ति धर्म एव व्यभिचारश्च तदुभयव्यभिचाराभावयोः समनियम इत्यदोषः । न चैवमनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं च गुणत्वमित्यभिमतमूलविरोधः, गुणत्वजातेः स्वरूपसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वादिति वाच्यम् । तत्र गुणत्वपदस्य गुणीभूतत्वे परतयेश्वरभिन्नत्वरूपस्य गुणीभूतत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वर्त्तमा-

व्याप्यव्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुः । तन्न । तत्रापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रमावश्यकत्वाल्लाघवाच्च न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि,

---

अथैतादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे यत्र व्यभिचारिणि नैतत्सम्भवस्तत्रातिव्याप्तिः तस्यासन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्रसद्धेतावव्याप्तिरत आह व्यभिचारे चेति । यस्य यद्व्यभिचारस्य यद्व्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके व्यभिचारविरो-

---

मत्वात् । यत्तु उपाध्यभाववति येन येन सम्बन्धेनावृत्तित्वं साध्यभाववति अपि तेन तेनैव सम्बन्धेनावृत्तित्वस्य समनियमो यस्य इति नातिव्याप्तिरिति । तत्तुच्छम् । तथासति समनियमपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः । महानसत्वाद्यभाववति पर्वतीयसंयोगेनावर्तमानस्य धूमाद्यभाववति तादृशसंयोगेन वर्तमानत्वाप्रसिद्धेर्वसाध्यन्यूनवृत्तिमहानसत्वादावतिव्याप्तिविरहेण उपाधिव्यभिचाराभावे साध्यव्यभिचाराभावव्यापकत्वात्तस्य निष्प्रयोजनत्वादिति ध्येयम्। यत्रेत्यादि। यत्र साध्ये निरुक्तस्योपाधेः सम्भवस्तत्र साध्यव्यभिचारिणि हेतावतिव्याप्तिरिति व्युत्क्रमेणान्वयः । अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यभिन्नस्योपाधेः असत्त्वादिति भावः । ननूपाधेरसत्त्वे तदभावोऽप्यलीक एव अभावस्य सत्प्रतियोगिकत्वनियमात्तत् कथमतिव्याप्तिरत आह तस्येति । उक्तस्यैवोपाधेरित्यर्थः । तत्रत्यसद्धेताविति । तादृशसाध्यकसद्धेतावित्यर्थः । अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवानेतत्त्वादित्यादिसद्धेतावुपाध्यप्रसिद्ध्या तदभावलक्षणानौपाधिकत्वाव्याप्तिरिति भावः । प्रगल्भानां मतमाह यस्येत्यादिना । यस्येत्यस्यैव व्याख्यानं यद्व्यभिचारस्येति । केवलान्वयिसाध्यकेऽप्यनौपाधिकत्वव्याप्तेः प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमाह यद्व्याप्यत्वस्य चेति । विषमव्याप्तस्य वारणार्थं साध्यव्याप्य-

अत्रैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदितिपदं साध्यव्यापके विशे-

---

पक इति। साध्यव्यापकानिष्ठ इति तदर्थं. । विषमव्यापकस्यार्द्रेन्धनादेर्वारणाय व्यभिचारविरोधीति । साध्यव्यभिचाराभावव्याप्य इत्यर्थः । सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य व्युदासार्थं साधनाव्यापक इति। अत्रोदक्षरत्वं सद्धेताचेतादृशोपाध्यप्रसिद्ध्या व्याप्तेस्तदभावात्मकत्वं च दुर्घटमित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचित ।मिश्राणां मतमाह यद्व्यभिचारित्वाभाव इति । सद्धेतौ साध्यसमव्याप्तस्य वारणाय साधन इति। सद्धेतौ साध्यव्यभिचाराभावस्य सत्त्वेन व्यापकतया तदापादकस्यासम्भवात् सोपाधौ साध्यसमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वारणायाह साध्यव्यापक इति । न च बाधभ्रमदशायां धूमादावपि वह्निसामान्याद्वेर्व्यभिचारेण वह्न्यादिव्यभिचाराभावस्याप्रसिद्धिसम्भवादतिप्रसङ्गः । वस्तुगत्या साधननिष्ठस्य यद्व्यभिचारित्वस्य सामान्याभावः साध्यव्यभिचारित्वाभावव्याप्य. स साध्यव्यापक उपाधिरित्यत्र तात्पर्यादिति।अत्रापि पूर्वकल्पवदस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचित.। यदभाव इत्यादिमूलेन साध्याव्यभिचारित्वग्राहकस्यानौपाधिकत्वस्य प्रतियोगी निरूप्यते अनुमानदूषणमुपाधियां कथ्यते तत्र नाद्य इत्याह मूले तथापीति।साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं साध्यव्याप्यस्याव्याप्यत्वसम्बन्धेनाभाववत्त्वं तन्त्रं गमकभावद्यकत्वात् साध्यसमव्याप्तव्याप्यत्वे साध्यव्याप्तत्वस्यापि प्रविष्टत्वात् । तथा चोक्तलक्षणे विषमव्याप्तस्य महानसत्वादेर्वारकविशेषण व्यर्थमिति भावः । ननु साध्यव्याप्यव्याप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वे साध्यव्यापकव्याप्यतामात्रमपि कथं न तन्त्रमुच्यत इत्यत उक्तं न चेति । दर्शितत्वात्। अस्ति ह्यनित्यमित्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः । ननु नोपादेयमेव महानसत्वादेर्वारकविशेषणमित्यभिप्रेत्य शङ्कते न चेति । ननु यदि

पणं दत्तमेव, किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं न तु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भम्, विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसा-

धी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वदन्ति । यद्व्यभिचारित्वाभावः साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकः स साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित् । न तु यद्व्यतिरेक इति । यद्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव यथा असिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थः । विरुद्धत्वादेरिति । विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्षगामित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थः । यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यं हेतुश्च पक्षावृत्तित्व-

साध्यव्याप्यत्वमगवत्स्याद्दूषितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वं च सोपाधिसाधारणं तत् किमनौपाधिकत्वं दुर्वचमत आह अनौपाधिकत्वे चेति।साध्यव्यापकत्वेति।साध्यस्य व्यापकत्वं यद्वृत्तीति व्युत्पत्त्या साध्यव्यापक इत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः।दत्तमेवेति। साध्यव्यापकयावद्व्यापकं यस्य तत्त्वं वा तदिति व्याप्तिपूर्वपक्षग्रन्थ इति शेषः । द्वितीयेत्याह किञ्चेति।सतीत्यस्य ज्ञात इत्यादिः । अनुमितिः पक्षे साध्यस्य साध्यसमव्याप्तस्य चानुमितिः साध्यसमव्याप्तस्याव्याप्यत्वसम्बन्धेन व्यतिरेके सत्यनुमिति विरहाद्भवत्येवेत्यस्य कर्त्तृपदन्दीधितिकारः पूरयति अनुमितिप्रयोजकेति । विरुद्धव्यतिरेकस्थलेऽप्यनुमितिप्रयोजकस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव सद्भावात्प्रिमप्रव्यासङ्गतिरनस्ताहशरूपं विशिष्याह व्याप्त्याद्यन्यतममिति । आदिपदेन पक्षधर्मत्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादीनामुपसङ्ग्रहः । असिद्धिरपक्षधर्मत्वं विपक्षमात्रगामित्वम् । साध्यवद्वृत्तित्वम् । विपक्षगामित्वं विरुद्धेतिप्रसक्तमतः सपक्षेति । साध्यैर्विरुद्धस्य व्यभिचारि-

चैकः पक्षाद्व्यावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः अपरश्च पक्षनिष्ठः साध्यवति
हेत्वसमानाधिकरणः हेत्वसमानाधिकरण एव वा उपाधिस्तत्र सा-

ध्यानुपगमादिति ध्येयम्। अनियमादिति।वह्निमानित्यादौ व्यभिचारा-
दिति भावः। परामर्शत्वादेरिवोपाधित्वस्यापि पक्षसाध्यसाधनभेदेन
विभिन्नत्वादेकविधपक्षसाधनादिस्थल एव साधनपक्षधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकयोरुपाध्योरसाङ्कर्यमनुगतरूपेणाह यत्रेत्यादिना गग-
नं प्रत्यक्षं स्पर्शवत्त्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य रू-
पवत्त्वादेः पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्न तयोर-
साङ्कर्यमत उक्तं पक्ष इति।घटः प्रत्यक्षो मनस्त्वादित्यादौ साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकाप्रसिद्ध्या पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूत-
रूपवत्त्वादौ तदसाङ्कर्यं दुर्वचमत उक्तं हेतुमतीति। घटः प्रत्यक्षो
बहिर्द्रव्यत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य रूपवत्त्वादेः
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वान्न तयोरसाङ्कर्यं सम्भवत्यत
उक्तं हेतुश्च पक्षाद्व्यावृत्तिरिति। एकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः।
उपाधिरित्यपेरन्वयः। घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ पक्षधर्म-
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकस्य गगनभिन्नत्वाद्युपाधेः साधना-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्तयोरसाङ्कर्यमसम्भवीत्यत उक्तं पक्षाद्व्यावृ-
त्तिरिति। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साधनसामानाधिकरण्यं
विनाऽनुपपन्नमतस्तत्सत्त्वमाह हेतुसमानाधिकरण इति।अपरः पक्ष-
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः। पक्षधर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं पक्ष-
वृत्तित्वं विनानुपपन्नमतस्तत्सत्त्वमाह पक्षनिष्ठ इति।अत्रापि घटः प्र-
त्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ गगनान्यत्वाद्युपाधेरुभयथा व्याप-
कत्वान्न तयोरसाङ्कर्यं सम्भवत्यत उक्तं साध्यवति हे-
त्वसमानाधिकरण इति। पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्या-
पकस्योद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधेः साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि तत्र
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतस्यान्यस्योपाधेरसाङ्कर्यमावेदयितुं
साध्यवतीत्युक्तम्। उक्तस्थले प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमेव पक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोपाधिमुपादाय साङ्कर्यसम्भवात् साध्यवतीत्यस्या-
नुपादानेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह हेत्वसमानाधिकरण एवेति।तत्रेति

ध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राऽश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च । शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राऽश्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् ।

धनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः । यथा घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वाद्विभुत्वाद्वेत्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः । अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न चानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आ-

---

तयोरित्यर्थः ।त्रुटेर्नित्यत्वमते तत्रैव व्यभिचारात् नित्यद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य नात्मत्वस्य सम्भवस्यतो हेत्वन्तरमाह विभुत्वाद्वेति। प्रथमहेतोरुद्भूतरूपवत्त्वं साध्यवत्येव हेतुसमानाधिकरणमतस्तमुपाधिमाह प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमिति।मिथोऽसङ्कीर्णमिति ।साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्मिथो भेदवदित्यर्थः ।अश्रावणत्वे ज्ञानातिव्याप्तेरेव मूलकृताभिधानात् स्वयं वस्त्वतिव्याप्तिस्थलमाह घट इति। यद्यपि श्रावणस्य श्रावणविशेषणवत्त्वस्यान्योन्याभाव एवाश्रावणत्वमित्यभिधाय मूलस्यैव वास्तवातिव्याप्तिपरत्वं सुवचम्, तथापि पक्षे साधनस्याव्यापकं तदित्यग्रिममूलविरोधात्तदनुक्तमिति ध्येयम्। आर्द्रेन्धनादेः पक्षवृत्तिपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधूमादिसाध्यव्यापकत्वसम्भवादन्यथा व्याचष्टे न चेति । इत्थं च पक्षनियतेत्यादिमूलस्य पक्षादिपदव्यत्यासेन पक्षधर्मनियतत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुत पक्ष-

आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति । तन्न । पक्षधर्मावच्छि-

---

द्रेन्धनेति । पक्षधर्मेति । विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति । स्वावच्छिन्नसर्वीयसाधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः । ननु शुद्धसाध्यव्यापकस्थल एवासिद्धिशङ्कानिरा-

---

धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं पक्षधर्मविशिष्टसाध्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं तच्च शुद्धसाध्यव्यापकस्यार्द्रेन्धनादेरसम्भवि व्यर्थविशेषणत्वेन पर्वतत्वादिविशिष्टधूमत्वेनार्द्रेन्धनादिव्याप्यत्वानवच्छेदकत्वात् आर्द्रेन्धनवत्त्वाद्युपाधिस्थले पक्षनियतः पक्षनिष्ठो यस्तादृशः साध्यगतव्याप्त्यवच्छेदको धर्मस्तदभावादित्यर्थकं यथाश्रुतमेव मूलं सम्यगिति प्रतीमः । परे तु ननु पक्षमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविवक्षयैव शब्दोऽभिधेय इत्यादावव्याप्तिस्तस्योपाधित्वं धारणीयं गुणत्वस्य शब्दमात्रावृत्तित्वेन तदवच्छिन्नव्यापकत्वस्य लक्षणाघटकत्वादित्याशङ्कयार्द्रेन्धनेत्यादिमूलम्, तथा च ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनाद्युपाधावव्याप्तिस्तत्र पक्षनियतधर्मावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धेरित्याहुः । विरुद्धेति । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तत्रत्यसास्नावत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरित्यर्थः । मित्रातनयत्वं श्यामत्वासाधकं मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यस्य शाकपाकजत्वादौ व्यभिचारित्वादाह स्वावच्छिन्नेति । स्वस्याननुगतत्वादाह साधनवतीति । विशेषणेति । तथा च मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वाभि-

त्त्वसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात्, सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसा-

---

साध्यावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयोऽखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यम्। येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्य-

---

चारित्वादिरूपस्य हेतुः स च न काकत्वादावतो न व्यभिचारः। असिद्धिशङ्केति। व्यभिचारिहेतौ शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वनिश्चयेऽपि तादृशव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतावनिश्चयदशायां स्वरूपासिद्धिशङ्कावारणाय साधनपक्षधर्मादिरूपोऽवच्छेदकांशो निवेश्य इत्यर्थः। ननु तथाऽप्यसिद्ध्यादिवारकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वेन व्यर्थत्वमेवेत्यत आह अखण्डेति। श्यामत्वव्यापकत्वमपहस्य मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वरूपस्याऽखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वेन तद्घटकतया मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य न वैयर्थ्यमित्यर्थः। स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितस्यैव हेतोर्व्यर्थविशेषणकत्वादिति भावः। ननु साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वं न तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्यावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदक यत्प्रमेयत्वादिकं सर्वत्रैव तदवच्छिन्नस्य सत्त्वेनासिद्ध्यादिप्रसङ्गात्, किन्तु येन रूपेण तादृशसाध्यव्यापकत्वं तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव तथा, तथा च तत्र तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकस्याप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह येन रूपेणेति। उपाधितावच्छिन्नसाध्यव्यापकता। विशेषणवतीति। यद्विशेषणावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमुपाधिस्तद्विशेषणवतीत्यर्थः। पाकजत्वादौ व्यभिचारस्य वारणार्थमिदम्, तथा च मित्रातनयस्य श्यामत्वा-

भिचारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हे-
तुरुपन्यसनीयः । प्रायशस्तद्धर्मवति तद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापक-
व्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि न वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावस्यातिरि-
क्तत्वात् । वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः, उ-
द्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात् तदुन्नीतव्य-
भिचारेण तत्साधनसम्भवात् । सन्दिग्धोपाधिसमशीलः सन्दिग्धो

साधर्क मित्रातनयत्ववति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्यादिकमे-
णैवासाधकत्वमनुमेयमिति भावः । प्रागुक्तस्य शुद्धसाध्याव्यापक-
स्थले एवेत्येवकारस्य व्यवच्छेद्यं स्फुटीकरोति शुद्धसाध्येत्यादि-
ना । तत्रासिद्धिशङ्कया विरहेण तदुद्भावकस्य साधनावच्छिन्नव्या-
पारस्य निष्फलत्वादिति भावः । अत्रापि शुद्धसाध्यव्यापकव्यभि-
चारित्वं यदि तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्या-
वच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तर्हि अप्रसिद्धिरतो येन रूपेण शुद्धसा-
ध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव तथा वाच्यमित्याशयेन
व्यापकतावच्छेदकत्वांशमुपलक्षणीकृत्याह साध्यव्यापकतावच्छेद-
केत्यादि । धूमवान् वह्नेरित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापकस्थले महान-
सायःपिण्डान्यतरत्ववति तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नधूमव्यापकव्य-
भिचारित्वादेर्हेतुतायामपि न वैयर्थ्यमित्याह प्रायश इति । तद्-
धूमवान् वह्नेरित्यादौ तद्धूमव्यापकताया एव धर्मान्तरावच्छिन्नतद्धू-
मव्यापकतास्वरूपत्वादखण्डाभावघटकतया तत्र वैयर्थ्याव्युदासस्या-
सम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । अखण्डेति महानसायःपिण्डान्यतरत्वा-
वच्छिन्नधूमव्यापकतारूपस्याखण्डाभावस्य धूमसामान्यव्यापकता-
तोऽतिरिक्तत्वादित्यर्थः । हेत्वाभासेनैव परहेतोरसाधकत्वसा-
धनस्य जल्पाकसम्प्रदायसिद्धत्वादुपाधिना तत्साधनमेव नास्ति
कुत्र वैयर्थ्यमित्यभिप्रायवानाह वस्तुत इति । असाधकत्वमनुमि-
त्यौपयिकयत्किञ्चिद्रूपराहित्यं दोषो निग्रहस्थानं तेनोपाधेर्हेतुदोष-
त्वाभावेऽपि न क्षतिः।तत्र असाधकत्वमात्रेण तर्हि असाधकत्वं साधनी-
यमत आह तदुन्नीतेति । उपाध्युन्नीतेत्यर्थः । मन्वेवं सन्दिग्धव्यभिचार-

ध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरम्, केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे। अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् । तर्हि

व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति । केवलेति। तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात् न तु विशिष्टस्य,अविरोधित्वादिति भावः।उद्भाव्यो विशेषणाव्यभि-

---

स्यानेऽसाधकत्वानुमाने न स्यात् साध्यव्यभिचारात्मकहेतोः पक्षधर्मत्वानिश्चयादत आह सन्दिग्धेति।भवतां सन्दिग्धोपाधिकत्वमिव ममापि सन्दिग्धव्यभिचारकत्वमेव तत्रासाधकत्वानुमापकं वाच्यं नाऽनुमेयं वा तत्रासाधकमिति भावः। मूले पक्षद्वयेपीति। व्यभिचारोन्नयनपक्षे सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षे चेत्यर्थः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वगर्भलक्षणपक्षे चेति वार्थः । अर्थान्तरत्वसम्पादनायोपात्तस्य केवलसाध्ये विवाद इत्यस्याऽऽशयं प्रकाशयति तथा चेति। विरोधित्वादिति। शुद्धसाध्यस्य व्याप्तिग्रहे विशिष्टबुद्धौ वा विरोधित्वादित्यर्थः । न तु विशिष्टस्येति। साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासित इत्यनुषज्यते। अविरोधित्वादिति । प्रतिज्ञातस्य शुद्धसाध्यस्य सिद्ध्यर्थं हेतोरुपन्यासे सत्यत्र दोषं वदेति क्रमेण स्वोक्तहेतौ शुद्धसाध्यानु-

प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः । स्यादेतत्, पर्यवसितसाध्य-

---

चारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः । तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हीति । प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति भावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना आहत्यैव साध्यव्यभिचारः साधनीय इत्यत आह किञ्चेति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकं न

मितिविरोधिविरोधिपरस्यैवाकाङ्क्षितत्वादिति भावः । तत्रासिद्धावित्यादिग्रन्थस्य तच्छब्देन विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य परामर्शेऽनुद्भाव्यपदं व्याचष्टे विशेषणेत्यादि । विशिष्टसाध्यव्यभिचारमात्रस्य शुद्धसाध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वात् सत्यन्तम्, तच्चोपलक्षणम्, क्वचिद्विशेषणवतीत्यपि द्रष्टव्यं तेन न श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य मित्रातनयत्वाव्यभिचारविरहेऽपि न क्षतिः । प्रमेयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्ववति तद्विशिष्टश्यामत्वव्यभिचारित्वादित्येवमेव तत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारस्योद्भाव्यत्वादिति ध्येयम् । काकत्वादौ व्यभिचारेण विशेषणाव्यभिचारित्वादिविशिष्टस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिना साधयितुमशक्यत्वात्तत्रेत्यनेन केवलं विशिष्टसाध्यव्यभिचारमेव परामृशति तत्रेति । वास्तवासिद्धेरसत्त्वात् पूरयति उद्भावितायामिति । एतत्सिद्धये विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसिद्धये । उपाध्युद्भावनस्यैवाप्राप्तकालत्वं प्राकान्तमतस्तस्यैव तथात्वं निरसितुं पूरयति उद्भाव्य इति । वक्ष्यमाणरीत्येति । हेतुः शुद्धसाध्य-

व्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्सा-

---

प्राधान्येनोपाधिर्व्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् । पर्यवसितेति । अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकताबीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तेः वक्ष्यमाणकृतकत्वोपाधेरदूषकत्वापत्तेश्च । न हि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारः शक्योन्नयनो बाधानवतारदशायां तादृशव्यभिचारासिद्धेः । न च पर्यवसितसाध्यव्यभि-

---

व्यभिचारी विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वादित्येवं सिद्धान्तग्रन्थवक्ष्यमाणक्रमेणेत्यर्थः । आह प्रथमतः । तथा च शुद्धसाध्यानुमान एवोपाधिर्दूषणमिति भावः । उपाध्यन्तरस्यापि पक्षे व्यभिचारस्यैव साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वान्न्यूनतां निरसितुमाह पक्षेत्यादि । ननूपाधिव्यभिचारस्य उपन्यासे विशेषणविधयोपाधेरप्युपन्यासात्त्रोपाधिरित्यसङ्गतमतो मध्ये पूरयन्नाह न प्राधान्येनोपाधिरिति । केवलोपाधेरनुपन्यस्यत्वे हेतुमाह व्याप्त्यादीति । आदिना पक्षधर्मत्वोपग्रहः । यद्यपि व्यभिचारसम्बन्धेनैवोपाधेः साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वं हेतुनिष्ठत्वं च सुघटं तथापि प्राचीनैर्दूष्यतानियामकसम्बन्धेन व्याप्त्येरस्वीकारादिदमुक्तम् । साध्यवदिति । पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसत्वाद्युपाधावित्यर्थ. । तत्र पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यस्य पक्ष एव सत्त्वेन तदव्यापकत्वादिति भाव । ननु पक्षधर्मताबललभ्यत्वं यदि साध्यवत्त्वप्रमाविशेष्यत्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमुच्यते तदा नोक्तदोषस्तथाप्यः पिण्डमहानसान्यतरत्वादिनैव तादृशधर्मेणावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकताया महानस-

ध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः । यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः । तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुन्नाव्यः पर्य्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्रा-

चारः साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति । न चैवमपि कथं तत्र सन्दिग्धोपाधिसम्भवः, मीमांसकमतेन तदभिधानात् शब्दयोर्भावमधानत्वाद्वा । पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणीयम् । यदि चेति । एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां

त्यादौ सत्त्वादत आह वक्ष्यमाणेति।बाधानवतारेति । तदवतारदशायां च तेनैवानुमितिप्रतिबन्धसम्भवादुपाधिवैफल्यमिति भावः । अप्रसिद्धेरिति। पक्षातिरिक्ते सर्वत्रैव प्रकृतसाध्यवत्त्वनिश्चयादिति भावः । ननु तत्र पर्यवसितसाध्यस्यानित्यत्वस्यैव व्यभिचार. कृतकत्वोपाधिनोन्नेय इति अत आह न चेति।तथा च तदुन्नयनेऽर्थान्तरापत्तिरिति भाव' । अत्र पक्षीभूतशब्दे विशिष्य प्रकृतसाध्याभावानिर्णयेऽपि प्रमेय धर्मानित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मोधाऽऽभाववद्वृत्तीत्येवं सामान्यत प्रकृतसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्याऽऽप्तवाक्यादिनाऽप्यन्तत. सम्भवादूव्यभिचारोन्नायकत्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्मद्गुरुचरणा. । एवमपीति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यैव लक्ष्यत्वऽपीत्यर्थं । तत्र सन्देहो शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तेत्यादौ । मीमांसकेति । तन्मते शब्दस्य नित्यत्वेन पक्ष एव प्रमेयत्वस्य सत्त्वेन साध्यव्यभिचारित्वादिति भावः । ननु नैयायिकस्य रत्नकोषकृतः परमतेन स्वनिरुक्तेरुदाहरणं नोचितमत आह शब्दयोरिति । द्वित्वमविवक्षितम् । यदि चेत्यादि मूलस्थशब्दपदस्यापि शब्दत्वपरत्वादिति ध्येयम् । ननु महानसन्धूमवह्नेरित्यादौ महानसत्वादा-

ज्यादिति। अनेन पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको-
पाधिः संगृह्यते तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति।
तन्न। एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकम-
नित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानाधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र
नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं

बोध्यम्। अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयोरपि
सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वात्। एवं
हीत्यादि। असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्थान्तरवारणाय

वसित्व्याप्तिस्तस्यापि पक्षधर्मताबललभ्यमहानसीयधूमस्य व्यापकत्वा-
दत आह पक्षतावच्छेदकादीति। आदिना तत्रैव व्यञ्जनवत्त्वाद्युपग्रहः।
पक्षावृत्तित्वं स्वानधिकरणपक्षकत्वं तेन घटत्वं रूपवत् सत्त्वा-
दित्यादौ पक्षसमवेतत्वाप्रसिद्धावपि न समवायेन द्रव्यत्वाद्यु-
पाधावव्याप्तिः। वस्तुतः साधनाव्यापकत्वमित्यत्र मूले साध्यते-
ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साधनपदं प्रकृतपक्षपरं तथा च तादात्म्येन
तद्व्यापकत्वविरहादेव पक्षतावच्छेदकादौ नातिव्याप्तिः। अन्यथा
यथाश्रुतस्य साधनाव्यापकत्वस्यापि लक्षणघटकत्वे जलं वह्निमद्धू-
मादित्यादौ वह्निमामव्याद्युपाधावव्याप्त्यापत्तेः इति ध्येयम्। स्व-
तन्त्रेति। पक्षस्य प्रमाणान्तरेणानित्यत्वाभावनिश्चयकालीनेत्यर्थः। अ-
नित्यस्येति। अनित्यत्वानुमितिविरोधिन्यां कृतकत्वस्याभावेनानित्य-
त्वस्यानुमितौ स्वरूपासिद्धिप्रदर्शकतया कृतकत्वसाधने हीत्यर्थः।
द्वयोः। अनित्यत्वकृतकत्वयोः। असाधकत्वादिति। हेतोः पक्षधर्मतया-
निश्चयादिति भावः। अत्र विनाशित्वलक्षणानित्यत्वसाधनोपयोगितया
कृतकत्वसाधने सदातनान्यत्वलक्षणमनित्यत्वमुपाधिः सम्भवत्येव पक्षे

सावयवत्व इति । साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्तितायाः स्फुटत-
रसिद्ध्यर्थम् । द्रव्यसमवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यस-
मवेतत्वमादाय पर्यवसानात् । हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वा-
सिद्धिदशायामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय । विशेषाभावस्यातिरिक्त-
त्वान्न वैयर्थ्यम् । नित्यमहत्त्वव्यावृत्तानित्यावृत्तिमहत्त्ववृत्तिजाति-
परिचयाय तदिति तु न । तादृशजातौ मानाभावात् वैभवापेक्ष-

तद्व्यतिरेकस्य निश्चेतुं शक्यत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः ।ननु समवेतत्वे
सिद्धे द्रव्यघोव्यतां तावतैवासमवेतत्वमादायार्थान्तरस्य वारणादत
आह द्रव्येति।सावयवत्वश्चेह न समवेतद्रव्यत्वं किन्तु द्रव्यसमवेतत्वं
तथा सत्येव नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यत्वसम्भवादिति
ध्येयम् । स्फुटतरेति। प्रकृतानुमानेनैव सिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।एकविशे-
षस्य बाधानिश्चयदशायामिव तत्सामग्रीदशायामपि साध्यविषयेव
पक्षतावच्छेदकविषयापि सामान्यप्रकारकानुमितिसामग्री जनयत्येव
विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिं तथा चानित्यसमवेतत्वं न द्रव्यसमवे-
तत्वस्य विशेषणं किन्त्वनित्यद्रव्यसमवेतत्वमेवेति तद्रूपाक्षसाम-
ग्रीसम्पत्त्यर्थमेव साध्ये द्रव्यपदमन्यथा तदनुक्तौ द्रव्यसमवेतत्वे स-
त्यनित्यसमवेतत्वहेतुनाऽनुमानान्तरेणैव नित्यद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिः
स्यादिति भावः । उक्तक्रमेण सामान्यधीसामग्र्या विशेषधीज-
नकत्वे फलं प्रमाणयति द्रव्यसमवेत इत्यादिना।पर्यवसानादनुमाना-
द्व्यणुकस्य सावयवत्वासिद्धेर परमाणु सिद्ध इति तन्नित्यत्वासि-
द्ध्यनुसरणम् । ननु परमाणोर्नित्यत्वासिद्धिदशायामपि मनस्येव मह-
त्त्वानधिकरणद्रव्यत्वस्य हेतोरनित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्तिग्रहो भ-
वितेत्यत आह विशिष्टेति । महत्त्वाधिकरणान्यत्वमपेक्ष्य जन्यमहत्त्वा-
धिकरणान्यत्वस्यातिरिक्तत्वात् तद्गर्भहेतौ न जन्यपदस्य वैय-
र्थ्यमित्यर्थः ।मतान्तरं निरसितुमुपन्यस्यति नित्येत्यादिना।तत् 'जन्य-
पदम्।ननु परममहत्त्वादपकृष्ट त्रुटिघटादीनां महत्त्वमिति व्यवहारव-
लादेव तादृशैकजातिः सेत्स्यतीत्यत आह वैभवेति । अननुगतेति ।
घटत्रुट्यादिप्रत्येकमहत्त्वानिष्ठतयाऽनुभवसिद्धैकजातिसिद्धिरित्यर्थः ।

कापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात् तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्करप्रसङ्गाच्च । निःस्पर्शेति । साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदम् । गमकता तु तेन विनापि । पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित् । ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्व

अर्थानुगतव्यवहारस्यानुगतधर्मनियम्यत्वान्नानाजातिभिस्तदसम्भव इत्यत आह तुल्येति। त्रुटिमहत्त्वादुत्कृष्टे गगनघटादेर्महत्त्वमित्यपि व्यवहारसत्त्वादिति भावः । सङ्करेति । परममहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षस्य त्रुटिमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षस्य च गगनमहत्त्वे त्रुटिमहत्त्वे च परस्परपरीहारेण वर्तमानस्यैकत्र घटत्वादिमहत्त्वे सत्त्वादिति भावः । वैभवावृत्तिमहत्त्वनिष्ठजातिकूटपरिचयार्थं जन्यपदमियुक्तौ तु न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । व्याप्तिदार्ढ्यायेति । व्याप्तिग्राहकतर्कप्रदर्शनायेत्यर्थः । परमाणोर्नित्यत्वासिद्धिदशायां निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमात्रस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वाभेदग्रहात्तस्यैव प्रकृतोपाधौ साध्यव्यापकताग्राहकत्वात् निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं यदि नित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य व्यापक न स्यात्तदा तदभिन्नं न स्यादित्येव तर्कसम्भवात् नहि निःस्पर्शसमवेतत्वमात्रं नित्यद्रव्यसमवेतत्वाभिन्नं गुणसमवेतत्वादौ व्यभिचारात् येन तन्मात्रस्य प्रकृतसाध्याभिन्नत्वग्रहस्तद्व्यापकताग्राहकस्तर्कः स्यादिति भावः । गमकता त्विति । स्वाभावेन साध्याभावोऽन्नयनौपयिकरूपत्वात्तु द्रव्यपदं विनापीत्यर्थः । द्व्यणुके नित्यद्रव्यासमवेते निःस्पर्शसमवेतत्वाभावादित्येव साध्याभावोन्नयनसम्भवादिति भावः । मिश्रस्य मतमाह पर्यवसितेत्यादि । इदमुपाधिस्थद्रव्यपदम् । अन्यथा निःस्पर्शसमवेतत्वस्य रूपत्वादौ नित्यद्रव्यसमवेतत्वव्यभिचारेण मतसमनियतत्वानुपपत्ते इति भावः । दूषकतायामनुपयोगादुपाधेः साध्यव्यापकत्वं न लक्ष्यताप्रयोजकमित्यस्वरस कश्चिदित्युक्त्या सूचितः भवता शुद्धसाध्यव्यापकस्यैव उपाधित्वमङ्गीक्रियतामिति । शुद्धसाध्यस्य अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य व्यापकमित्यर्थः । अनवस्थेति । द्व्यणुकावयवस्याप्यवयवकल्पने तदवयवस्याप्यवयवान्तरं स्यादित्यव्य-

साधनाव्यापकत्वं । किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फलमुपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः, न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति ।

कथं नोपाधिः, अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत्, तुल्यं ममापीत्यत आह किञ्चेति । सोपाधौ । सोपाधितया निश्चिते । ननु लभ्यत्वं लाभयोग्यत्वं पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत्, स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायक-

---

प्रपरम्परायामनवस्थापत्त्या निरवयवस्यापि कस्यचिदारम्भकत्वानुरोधेन स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेते च द्रव्यादौ शुद्धसाध्याव्यापकत्वात् स्पर्शवद्समवेतत्वं सोपाधिरिति प्रश्नवाक्यार्थः । तुल्यमिति । ममापि तादृश्येव निरवयवस्पर्शवति यत् समवेतं तत्रैव निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वाव्यापकत्वात् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । सोपाधावप्युपाधिरहितमदृष्टायां पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिद्ध्यत्येवातो व्याचष्टे सोपाधावितितस्सोपाधित्वसंशयस्य प्रतिपक्षाक्षमत्वाद्विषयानुसरणम् । योग्यतां विवृणोति पक्षे यादृशमिति । अर्हत्वस्य दुर्वचत्वादाह पक्षे साध्यसिद्धीति । यादृशाव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववत्तया पक्षस्य निश्चयः पक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्त्वबुद्धिप्रतिबन्धकः सा पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिनी व्यापकता तद्वत्त्वमर्थः । ननु विशेषणवति पक्षे विशिष्टसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चयो न शुद्धसाध्यवत्ताग्रहविरोधी विरोध्यविषयकत्वात् प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने च मानाभा-

त्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः । भवति च शब्दधर्मातिरिक्तधर्मराहित्ये
शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनी तथा सा-
धनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभावसिद्धिरपि । वस्तुतस्तु
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षाद्यवृत्तित्वमेवोपाधित्वम् ।
सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्ध-
साध्यव्यतिरेकः । तादृशश्च साधनव्यापकः संग्राह्यो व्यभिचा-
रोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरेषाम् । अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नयन-
क्षमस्य साधनव्यापकस्येवाऽस्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्ष-
वृत्तेरसंग्रहो न दोषाय। परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदा-
दुपाधिभेद इति चेत्, अत्र वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव ।

यादत आह स्वव्यतिरेकेणेति । यथोक्तेति । अनित्यत्वातिरिक्तशब्द-
धर्मातिरिक्तधर्मात्मकेत्यर्थः ।विरोधिनीति।सामान्याभावस्य विशेषाभा-
वकूटात्मकत्वादित्यभिमानः । सिद्धिरपीति।यथोक्तसाध्यसिद्धिविरो-
धिनीत्यनुषज्यते।विशेषणवति विशिष्टाभावस्य विरोध्याभावात्मकत्वा-
दिति भावः । नन्विदमयुक्तं सामान्याभावविशिष्टाभावयोर्भिन्नत्वाद्य-
थोक्तसाध्याभाववत्त्वावच्छिन्नपक्षनिश्चयस्यैव शुद्धसाध्यवत्ताबुद्धि
प्रति विरोधित्वादित्यत आह वस्तुतस्त्विति।ननु पक्षधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकत्वं न दूषणक्षमं तदवच्छिन्नाभावेन व्यभिचारितया शुद्ध-
साध्यव्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वादत आह सिध्यति चेति ।
ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिं लक्ष्य-
तया निरस्यति तादृशश्चेति । उक्तलक्षणाक्रान्तश्चेत्यर्थः । इतरेषां व्य-
भिचारोन्नायकत्वेन दूषकत्ववादिनाम्।पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादा-
वार्द्रेन्धनाद्यव्याप्तिमलक्ष्यतया निरस्यति अपरेषामिति । अस्माकं सत्-
प्रतिपक्षोन्नायकत्ववादिनाम्।नन्वेवमेकस्मिन्नेव साधने, पक्षभेदादुपा-
धिरनेकः स्यादत आह परेषामिति । उपाधिभेदः उपाधिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तोपाधेर्भेदः । अत्र प्रकृतनिरुक्तो ग्रन्थकृतैवेति । सम्मति-

अतोच्यते । यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः । लक्षणन्तु पर्य्यवसितसा-

---

लक्ष्यतावच्छेदकमाह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि। उन्नीयत इति शेषः। उन्नायकत्वं तद्योग्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति। तथा च यद्व्यभिचारो यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वं

रिति शेषः। क्वचित् साधनाव्यापकोऽप्युपाधिर्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुरित्यभिममूलस्यैव तात्पर्य्यादिति भावः ।

ननु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिमूलस्य लक्षणपरत्वे लक्षणान्तरस्याभिमग्रन्थविरोध इत्यत आह लक्ष्यतेति। साध्यव्यभिचारस्योपाधिव्यभिचारेण तज्ज्ञानेन वा जन्यत्वासम्भवात् तृतीयार्थासङ्गतेराह उन्नीयत इति। तथा च साधने यद्व्यभिचारहेतुकानुमितिविषयः साध्यव्यभिचारः स तत्रोपाधिरित्यर्थः। इदं च जन्यत्वमात्रं ज्ञानजन्यत्वमात्रं वा प्रकृते तृतीयार्थ इति प्राचां मतानुसारेणेति। स्वमते तु पञ्चम्या इव ज्ञानज्ञाप्यत्वं प्रकृते तृतीयाया अर्थ इत्येव वक्तुमुचितमिति ध्येयम्। साध्याव्यापकस्यापि व्यभिचारेण व्याप्त्यादिभ्रमवशात् साध्यव्यभिचारस्योन्नयनात्तत्रातिव्याप्तेराह उन्नायक चेति। योग्यतां निर्वक्ति सा चेति। तथा च यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः साधनवृत्तिश्च तत्त्वमर्थः। अथात्र किञ्चिद्विशिष्टस्य केवलस्य वा यद्व्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वमभिमतम् प्रथमे रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववदुपाधितापत्तिस्तद्व्यभिचारस्यापि जलसमवेतनित्यत्वादिविशिष्टस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात्, द्वितीये तु शाकपाकजत्वादावव्याप्तिस्तद्व्यभिचारमात्रस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वादत आह तथा चेति। तद्धर्मावच्छिन्नेति यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्युपलक्षणम्। यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम्। क्व चि-

साध्यव्यभिचारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः। तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वन्हौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्यत्वादिना न तत्रोपाधिः। तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वन्ह्यवृत्तित्वात्। शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यम् अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्ववच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः। द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा साति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादिसादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः। न हि पृथिवीत्वात्मकतदभावाधिकरणं तादृशं कि-

---

न्यथैव पाठ। तद्धर्मावच्छिन्नमिति। तत्सम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम्। तत्र साध्यसाधनयो।यद्धर्मावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह तेनेति।तत्र धूमसाध्यकवन्हौ तद्रूपेति।न च संयोगेन वन्हे साधनत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववत्संयुक्तत्वस्याप्रसिद्धिरेव वक्तुमुचिता न तु वन्ह्यवृत्तित्वमिति वाच्यम्।समवायेन वन्हे साधनत्वाद्यभिप्रायेणैव तदभिधानात् वन्हिमदीयसंयोगनार्द्रेन्धनस्योपाधित्वे संयोगेन वन्हे साधनतायामपि क्षत्यभावाच्च।सामान्यपदस्य व्यावृत्तिमाह द्रव्यत्वेनेति। सत्तत्यादि। तत्र दृष्टान्तार्थं सत्ताया पक्षधर्मत्वार्थं द्रव्यत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वाशसार्थंकत्वार्थं जलत्वस्य निवेश। सत्त्वादित्रितयाविशेष्यकधीविशेष्यत्व पृथिवीत्वादेरपीत्यतो मात्रपदम्। सत्तादित्रितयाभिन्नाविषयकत्व शुद्धेरप्रसिद्धमतो विशेष्यकेति। सत्तादित्रितयविशेष्यकधीविषयत्व प्रकारतया घटादेरपि इति तत्र व्यभिचारस्य वारणार्थं विशेष्यत्व इति।अत्र च सत्तादित्रितयभिन्नाविशेष्यकधीविशेष्यत्वे तात्पर्य्यं न तु मात्रार्थघटकस्य सत्तादित्रितयविशेष्यकत्वस्यापि निवेशो व्यर्थत्वादिति ध्येयम्। सत्तादित्रितयमात्रविशेष्यकधिय असिद्धत्वादाह जलेति। असमवेतान्तेन घटत्वादेर्नित्यपदेन च जलघटसंयोगादेर्निरास। पृथिवीत्वाभावादिरित्यादिना गन्धाभावा-

श्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात्। न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन, तदवच्छेदकञ्च यथोक्तं रूपं व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा, गौरवात्। अत एवेदं जलमाकाशादिसत्त्व स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्नायकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय। अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति

सुपग्रहः। [अनुपाधिबीजमाह न हीति। पृथिवीत्वाभावकेति। तत् पृथिवीत्वाभावादि तथा च पृथिवीत्वाभिन्नो यः पृथिवीत्वाभावाभावस्तदधिकरणे तादृशयत्किञ्चिदस्तीत्यर्थः]। व्यापकं साध्ये व्याप्यभावस्यैव विरहेऽनुपाधिरनस्य सिद्धान्तसिद्धत्वादिति भावः। ननु साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वाद्युक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिमत्त्वेव उपाधिरस्त्वत आह न चेति। प्रकृतेति। प्रकृतं जलकथोद्भावितं यदुपाधित्वं तस्य निर्वाह इत्यर्थः। तथाविधव्यवहारेति। शक्तोपाधिव्यवहारेत्यर्थः। तदवच्छेदकं कथकादेरुपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकम्। यथोक्तम्। यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूत इत्याद्युक्तम्। नन्विदं जलमाकाशादित्यादौ द्रव्यत्वादावपि कथकादेरुपाधिव्यवहारविषयोक्तरूपस्य च तत्रासत्त्वात् यद्व्याप्यत्वेन साधनस्य साध्याव्याप्यत्वमुन्नेयं तत्तन्मेयोपाधिपदशक्यतावच्छेदकं युक्तमत आह व्याप्यत्वासिद्धीति। न तथा न शक्तोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकम्। गौरवादिति। व्यभिचारमपेक्ष्य अव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावरूपाया व्याप्यत्वासिद्धेर्गुरुत्वादित्यर्थः। न दोषायेति। लक्षणयापि कथकादेस्तत्रोपाधिव्यवहारसम्भवादिति भावः। एवं गुरोः शक्यतानवच्छेदकत्वे। स्वव्यभिचारेणेति। साधन इत्यादिः तथा च कश्चिदेव यद्व्यभिचारः साध्यव्यभिचारव्याप्यः सन् साधनवृत्तित्वस्यार्थः। लाघवादिति। यत्किञ्चित्पदसामान्यपदयोरप्रवेशो लाघवा-

चेत्, एवं तर्हि साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्वतिलाघवात् अस्तु च सहार्थतृतीयाश्रयणेनाप्युपाधिः स एव फलतोऽर्थः । तद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत्, तुल्यं त्वदुक्तेऽपि । अत एव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकनियमतस्तादृशं धर्ममनुसरन्ति ते यद्वृत्ति साध्यव्यभिचारानियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य । वस्तुतस्तु यदभावेन यद्वद्दन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपा-

---

धिरित्यर्थः । उक्तोपाधौ पृथिवीत्वाभावादुपाधौ । द्रव्यत्वनिष्ठाया एव तद्व्यभिचारव्यक्तेः साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः । अतिलाघवादिति । साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाघटितत्वेनातिलाघवादित्यर्थः । तच्च न पृथिवीत्वाभावादुपधाविति भावः । ननु साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाघटितस्य लघोः सत्त्वे मूलकृता कथं तदुपेक्षणमत आह अस्तु चेति । सहार्थेति । तथा च साधनगतव्यभिचारेण सहितोऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन समानाधिकरणः साध्यव्यभिचारः स उपाधिरित्यर्थः । अस्यापि यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिमूलस्यापि स एव साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वाघटित एव । तत्र साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य सहार्थतृतीयाऽर्थत्वात्समनियतत्वेन नार्थान्तरमिति ध्येयम् । तद्रूपेति । सहार्थतृतीयादिघटितरूपमात्रज्ञानेऽपीत्यर्थः । तेषां रूपवत्त्वादीनामनुद्भूतरूपावच्छेदेन व्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्याप्य सत् साधनवृत्तित्वज्ञानेऽपि रूपवत्त्वादीनामुपाधित्वव्यवहारविरहादित्यर्थः । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधित्वे रूपवत्तां व्यभिचारस्य तत्र पर्याप्तिमत्त्वविरहे साध्यव्यभिचारोन्नायकमात्रस्यानुपाधित्वादित्यर्थः । न रूपवत्त्वे यद्वृत्तीति यद्वृत्त्युपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारनियम इत्यर्थः । रूपनिष्ठं च यत् पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यतावच्छेदकं जलत्वादिरूपमादिकं तद्वति पृथिवीत्वाभावादिव्यभिचार एव नास्तीति भावः । ननु घटैकवृत्तिगुणत्वादिहेतुकादौ घटैकत्वमहत्त्वयोरुपाधितापत्तेः तद्-

धिलाघवात् । अत एव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्व चिदप्यु-

भावाधिकरणसमवेतत्वसामान्यस्यैव साध्यव्याप्यत्वादेवं गुण-वान् विशिष्टसत्त्वात् इत्यादिसद्धेतौ सत्त्वादिरप्युपाधिः स्यात् गु-णाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताया अपि गुणत्वाभाववद्वृत्तित्वेन तद्व्यभिचा-रित्वादत आह वस्तुतस्त्विति । यद्भावेनेति । अत्राप्युपलक्षणं तद्योग्य-ता तेन यद्भावः साध्याभावव्याप्यः सन् साधनवद्वृत्तिस्तत्त्वमित्येव फलितम् । न च वह्निमान्धूमादित्यादौ महानसत्वाद्यतिव्याप्ति-स्तद्भावस्यापि जलत्वविशिष्टत्वादिना साध्याभावव्याप्यस्य साधन-वत्पर्वतादिनिष्ठत्वात् यद्भावत्वमात्रेण साध्याभावव्याप्यत्वोक्तौ च निर्वह्नित्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ निर्धूमत्वाद्युपाधावव्याप्तिर्धूमत्वापे-क्षया गुरुत्वेन निर्धूमत्वाभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वादेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधावव्याप्तिस्तदभावत्वेन द्रव्यत्वाभाव-व्याप्तिविरहादिति वाच्यम् । प्रकृतसाधनवान् यद्धर्मावच्छिन्ना-भावनिष्ठायाः साध्याभावव्याप्यताया अवच्छेदकधर्मावच्छिन्नयांस्त-द्धर्मयांस्तत्रोपाधिरित्यत्र तात्पर्यात् । संयोगाद्यभावे च द्रव्यत्वाभ-भावव्याप्यतावच्छेदक यद्गुणत्वादिवैशिष्ट्यं तदवच्छिन्नसत्तायाः साधनवति गुणादौ सत्त्वादेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधेः सं-ग्रहात् । साध्याभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो ग्राह्यः साध्येनाभाव इति व्युत्पत्त्या साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेद एव वा निवेश्य. साध्याभावो वा सा-ध्यविरोध्यभावः, तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ न विभागादावतिव्या-प्तिः । ननु सत्तावान् मेयत्वादित्यादौ जलत्वतेजस्त्वयोरुभयत्वेनोपा-धितापत्तिः तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठायाः सत्ताभावव्याप्य-तायाः यदवच्छेदक जातिवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यं साधनवतः सामान्या-देस्तदवच्छिन्नवत्त्वादत आह यद्वदन्यत्वेन वेति । अत्रापि साधनवान् य-द्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वनिष्ठायाः साध्याभावव्याप्यतायाः अवच्छेदकी-भूततद्धर्मावच्छिन्नयांस्तद्धर्मवत्त्वमर्थः. तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ महा-नसत्ववदन्यत्वादेरपि जलत्वादिविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वे-ऽपि न महानसत्वादावतिव्याप्तिः. यद्वद्भेदत्वेन साध्याभावव्याप्यत्व-मित्युक्तौ निर्वह्निर्द्रव्यत्वादित्यादौ धूमवदन्यत्वाद्युपाधावव्याप्ति-

पाधित्वम् । यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः । तथा हि, यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वाविषया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति । अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्मी साध्यासमानाधिकरणद्रव्यना-

प्रसङ्गात् धूमत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन धूमवद्विभेदत्वादेः व्याप्यतानवच्छेदकत्वादिति भ्ययम् । लाघवादिति । साध्योपाध्योरभावयोरधिकरणत्वाप्रवेशे लाघवादित्यर्थः । अत एवेति । यद्द्रव्यत्वेन द्रव्यत्वादेरुक्तत्वादेवेत्यर्थः । न च धूमवान् महानसत्वादित्यादौ जलत्वविशिष्टजातित्वादिप्रकारेण द्रव्यत्वादेरुपाधित्ववारणाय उपाधितावच्छेदकधर्मस्य साध्याधिकरणवृत्तित्वाधिकरणताकत्वपर्य्यवसितेन साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्यापि विशेषणीयत्वात्, अत एव जलत्वतेजस्त्वोभयत्वप्रकारेण तदुभयोर्न उपाधित्वमिति वाच्यम् वक्ष्यमाणस्य साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्व एव तात्पर्यात्तस्य च धूमादेः साध्यतास्थले जलत्वविशिष्टजातित्वादावसत्त्वाज्जलत्वतेजस्त्वोभयत्वादावनपायाच्चेति भाव । किन्तु वक्ष्यमाणस्य साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यवन्निष्ठत्वावच्छिन्नव्यत्ताकत्वपर्य्यवसानेऽपि न क्षतिः । साध्यसाधनभेदेनैवोपाधिताघटकसम्बन्धभेदेनाप्युपाधिलक्षणस्य विभिन्नत्वाज्जात्यादिसाध्यकप्रमेयत्वादिहेतुकस्थले समवायसम्बन्धेन उपाधिलक्षणस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नयद्व्यत्वेन साधनवति साध्याभाव उच्यते इत्येतावन्मात्रस्यैव सम्यक्त्वेन तत्रोक्तविशेषणस्याप्रवेशेन लाघवात् समवेतमात्रस्यैव तत्रोपाधित्वेन तद्विशेषणधारणीयत्वासत्त्वात् । अत एव कश्चिदपीत्यभिधाय यत्र न तादृशविशेषणं तादृशस्थलविशेषो ग्रन्थकृतैवानिराकृत्यैव वाविष्कृत इति प्राहुः । तथा हीत्यादि । साधनवान् साध्याभाववान् उपाध्यभावादित्यत्र हेतुभूतो य उपाध्यभावस्तद्वत्पक्षवृत्तित्वविषयोपाधिव्यभिचारित्वेन सार्द्धं पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साधनस्य साध्याभावरूपं यत्साध्यं तद्वत्पक्षवृत्तित्वं साध्यव्यभिचाररूपं सिद्ध्यतीत्यर्थः । लिङ्गोपहित-

दिव्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन जलह्रदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकस्वाभावेन तद्वद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ। द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण

भानमतेनेदम् । अत्र चेति।एतेषु लक्षणेष्वित्यर्थः।अवच्छिन्नो धर्मीति। यद्धर्मवत्त्वमुपाधिलक्षणं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वेन विशेषणीय इत्यर्थः।साध्यासमानाधिकरणस्येति।धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । अवच्छेदकधर्म एवेति । यद्धर्मवत्त्वमुपाधित्वं तद्धर्म एवेत्यर्थः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणवृत्तिकिञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तेन जलत्वविशिष्टसत्तात्वस्य धूमादिसमानाधिकरणवृत्तित्वेऽपि धूमादेः साध्यतास्थले न तद्रूपेण सत्तादेरुपाधित्वम्। वह्निव्यभिचारित्वेऽपीति प्रथमव्याख्यानुसारेण । द्वितीयव्याख्यायां मेघायोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन धूमाभावव्याप्यस्य जलह्रदत्वाद्यभावस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वेऽपीति द्रष्टव्यम् । शुद्धेन विशिष्टेन वा यदभावत्वं तदभावमात्रवृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारव्याप्यधर्मेण वा साध्याभावव्याप्यत्वं स उपाधिरित्यभिधानेऽप्यतिव्याप्तिमाह न वेति । स्वाभावेनेति । द्रव्ये साध्याभावस्य साधक इति योजना। तद्वद्वृत्तित्वेन वेति । शीतस्पर्शाद्यात्मकस्वाभाववद्वृत्तित्वेन वेत्यर्थः । द्रव्यत्वे साध्यव्यभिचारस्य साधक इति योजना । स्पर्शाभावस्य गन्धादितेजसि उत्पत्तिकाला-वच्छेदेन साध्यसमानाधिकरणतया उपाधित्वाद् जात्यभावादावपीति।नातिप्रसङ्ग इति पूर्वेणान्वयः। कम्बुग्रीवादिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादिकमेवोपाधिर्न तु तद्गर्भं घटत्वादिव्यभिचारित्वं सद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचाराद्यनुमाने व्यर्थविशेषणत्वादिति

ऽव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्ध तदवच्छिन्नं पर्य्यवसितं साध्यम्। स च धर्मः क्व चित् साधनमेव क्व चिद्द्रव्यत्वादि क्व चिन्महानसत्त्वादि । तथा हि, समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य

स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेव । घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यम् । न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः प्रतियोगिनस्तद्वद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् । तस्याप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभावस्तस्य तद्वद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् । तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वद्वृत्तित्वेनानुपस्थितेर्व्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति । लक्षणमाह पर्य्यवसितेत्यादि । पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्मेति । यद्-

---

केश्चिदुक्तं तन्निरस्यति । द्रव्यत्वेनेति । घटत्वादेरिति । साध्यव्यभिचारित्वे साध्ये घटत्वादे साध्याभावे च साध्ये घटत्वाद्यभावस्य गमकत्वसम्भवेपीत्यर्थ ।न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वय । प्रतियोगिन इति।साध्याभावे साध्य इत्यादि ।साध्यव्यभिचारस्य साध्यतायान्त्वाह तद्वद्वृत्तित्वस्यैव वेति। प्रतियोगिमद्वृत्तित्त्वस्यैव वेत्यर्थे । अयोगोलकत्वाभावाभावत्वे तादृशाभाववद्वृत्तित्वापेक्षया लाघवेनायोगोलकत्वत्वायोगोलकवृत्तित्वत्वादिनैव धूमाभावधूमव्यभिचारादिव्याप्यतावच्छेदादिति भाव । तस्य अयोगोलकत्वाभावाद्युपाधे । तदभावस्तदीयोऽभाव।योगोलकत्वादिरूप। उक्ताशङ्कायां केषां चित् समाधानमुपन्यस्यति तदभावेति। अयोगोलकत्वाद्यभावाभाववद्वृत्तित्वत्वेनोपस्थितावपीत्यर्थ । तदभावाभावत्वेनोपस्थितौ तद्वद्-

र्म्मवत्तमित्यर्थः । नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गः । अथ यद्धर्म्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत् । विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यतावच्छेदके च साध्य-

नोपस्थितिरावश्यकीति स्वाभावेन साध्याभावसाधने वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादाह व्यभिचारसाधन इति । महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रस्यैव साध्यव्यभिचारव्याप्यतया तथोपाधेस्तदभावस्य वा प्रवेशविरहादुक्तसमाधानं न सम्यगित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः । मूलस्थलक्षणपदस्य दूषणौपयिकधर्मपरतया निष्कृष्टव्याख्यानमफलमित्याशयेन विवरितुमाह लक्षणमाहेति । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नस्य पर्य्यवसितसाध्यपदार्थत्वे मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नमात्रं प्रति शाकपाकजत्वादेरव्यापकत्वादव्याप्तिरत आह पर्य्यवसितपदार्थमिति । तथा च मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि तदवच्छिन्नश्यामत्वादिकं प्रति व्यापकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ साध्यस्य साधनावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रमाणाभावात् नाप्यन्यूनवृत्तित्वादि बाधादतो व्याचष्टे यद्धर्मवतीति । एवं यद्धर्मविशिष्टतामात्रस्य प्रवेशो । सपक्षेति । वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वादुपाधावतिव्याप्तिरित्यर्थः, तस्यापि महानसत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । प्रगल्भमतमाशङ्कते अथेति । यद्धर्मावच्छेदेनेति । अत्रावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वं तथा च साधनविशिष्टसाध्यव्यापको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमर्थः । मित्रातनयत्वादेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाद् साधनस्य प्रवेशः । सद्धेतुस्थले तु महानसत्वादिकं न धूमादिविशिष्टवह्न्यादिव्यापकमतो न तत्र व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्ग इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वापेक्षया लाघवादाह साध्यसाधनसम्बन्धेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तस्य च व्याप्यत्वं निरूपकतासंसर्गेण

समानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितम् । विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनाव-च्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनाम् । प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः, लक्ष्यतावच्छेदकवाक्यस्य प्रयोजकत्ववाचितृतीयाबलाद्व्यभिचार-स्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे पर्यवसानात् । मैवम् । जनकत्वेन वन्हौ कार्यानुकूलेस्वाधारमकशक्तिमाधने व-

धोऽयम् । साध्यसाधनयोः सम्बन्धाप्रसिद्ध्या विरुद्धस्थलीयोपाधावव्याप्तिमलक्ष्यतया निराकुरुते विरुद्धेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्त्वादौ प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकधर्म-स्यातिव्याप्तिरत आह लक्ष्यतेति । साध्यसमानाधिकरणत्वेनेति । न-न्वेवं घटत्ववान् रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाद्युपाधौ नियतलक्षणाव-च्छेदकस्याव्याप्तिर्घटत्वाधिकरणवृत्तिरूपादौ पृथिवीत्वाद्युपाधि-व्यभिचारविरहादत आह तादृशेति । साध्यसमानाधिकरणवृत्ति-त्वेनेत्यर्थः । न चैवमपि घटत्ववान् जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादित्या-दौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गः स्वावच्छिन्नयद्वृत्तिसाध्यवत्तावत्त्वे-न साधनतावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वादिति भावः । विरुद्धस्थ-लीयोपाधेर्लक्ष्यत्वमाहत्याव्याह साधनव्यापकीभूतेति । यद्धर्माव-च्छेदेन साध्यं प्रसिद्धमित्यत्र व्युत्पत्त्या मूले यत्पदसाध्यपदेन साधनस्य लाभादिति भावः । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ तत्सास्ना-वत्त्वेरूपाधित्वमुपपादयितुमाह अन्तत इति । अन्यतरत्वादिनात् । अश्वतद्गवान्यतरत्वादिनेत्यर्थः । मन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमे-यत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादावव्याप्तिः आत्मादौ तस्य निरुक्तसाध्य-व्यापकत्वादत आह प्रमेयत्वादिनेति । ननूक्ते हेतावुद्भूतरूप-स्यालक्ष्यत्वे तत्र प्रागुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्यातिव्याप्तिरत आह ल-क्ष्यतेति । यद्व्यभिचारस्थल इति । साधननिष्ठो यद्व्यभिचारो भव-

र्हिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्न्यक्कृतैर्वोद्भावयिष्यमाणत्वात् तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्त-रूपाभावात्, एवंविधबहुलग्रन्थविरोधात् दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च । अत्राहुः । यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मा-वच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन ।

च्छेदकत्वेन निरूपकत्वेन वा सम्बन्धेन साध्यव्यभिचारव्याप्य इत्यर्थः । तथा चात्मादौ प्रमेयत्वस्य रूपव्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षत्वे व्यभिचारासत्त्वात् न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेनेति । बहिः-कार्यानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्रेत्यर्थः । तस्य बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वोपाधेः । गुरुत्वाद्यात्मकेति । गुरुत्वादेः पतनादिकार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मत्वेन साध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वा-दिति भावः । उक्तरूपेति । साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । गुरुभिन्नत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक-त्वेनैवास्माकं तस्य लक्ष्यत्वात् क्षितित्वापके प्रमाणाभावात् भावे वा पृथिवीमात्रवृत्तित्वोपगमादिति भावः । ननु तत्र जनकत्वपदस्य तादृशजनकत्वरूपविशेषजनतापरत्वात् घटादौ तादृशसाधनवत्त्वा-भावादसौ कथं दोष इत्यत आह एवंविधेति । जलपरमाणुजन्यरूपवान् रूपवत्त्वादित्यत्र परमाणुत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं पृथिवीत्वमुपाधिः इति रूपग्रन्थे गुणप्रकाशकृतोक्तं तस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वेन तद्ग्रन्थविरोधादित्यर्थः । ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपमिवोक्तस्थलेऽपि स्यात्सोपाधिरत आह दू-षकतेति । तत्रापीति । उद्भूतरूपवत्त्वादावपीत्यर्थः । तथा च तदनु-पाधित्वस्वीकारो निर्युक्तिक इति भावः । यद्धर्मेति । जनकत्वेन कार्या-नुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मावच्छिन्नमाने चात्मगगनान्यतरत्वावच्छिन्न-साध्यव्यापकस्यैव बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्न-साधनाव्यापकत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । ननु रूपवान् पृथिवीत्वा-दित्यत्र तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तद्घटान्यत्व-स्य तादृशकालावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वाच्चातिव्याप्तिः । न

धर्मस्तद्वति तद्व्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधनवति वा तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावः साधनीयः। साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाधिकरणं य-

---

स्वा- धारस्य व्यर्थत्वापत्त उक्त यत्र च स्वाधिकरणे साध्यमिति। यत्र च स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च साध्य तदुभयमात्रवृत्तिर्गगनजीवान्यतरत्वादिरपीति तद्वति रूपवत्त्वोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचाराव्याप्यत्वात् स्वाधिकरण इत्युक्तम्। यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र स्वाधिकरणं तदुभयमात्रवृत्तिर्गगनप्रमाणान्यतरत्वादिरपीति तद्वति रूपव्यभिचारो न प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्यानुमापकस्तादृशान्यतरत्ववति वृत्तिमत्त्वस्यैव सत्त्वात् रूपाभावनवत्त्वस्य वैयर्थ्यापत्त उक्त साध्यमिति। तदुभयवृत्तित्वं प्रमेयत्वादेरपीति तद्वति रूपव्यभिचारित्वं न प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यमतो मात्रपदम्। तथा च तादृशो धर्मं प्रकृते घटान्यतरत्वादिरेव द्रष्टव्य इति भाव । व्यभिचारेणेति। अवच्छिन्नसाध्यव्यापकीभूतोपाधिव्यभिचारेणेत्यर्थः। तदभाववत्त्वेन निरुक्तसाध्याभाववत्त्वेन। ननु स्वत्वस्याननुगतत्वात् स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं नैकविधसाध्यसाधनसकलोपाधिसाधारणमतो लक्षणान्तरमाह साध्यासमानाधिकरणस्येति। अधिकरण यत् साधनवदित्यग्रेऽन्वयः। तदुपादानं च वह्निमान्धूमादित्यादिसद्धेतौ घटत्वादिना घटत्वादेरुपाधित्ववारणार्थमान च साध्यासमानाधिकरणत्ववत्त्वमपेक्ष्य लघुना साध्यवदन्यत्वेनैव साधनवद्विशिष्यतां तावतैव सद्धेतावुपाधिसम्भवादिति वाच्यम्। उपाधिशरीरग्रह एव व्यभिचारभाने पश्चादुपाधिना व्यभिचारानुमित्यनापत्त अन्यान्याभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वमते कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसद्धेतौ घटादेरुपाधित्वस्य दुर्वारत्वापत्तेश्चेति भावः। उपाधिलक्षणोत्तरमेव साधनवद्धर्मिकसाध्याभावत्वपर्यवसितसाध्यव्यभिचारज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं गुरुमपि विशेषणान्तरं निवेशयन्नाह साध्यव्यापकाभावस्य वेति। प्रकृतसाध्य-

रसाधनत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वमुपाधित्वम् । एवञ्च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानन्तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थम् । तत्साध्यकत-

---

व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यर्थः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ निरुक्तसाधनवैशिष्ट्यस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्निसंयोगत्वादेरपीति तादृशरूपेण वह्निसंयोगादेस्तत्रोपाधित्वापत्तिरत उक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणेति । इत्थं जातिमत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वेन सत्त्वस्योपाधित्वसम्पत्तये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । न च निरुक्तसाधनवैशिष्ट्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि स्वावच्छिन्नानधिकरणीभूतनिरुक्तसाधनवैशिष्ट्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदा तदेव स्वत्वगर्भत्वान्न सकलोपाधिसाधारण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तसाधनवद्यत्किञ्चिद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य तद्विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन विवक्षणादिति भावः । सोपाधिस्थल एव साध्यविरुद्धस्य जलत्वादेर्जलत्वत्वादिनोपाधित्ववारणाय साध्यसमानाधिकरणवृत्तीति । साधनवैशिष्ट्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकार्थकत्वे तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ जलत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादेरुपाधित्वव्युदासः । साध्यवैशिष्ट्यस्वावच्छिन्नाधिकरणताकन्तु न तदर्थं, स्वत्वाननुगमतादवस्थ्यापातादिति ध्येयम् । ननु मूलोक्तसाधनाव्यापकत्वदलस्यैव निरुक्तार्थकत्वे तत्र पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वदलं व्यर्थमत आह पर्यवसितेत्यादि । व्यापकाभाव इत्यस्य साधनवतीत्यादिः । तेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमभिप्रेत्य निरुक्तसाधनाव्यापकत्वदलस्य वैयर्थ्यं कैश्चिदुक्तं प्रत्युक्तम् । पूर्वलक्षणत्यागबीजं स्वयमेवाह तत्साध्यकेति । तादृशसाध्यसाधनैकसम्बन्धावच्छिन्नसकलोपाध्यनुगमनमित्यर्थः ।

त्साधनकसकलोपाधिसाधारणञ्चेदं साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चान्ततः साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्तिस्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिसाध्यक-

---

उक्तनिरुक्तौ साध्यव्यापकत्वाद्यप्रवेशेन मूलोदक्षरत्वादाह साध्यव्यापकेत्यादि । सद्धेतुस्थले महानसत्वादेरुपाधित्ववारणार्थमनतिरिक्तवृत्त्यन्तं रूपविशेषणम् । तत्रापि साध्यव्यापकत्वाव्यापकत्वे तदवच्छेदकत्वञ्च दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं नात सम्बन्धभेदेन तान्यादाय दोष । नन्वेव द्रव्यजातेरित्यादौ साधनव्यापकसत्तादावतिव्याप्तिर्गुणाद्यवृत्तित्वरूपतादृशधर्मस्य विशेषणतासम्बन्धेनाभाववति सत्त्वादीनामवृत्तेरिति वाच्यम् । तदनतिरिक्तवृत्तिपदेन तदवच्छिन्नाभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । न च जातिमान् भावत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः सामान्यादिवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववति समवायेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तदभाववद्वृत्त्यधिकरणतासामान्यनिरूपकतावच्छेदकताया उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । अयोगोलकावृत्तित्वाद्र्नि-रुक्तानतिरिक्तवृत्तिजलत्वविशिष्टार्द्रेन्धनत्वादिनाऽऽर्द्रेन्धनादेरुपाधित्ववारणायाह साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । साध्याधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं वा तदर्थः । लक्ष्येषु लक्षणं योजयितुमाह अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चेति । चकारात् शुद्धसाध्यव्यापकस्योपग्रहः । सर्वत्र साध्यविशिष्टत्वस्य पक्ष तादृशरूपस्य सुलभत्वात् उक्तमन्तत इति । तदवृत्तित्वमित्यस्य विशेषणतयेत्यादि । तादृशं रूपमिति । विशेषणतया साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावच्छेदकं रूपमित्यर्थः । ननु रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेर्लक्ष्यत्वे स-

द्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्ते तु स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । अत्र च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तद्व्यापकत्वं बोध्यं तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् । साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समाना-

---

धीनयेयोक्तलक्षणानि तत्राव्याप्तानीत्यत आह रूपादीति । शाकपाकजत्वाद्युपग्रहार्थमवच्छिन्नान्तं साध्यविशेषणम् । तत्राप्युपाधिशरीरस्य व्यभिचाराघटितत्वरक्षार्थं स्वविशिष्टपदम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धगर्भस्य स्ववैशिष्ट्यस्य तत्सम्बन्धेनाधिकरणस्य च प्राप्त्यर्थं साध्यपदम् । स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणवृत्तिना महानसजलान्यतरत्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य ज्ञानवत्त्वादावव्याप्तेर्वारणाय साधनाधिकरणपदम् । असद्धेतौ प्रमेयत्वादेर्वारणायाह साधनाव्यापकत्वमिति । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च पृथिवीत्वाद्यभावस्य स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतवायुवृत्तिपृथिव्यन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् तस्यासंग्रह इति भावः । पूर्वदलेति । स्वविशिष्टेत्यादिदलप्रविष्टेत्यर्थः । आदिना गन्धवद्द्रव्यत्वादित्यादौ सौरभान्यत्वाद्युपग्रहः । नन्विह गुरु रूपादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभाव उपाधिरेव किन्न स्यादत आह विवेचयिष्यत इति । इद उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावस्यानुपाधित्वम् । नत्वव्यभिचारिणि पार्थिवरूपे गुरुत्वव्यभिचाराभावेन दूषकताबीजविरहादयमुपाधिरिति यत्रेत्यादिमूलस्य सार्वभौमीयव्याख्यायां वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । उक्तनिरुक्तेः स्वत्वगर्भत्वेनानुगतत्वाभावात् पृथिवीत्वाभावादिसंग्राहकमनुगतलक्षणान्तरमाह साध्यासमानाधिकरणधर्मस्येति । साधनाधिकरण यत्साधनमित्यस्यान्वयः । साधनवतीति साध्याभावानुमापकधर्मस्यान्तर्भाव्य उपाधित्वं निरुच्य साधने साध्यव्यभिचारानुमापकधर्मान्तर्भावेण तदाह साध्यव्यापकाभावस्य वेति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसंयोगा-

धिकरणं यत्साधनं तद्वृत्तिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिव्यधिकरणासन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधि-
करणवृत्तिधर्म्मवत्त्वं वा । एवञ्चावगते साधनवति साधने वा सा-
ध्यासमानाधिकरणधर्म्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्या-
भावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति तु ध्येयम् । उपाधिशरी-
रभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसहिष्णुतायान्तु
साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधन विशेषणीय-

द्वैधोरणाय प्रतियोगिव्यधिकरणपदमत्रापि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नपरमाद्रव्यज्ञातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वस्य उपाधित्वसम्पत्त-
ये, निरुक्तसाधनवति निरवच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छे-
दक निरुक्तसाधनवद्यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्त्यधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदक वा प्रतियोगितावच्छेदकान्तस्यार्थ , तत्र प्रतियोगिव्यधिकरण-
त्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वेऽपि न क्षति । साध्यसमानाधि-
करणवृत्तित्व साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्व तत्र ग-
न्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ जलत्वविशिष्टत्वादिना सत्तादेर्नोपाधित्व-
मिति ध्येयम् । साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना साध्या-
भाव शक्यत ज्ञातुमित्यन्वय ।धर्मादिनेत्यादिना साध्यव्यापकाभाव-
स्योपग्रह ।साधने साध्यव्यभिचारस्यानुमापकमाह तदिति।साध्यस-
मानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरण येने
त्यर्थ । शक्यते ज्ञातुमिति । उपाधित्वज्ञानस्यैव साध्यव्यभिचाराद्य-
नुमापकहेतुज्ञानत्वादिति भाव । व्यभिचारादीत्यादिना साध्या-
व्याप्यत्वस्योपग्रह । सहिष्णुतायामिति । उपाधित्वग्रहोत्तरमेव
साध्यव्यभिचारादेर्भानमित्येव नियम इत्येतद्विषयसहिष्णुता । साध्य-
व्यभिचारित्वेन साध्यवदन्यवृत्तित्वावच्छिन्नवत्ताकधर्मधरत्वेन यथा-
श्रुते द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादसद्धेतौ गुणत्वादावतिव्याप्ते
साध्याव्याप्यत्वेन स्वाव्यापकसाध्यकत्वेन वा शाब्दव्यवस्था-
यामुभयथैव व्याप्तिधिय प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति । विशेषणीय-

म। मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणम्, पर्य्यवसितेत्यादिकन्तु व्यभिचारोन्नायकतामयोजकरूपप्रदर्शनम्, तत्र पूर्वं प्रतीकं व्याप्तेः, द्वितीयञ्च पक्षधर्म्मतायाः प्रदर्शनार्थम्। एवञ्चायमेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थके अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छत इत्याहुः। नवीनास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवादेकदेशपक्षदुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वम्, लक्षणन्तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं प्रतियोगित्वञ्च तदभा-

———

मिति। तथा च साध्यव्यभिचारि यत् साधनं तद्वृत्तिद्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिरीत्या यथोपाधित्वं निर्वाच्यमिति भाव।लक्षणमुपाधिपदशक्यम्। व्यभिचारोन्नायकेति। व्यभिचारोन्नयनोपयिकेत्यर्थः। मूलस्थलक्षणपदस्य दूषणोपयिकपरत्वादिति भावः। तत्रेति। पूर्वं साध्यव्यापकत्वरूपम्। प्रतीकं भागम्। व्याप्तेः प्रदर्शनार्थमाहुरित्यन्वयः। तेन प्रतीकशब्दस्य नियतपुंस्त्वेऽपि न क्षतिः। द्वितीयं साधनाव्यापकत्वम्। पक्षधर्मताया इति। उपाधेः साधनाव्यापकत्वे साधनस्य तद्व्यभिचारित्वध्रौव्यादिति भावः। एतादिति। एतत्साधनधर्मिकसाध्यव्यभिचारोन्नयनस्वरूपयोग्यस्वव्यभिचारक इत्यर्थः। अस्य एतद्व्यभिचारस्य। आहुरित्यत्र लक्षणपदस्योक्तत्वमस्वरसः। संयोगवदन्यत्वेन इत्यस्य सत्त्ववत्त्वादिः। तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्येव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रापि संयोगाभावस्य साधनवति स्वाभावेन साध्याभावोन्नायकत्वादुपाधित्वमतस्तत्र प्रागुक्तं सर्वमेव लक्षणमव्याप्तमिति भावः। *ननु साध्याभावस्य उन्नायकत्वं तदुन्नयनोपयिकव्याप्त्यादिमत्वं* तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगादावव्याप्तिस्तदभावस्य द्रव्यादौ व्यभिचारेण द्रव्यत्वाभावाव्याप्यत्वात्। न च गुणत्वादि-

था साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारानियमात् । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव । यथा ध्वंसस्याऽनित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च। विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अत एव नार्थान्तरम्, विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः

वत्वं व्युत्पादितञ्च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वं शेषं पूर्ववदिति । विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि । सामान्यतो दृ-

---

विशिष्टस्यैव सयोगाभावस्य द्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वान्नाव्याप्ति । साध्य यद्वृत्तिधर्मवैशिष्ट्यानवच्छिन्नो यद्भाव साध्याभावव्याप्यसत्त्वस्यैव वाच्यत्वाद्‌यथा धूमवान् वन्हेरित्यादौ वन्हिसयोगादावतिव्याप्त्यापत्ते । तद्भावस्यापि अथ पिण्डत्वादिविशिष्टस्य धूमाभावादिव्याप्यत्वादत आह प्रतियोगित्व चेति । तथा च द्रव्यत्वाभावस्य निरुक्तव्याप्य यत् सयोगवदन्यत्व तद्भावत्वावच्छेदकं सयोगत्वमादाय द्रव्य सत्त्वादित्यत्र सयोगस्योपग्रहइति भाव । नन्विद जल स्पर्शादित्यत्र घटत्वाद्यात्मकस्वाभावेन साधनवति साध्याभावोन्नायकजातिसामान्याभावादायुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह शेषमिति । तथा च साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वादिना निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशेषणीयत्वान्नोक्तदोष इति भाव ।

एवमेकैकविशेषणबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिम्, न चा-

अत्र वदन्ति । निरुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं यदि तादृशव्यतिरेकाभाववत्त्वं तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगवतस्तादात्म्यसम्बन्धेनोपाधित्वं न स्यात् द्रव्यत्वाभावोऽव्यापकस्य संयोगवदन्यत्वस्याभावतया संयोगवत्त्वसत्त्वात्, किञ्च साध्याभावव्याप्यस्य व्यतिरेकस्याभाववत्त्वावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रमाणाभावात्तत्राप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यस्य विशिष्टसत्त्वाभावस्याभावत्वानतिरिक्तवृत्तिसत्तात्वादिना सत्तादेरुपाधितापत्तेः । न च साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्याभावस्य यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षणान्नोक्तदोषः ।तथा सति साध्याभावव्याप्यस्य व्यतिरेकस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वाद् भावाविरहत्वलक्षणप्रतियोगित्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः, धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावव्याप्यस्याय पिण्डीयवह्निसंयोगस्याभावत्वे संयोगत्वस्य साध्यावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतासत्त्वात् संयोगत्वादिना संयोगादेरुपाधितापाताच्च । तस्माद्यद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वस्य च साध्यवद्वृत्तिधर्मवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं साध्याभावव्याप्यत्वं तयोरन्यतरधर्मवत्त्वे ग्रन्थतात्पर्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः । वस्तुतस्तु साधनवन्निष्ठो यः साध्याभावव्याप्यव्यतिरेकस्तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव उपाधित्वं तत्र द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वमादायैव संयोगाद्युपाधौ गतम्। न चैवं धूमवान् वह्नेरित्यादावप्ययोगोलकत्वादिविशिष्टस्य संयोगाद्यभावस्य प्रतियोगित्वमादाय संयोगस्य उपाधितापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्यैव तत्रापि साधनव्यापकस्य संयोगस्योपाधितायामिष्टत्वात् तस्यापि साधनवति साध्यव्यतिरेकोऽव्यापकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वात्, साधनव्यापकेषु तान्त्रिकाणामुपाधिव्यवहाराभावेन तस्याऽलक्ष्यत्वे द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्याप्यलक्ष्यतापत्तेरिति युक्तमुत्पश्याम ।ननु साधनविशिष्ट-

सिद्ध्यन् विशिष्टसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्ष-
धर्मताबलात्, अन्यथा प्रतीतेरपर्य्यवसानात्। न च प-
क्षधर्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम्। यद्वा प्रत्यक्षस्प-
र्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे

तिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति मतेनेद-
म्। इत्यमेनेनाह यद्वेति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्ष-
संख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु। आ-

साध्यव्यभिचारित्वेन व्यापकताग्रहे ताद्रूप्येणैव अनुमिति स्यात् सा-
ध्य न शुद्धसाध्यव्याप्तिधीविरोधिनीत्यत आह सामान्यतो दृष्टमिति।
नानावृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानमित्यर्थ। अनुमितिमित्यादि मते-
नेदमित्यन्तमेको ग्रन्थ। तथा च साधन शुद्धसाध्याभाववद्वृत्तित्वा-
तिरिक्तविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभाववदित्येकविशेषबाधनि-
श्चयात् शुद्धसाध्यव्यभिचारात्मकविशिष्टसाध्यव्यभिचारवद्दित्य-
नुमितिर्भवतीति शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरिति भाव। ननु
साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्व न व्यभिचार द्रव्यं विशिष्टस-
त्त्वादित्यादावतिप्रसङ्गात् किन्तु साधनवत साध्याभाववत्त्व तथा च
हेतुमान् साधनावच्छिन्नसाध्याभाववान् तादृशसाध्यव्यापकाभाव-
वत्त्वादित्यत्रैवाक्तानुमानस्य पर्य्यवसानात्तेन साधनवति विशिष्टसा-
ध्यस्याभावसिद्धावपि शुद्धसाध्यस्याभावासिद्धेरर्थान्तर तदवस्थमत
आह न चेति। तथा च शुद्धसाध्याभावभिन्नस्य विशिष्टसाध्याभा-
वस्य बाधबलादेव तत्रापि विशिष्टसाध्याभाव सिद्ध्यन् शुद्धसा-
ध्याभावमादाय पर्य्यवस्यतीति नार्थान्तरमिति भाव। मतेन
विशिष्टाभावस्य स्वय वक्ष्यमाणातिरिक्तत्वमतेन। तत्र विशिष्टाभा-
वस्य विशेषणाद्यभाववत्त्वविरहेनैकविशेषबाधासम्भवादिति भाव।

सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा

स्पर्शत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् । उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं द्रव्यपदे वा बहिर्द्रव्यपरे महत्त्वपदञ्च जन्यमहत्त्वपरमिति । व्यापकव्यभिचारित्वञ्च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम् । न च द्रव्यपदवैयर्थ्यम् । विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् । द्रव्यत्वाव्यभिचा-

---

उद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वात् तदुपाध्यभिप्रायकत्वासम्भवादाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षसंख्यावत्त्वप्रत्यक्षपरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेणेत्यर्थः । आदिना प्रत्यक्षैकत्वाद्युपग्रहः । यथाश्रुतं प्रत्यक्षादिपदस्य मुख्यार्थकत्वेन । ननु प्रत्यक्षसंख्यादिमत्त्वमपि न द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकमात्मनि व्यभिचारादत आह आत्मैकत्वादेरिति । आदिना-आत्ममहत्त्वस्योपग्रहः । योग्यमात्रवृत्तिगुणस्यैव योग्यताया टीकाकृता स्वीकारात्तदतीन्द्रियत्वोपगमस्यानौचित्यादिति भावः साध्य इति । अन्यथा सुखादौ प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारस्यासत्त्वेन तत्रैवोक्तसाध्यव्यभिचारापत्तेरिति भावः।हेताविति।अन्यथोद्भूतरूपस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वेन हेतुविशेषणासिद्धेरिति भावः । ननु प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायौ प्रत्यक्षतामात्रस्यानुमाने बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारानुमितेरविरोधित्वादुक्तक्रमेण व्याख्या न युक्तेत्यत आह द्रव्यपदे वेति । तथा च सुखादेर्बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वविरहान्न तत्र व्यभिचारो न वा द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताया उद्भूतरूपघटत्वादावसत्त्वेपि हेत्वप्रसिद्धिरिति भावः । आत्मादिमहत्त्वस्य बहिर्द्रव्यत्वव्यभिचारितया दृष्टान्तत्वायोगादाह महत्त्वपदमिति । महत्त्वप्रकारेणैव जन्यमहत्त्वतात्पर्यकमित्यर्थः । द्रव्यप्रत्यक्षत्वाद्यव्यापकप्रतियोगिकव्यभिचारस्य प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारिणि घटत्वादौ व्यभिचारित्वादाह व्यापकेति । द्रव्यप्रत्यक्षस्येत्यादिः द्रव्यपदेति । द्र-

मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकर-

---

रित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वम् । द्रव्यत्वाव्यभिचारो द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वम् । मित्रातनयत्वमिति । अनुमानमिदमुपाधेः प्रमा-

---

व्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वत्वमपेक्ष्य लघौ प्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भाव । तत्त्यागे च सत्यन्तस्यापि वैयर्थ्यं बोध्यम् । विशेष्यदलविरहादेव सुखादौ व्यभिचारायोगात् । विशिष्टेति । द्रव्यप्रत्यक्षत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य प्रत्यक्षत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावतो भिन्नत्वादित्यर्थ । तथा च निरुक्तस्य स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तराघटितत्वान्न वैयर्थ्यमिति भाव । ननु द्रव्यप्रत्यक्षत्वादिव्यापकतावच्छेदकधर्मसामान्यावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वमप्रसिद्ध सर्वस्यैव तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्त्वात् प्रसिद्ध वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे स्वरूपासिद्धमत आह द्रव्यत्वेति । यद्विद्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यर्थ । हेतु , प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्य साध्यतायाम् । नन्वेव व्यापकत्वस्यापन्यासो मूलकारस्य विफल इत्यत आह व्यापकत्वेति । तर्केति । व्यापकव्यभिचारिणा व्याप्यव्यभिचारित्वानियमादप्रयोजकत्वशङ्काव्युदासायेत्यर्थ । द्रव्यत्वस्य व्यभिचारो यदि वक्ष्यमाणरीत्या तद्व्यापकत्व तदा तदभावस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्वरूपासिद्धिरतो व्याचष्टे द्रव्यत्वाव्यभिचार इति । ननु साधनाव्यापकतया सन्दिह्यमानस्यैव शाकपाकजत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयाग्रे मणिकृतैव वक्ष्यमाणत्वात् कथ व्यभिचारानुमापकत्व हेतौ तद्व्यभिचारस्य सन्दिग्धत्वादत आह अनुमानमिति । प्रमाणान्तरेण आप्तवाक्यादिना व्यतिरेकेण

णान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम् । ननु तदव्यभिचारित्वं तदसन्ताभाववदवृत्तित्वं तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह अव्यभिचारश्चेति ।नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यम्। धूमप्रागभाववद्वह्निभेदादवैयर्थ्यमिति चेत्, तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न । यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतः सामानाधिकरण्यपर्यवसितस्योक्तत्वात् । तथा चायमर्थः । मित्रातनयत्वाधिकरणयद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकजव्यभिचारित्वादिति यावत्। तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभिचारश्चेति । तथा च

दृष्टान्तत्वं निराकर्त्तुमाह साध्यवानिति । शेषस्य विशेष्यदलस्य वैयर्थ्यम् । मित्रातनयत्वव्यापकत्वेनैव श्यामत्वव्यभिचारस्य साधनासम्भवादिति भाव । शङ्कते धूमेति । वृत्तिमत्त्वमेवेति । तथा च मित्रातनयत्वविशिष्टश्यामत्वव्यापकाभाववद्दशवैयर्थ्यमिति भाव । यत्किञ्चिदिति । मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठेत्यर्थः । लाघवादाह फलत इति। यत्किञ्चिन्मित्रातनयत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यानियतत्वादिति भाव । नन्वेव श्याममित्रातनयशाकयोः संयोगादित्वादौ व्यभिचार इत्यत आह तथा चेति । यद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्व यद्व्यक्तिवृत्ति च-त्वाप्युपलक्षकम्, नातः प्रक्रान्तविरोध । शाकपाकजत्वेति । अत्रापि व्यापकत्वांशस्य तर्कप्रदर्शनायैवोक्तत्वादिति भाव । तत्रेत्यस्य विशिष्योपादाने मित्रातनयत्वाधिकरणेऽस्यादेर्वैयर्थ्यादाह मित्रातनय इति । निरूपितत्व सप्तम्यर्थः। शाकपाकजत्वाभावव-न्मित्रातनयवृत्तित्वे वा तात्पर्यम् । श्यामत्वादावित्यतद्गुणबहुव्रीहिणा प्रागुक्तसंयोगादिपरम् । मित्रातनयत्वस्य तद्व्यापकव्यभिचारित्वाभावेन तदन्यश्यामत्वस्य च मित्रातनयत्वासमानाधिकर-

णात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः ।

बहुव्रीहिः । यद्यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्यभिचारि यत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः । मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारः साधनीयः । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात् शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति यद्वेत्यादिना । अत्र पूर्ववद्विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र

पत्वेन श्यामरूपे हेतुसत्त्वादेव व्यभिचारायोगादिति ध्येयम् । प्राचां मतं दर्शयितुं पुनर्धत्ते अव्यभिचारश्चेति । तत्समानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगित्वमिति तत्पुरुषे विशेष्यांशवैयर्थ्यादाह तथा चेति । तन्मित्रातनयत्व समानाधिकरणाभावाप्रतियोगि यस्येति विग्रहेण स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिमित्रातनयत्वव्यापकत्वमित्यर्थं । तथा च मित्रातनयानिष्ठश्यामत्वादौ व्यभिचारवारणार्थमेव विशेष्यदलमिति भावः । नन्वेवमघटत्वे दृष्टान्तासिद्धि· तस्य स्वव्यापकमित्रातनयत्वव्यापकत्वाभावादत आह यदिति । तथा च स्वव्यापकघटभिन्नत्वव्यापकत्वे सति घटभिन्नत्वावच्छिन्नत्वश्यामत्वव्यापकस्य घटावृत्तिश्यामत्वसामग्रीमत्त्वस्य व्यभिचारित्व श्यामत्वव्यभिचारित्व चाघटत्वे वर्तत इति न तस्य दृष्टान्तत्वव्याकोप इति भावः । यत्त्वतत्त्वादेः पक्षदृष्टान्तसाधारणस्यासत्त्वान्नेद युक्तमित्यस्वरस्यरसादाहुरित्युक्तम् । स्वव्याख्यातस्य साध्यव्यभिचारानु-

कुत्र चित् । एवञ्च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः । न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गः । साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्नायकं तस्यैवोक्तत्वात् उक्ति-

मापकस्य सर्वत्र हेतौ सत्त्वमाविष्करोति प्रमेयत्वादावपीति । अन्यथा स श्यामः प्रमेयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति तदवच्छिन्नश्याम-त्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वस्यैव मूलोक्तस्य प्रमेयत्वादिहेतावसत्त्वेन तत्र तेन श्यामत्वादिव्यभिचारानुमानानुपपत्तेरिति भाव । तच्च साक्षात् परम्परया चेत्यग्रिममूलानुसारेण यद्वेत्यादिकमवतारयति एवमिति । तथात्वमुपाधित्वम् । पूर्वयदिति । इदन्तेजो द्रव्यत्वादित्यादौ जात्यभावादेर्वारणायेत्यर्थः । साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वस्योक्तौ साधनव्यभिचारित्वस्य व्यर्थतापत्तेराह यत्र कुत्र चिदिति । तथा च साध्यव्यभिचारस्योन्नायकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं तच्च साध्यव्यभिचारव्याप्यस्याभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वमिति भावः । रूपवत्त्वादेरिति । तदभावाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वसामान्यस्य गुरुत्वव्यभिचारव्याप्यत्वाभावात् इति भावः । प्रमेयत्वादिसाधनस्य व्यभिचाराप्रसिद्धेः प्रकृते पृथिवीत्वव्यभिचारस्य रूपवत्त्वे सत्त्वादाह बहुव्रीहिरिति । साधनं व्यभिचारि यस्य स्वव्यभिचारिसाधनक इत्यर्थः । स्नेहादौ व्यभिचारवारणार्थं जलभिन्न इति । साधननिष्ठमिति । तथा च रसवत्त्वनिष्ठपृथिवीत्वव्यभिचारित्वं न गुरुत्वव्यभिचारव्याप्यं माधुर्यादौ व्यभिचारादतस्तत्र पृथिवीत्वादौ न प्रसङ्ग । नन्वेवं यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमीयत इति प्रागुक्तेनाभेद इत्यत आह उक्तीति । पूर्वं यद्व्यभिचार साध्यव्यभिचारव्यापकत्वे सति साधनवृत्तित्वमित्युक्तमिदानीं साधनवृत्तित्वे सति साध्यव्यभिचारित्वव्याप्यो

वैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्भेद । के चित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण । इत्थञ्च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात् घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति । अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम् । एवञ्च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठ-

यद्व्यभिचारस्तत्त्वमित्युक्तिवैचित्र्याद्विशेष्यविशेषणभावभेदात् पूर्वतो भेद इत्यर्थ । के चित्तु साध्यसमानाधिकरणत्व स्यातन्त्र्येण विशेषणं दत्तमिह तु स्वसमानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य व्यभिचारोन्नायकत्व निवेशितमित्येवोक्तिवैचित्र्यम अत एव प्रागेव विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यमित्युक्तम्, साध्यांश स्वसमानाधिकरणेति बोध्यमिति तस्यार्थ इत्याहु । सार्वभौममतमुपन्यस्यति के चित्त्विति। तद्व्याप्यकोटीति। साध्यभिचारव्यापकतावच्छेदकघटकत्वेनेत्यर्थ । न च वह्निव्यभिचारव्याप्यस्य महानसावृत्तितेजस्त्वस्य घटकतया प्रसिद्धानुमाने महानसत्वादेरुपाधितापत्ति, अस्य निरस्यत्वादिति भाव । स्नेहव्यापकत्वादित्यस्य व्यभिचारोन्नायकस्य स्नेहस्य वारणाय इत्यग्रेन्वय । साधनस्य व्यभिचारोत्थयं त पुरुषेणापि स्नेहस्य वारणसम्भवाद्धेतुभेदानुसरणस्य फलमाह घटेन वेति । जन्यद्रव्यत्वादिति । जन्यपदं गगनादौ द्रव्यत्वपदं च घटीयरूपादौ व्यभिचारस्य वारणाय । शब्दादिना ज्ञानेच्छाद्युपग्रह । गुरुत्वसाध्यकरूपादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरलक्ष्यत्वप्रयोजकं रूपमाविष्करोति व्यभिचारोन्नायकेत्यादिना । यत्राधिकरण

तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम् । किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपा-

---

व्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यम् । यथा कथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य तु लक्ष्यत्वे परसाधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः । नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वं तथापि साक्षाद्व्यभिचारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने अर्थान्तरं स्यादेवेत्यत आह किञ्चेति । आभासान्तरस्य तदानीं जायमानस्य । तथा च

इति । साधनाधिकरणीभूतयद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तद्व्यक्त्यवच्छेदेन साध्यव्यभिचारस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मनिष्ठाय वक्तव्यमित्यर्थः । ननु रूपवान्द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभावाव्याप्त पृथिव्यवच्छेदेन रूपादिव्यभिचारस्याप्रसिद्धेरत आह यथाकथञ्चिदिति । साध्यव्यभिचारिसाधननिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिमात्रस्येत्यर्थः । तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकमिति । तन्निष्ठाया साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यक्ताया निरूपकतावच्छेदकप्रविष्टमित्यर्थः । आहुरिति । प्रथमे यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तद्व्यक्त्यवच्छिन्नस्य साध्यव्यभिचारस्य द्वितीये च यत् साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तन्निष्ठस्य व्यापकव्यभिचारस्य यथाकथञ्चित्सम्बन्धित्वमात्रेणैव सामञ्जस्ये व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य प्रवेशानौचित्यमत्रास्वरसबीजम् । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण स्वनिष्ठव्याप्तिसंक्रामकत्वस्य व्युदासः । तस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्य । उद्भावन इत्यर्थः । सोपाध्याभासान्तरस्य व्यभिचारादेरावश्यकत्वात् परयति तदानीं जाय-

पाधिरेव भावत्वादिकं दोषः । न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र

तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः । अत्र वदन्ति । साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात् तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावन एवाप्राप्तकालत्वम्, कैव कथा परम्परया तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य । अन्यथा तत्तत्साधनपरम्पराया अपि प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् । न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः, प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात् । न च विभाजकसूत्रस्थले हे-

---

मानस्येति । तदानीं न्यायप्रयोगदशायाम् । तं साध्यव्यभिचारादिकम् । अप्राप्तकालत्वं तदानीमनाकाङ्क्षितस्याभिधानत्वम् । साध्यव्यभिचारोद्भावनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वेनार्थान्तरत्वायोगादिति भावः । कैव कथा सुतराम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येति उद्भावन इत्यनुषज्यते । अन्यथा तदानीमनाकाङ्क्षितस्यापि उद्भावने । तत्साधकपरम्परायामिति । अन्यत्वादौ साध्यव्यभिचारस्य उन्नायकत्वं यद्भावत्वाद्युपाधिव्यभिचारित्वं तदुन्नायकस्य ध्वंसवृत्तित्वादेरपि प्रथमतः कथायामुपन्यासे तथात्वमप्राप्तकालत्वं न स्यादित्यर्थः । अप्राप्तकालतामासादयदपि प्रथममुपाधिमुपन्यस्यति निग्रहस्थानत्वाच्च तदुन्नायकत्वपरम्परेत्यत आह न चेति । प्रतिज्ञाहान्यादिः पुरुषस्य हेत्वाभासस्तु प्रमाणस्यैव निग्राहक इति तयोर्भेदेनोपन्यासः । तथात्वायोगादिति प्रतिज्ञाहान्याद्यद्वाविंशतेरेव मुनिना निग्रहस्थानतयोक्तत्वादिति भावः । विभाजकेति । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासन्न्यासो हेत्वन्तरं न्यूनमधिकमर्थान्तरं

पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षे-

स्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वानुमितिदोषोन्नायकस्य संग्रहः । तथा सति व्यभिचारस्यैवाश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् । न चाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकसम्प्रदायानुरोधादेव कर्त्तव्यः, तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावकं पराभवतः शपथनिवारणीयतापत्तेः । तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यस्तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारो तत्र च

निरर्थकमपार्थकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानीति विभाजकसूत्रस्थलेऽर्थः । अनुमितिदोषेति सामान्यतोऽभिधानं प्रतिपक्षोन्नायकस्याप्युपसंग्रहार्थम् । असिद्ध्यादेरित्यस्य स्वरूपेत्यादिः । व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकोद्भावनस्य मणिकृताप्यग्रे स्वीकर्त्तव्यत्वात् । तदुभयं व्यभिचार स्वरूपासिद्ध्युभयम् । तथात्वापातात् प्रथममुद्भाव्यत्वापातात् । अत्र दृष्टान्तस्य साधनैक्यस्य दुरुपाधित्वेनैव चकारसमुच्चय इत्युक्तौ नोक्तदोष इति चिन्त्यम् । तदुद्भावकं प्रथममुपाध्युद्भावकम् । कथन्तया हेत्वाकाङ्क्षायाम् । व्यापकोपाधिव्यभिचार उद्भाव्य इति पूर्वेणान्वयः । शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिमनुसृत्याह विशेषणेति । उपाधेरिति । व्यभिचारं उद्भाव्य इत्यग्रिमपूर्वाभ्यामन्वयः । विशिष्टसाध्यस्य वेति । विशेषणाव्यभिचारित्वे सतीत्यनुषज्यते । विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वे । ला-

तरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः, तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तम् बाधोन्नीते चानु-

---

विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति । वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकम् । तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमिति । साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधित्वौपयिकतदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु बाधे श्रीनवद्धवस्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वोन्नायकमुपाधेः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यम्, अनुकूलतर्कादिनिश्चितव्याप्तिक हेतौ तदभावात् । नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकूलतर्कादिना त-

---

थवादाह वक्ष्यते चेति। वस्तुतोऽयं हेतुरमुकेन । सोपाधिरित्येवोद्भाव्यं व्यभिचारसम्बन्धेनोपाधिमत्त्वावच्छेदेन साध्यव्यभिचारित्वस्य पूर्वगृहीतत्वेन सोपाधित्वेन निश्चयस्यापि व्याघर्त्तकधर्मदर्शनविधया उपाधिधीविरोधित्वसम्भवादित्यस्मद्गुरुचरणा । शाकपाकजत्वादेरिव पक्षेतरत्वस्यापि यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवादाह उपाधित्वौपयिकेति । स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वानिश्चयादित्यर्थः । अयं पक्षेतर. उपाधित्वेन निश्चित ।कथितनिरुक्तेतत्रासत्त्वेनोपाधित्वायोगात् । अत्र स्वपदमनुमानपदस्य व्यभिचारानुमानस्य उपाधित्वस्य वा बोधकम् । तत्र नाद्य इत्याह तद्धीति। स्वव्याघातार्थकत्व हीत्यर्थ ।तदभावादिति।पक्षेतरस्य सर्वत्रानुमाने उपाधित्वनिश्चयायोगादित्यर्थ. । द्वितीये नापीति। तस्य पक्षेतरत्वस्य। व्यभिचारेणेत्यर्थ ।सम्भव इत्यस्य

कूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् । अत

स्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात्। अत एव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्य व्याघात इति परास्तम् । कथकसम्प्रदायानुरोधात् वाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्य इति तु वदन्ति । पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयववृत्त्यादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । इदञ्चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्याप-

---

नास्तीति पूर्वेणान्वयः । तस्य पक्षेतरस्य । तदयोगादिति । व्यभिचारानुमाने पक्षेतरान्तस्योपाधित्वनिश्चयायोगादित्यर्थः । अन्ये अत एवेति । तर्कादिना हेतोः साध्यव्यापकताग्रहदशायामुपाधित्वानिश्चयादेवेत्यर्थः । परास्तमित्यग्रेऽन्वयः । नन्वेवं साध्यव्यापकस्य वस्त्वन्तरस्येव पक्षेतरस्यापि साध्यव्यापकत्वनिश्चयदशायां कथायामुद्भावनापत्तिरत आह कथकेति । वदन्ति सिद्धान्तिनः । दृष्टान्तादेः साधनवैकल्यादियत्तदुद्भावनस्यापि निग्रहस्थानान्तरत्वादित्यभिप्रायः । तस्य पर्वतावयवरूपस्य उपाधितायां उपाधिताघटकसाधनाव्यापकतायाम् । नोपयुज्यत इति । तादृशरूपावच्छिन्नत्वस्य धूमादिसाधनाव्यापकत्वात् । तथा चोपाधितौपयिकपक्षमात्रवृत्तित्वगर्भत्वादिति मूलार्थः । इदं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वम् । न बीजमिति । तज्ज्ञानस्योपाधित्वग्रहविरोधित्वादिति भावः । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । वस्तुतो मात्रपदव्यर्था-

एव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववन्हिमत्त्वं द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्य-
क्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकज-

कत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम्। अत एव व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्प-
त्तावेव। आर्द्रेन्धनेति। अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्ध-
नत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनेति चेत्, किं
ततः, न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकं तादृशा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तत्त्वात्। तदवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वदवृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसा-
धने वैयर्थ्याभावात्। सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वन्हौ दाहप्र-
तिबन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्ततत्कारणाभावस्य वन्हेर्विशेषरू-
पेण कारणत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रति-

सेन पक्षव्यावर्त्तकविशेषणमात्रवत्त्वादित्येवं मूलस्यैव साध्यव्याप-
कत्वानिश्चये तात्पर्यमित्येवं युक्तमुत्पश्यामः। अत्र धूमे। आर्द्रेन्ध-
नत्वादिनेति। अत्रार्द्रेन्धनत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कार-
णताद्वयस्यावश्यकत्वे अवच्छेदकलाघवाज्ज्वलदिन्धनाभ्यामेव
रूपाभ्यां हेतुताद्वयं युक्तमित्याशयेनादिपदमुपात्तम्।तादृशेति। सवि-
शेषेत्यर्थः। क्व चित्तु तथैव पाठः। मन्वार्द्रेन्धनप्रभववन्हिव्यभिचारि-
त्वेन साध्यव्यभिचारस्यानुमाने प्रभवान्तविशेषणस्य व्यर्थत्वात्
र्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनोपाधित्वमत आह तदवच्छिन्नेति। [आर्द्रेन्धन-
प्रभववन्हित्वावच्छिन्नाभावस्य वन्हित्वावच्छिन्नाभावातिरिक्ततये-
त्यर्थः। तादृशवन्हित्वेन धूमहेतुत्ववादिनां मत आह सत्यपीत्यादिना
धूमानुत्पादादिति। धूमानुत्पादिति धूमोत्पादप्रसङ्गादित्यर्थः।] आ-
र्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेनैव कारणत्वमित्यग्रेऽन्वयः। ननु दाहप्रतिब-
न्धकाभावानामपि धूमहेतुत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह क्लृप्तेति।

एवं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः, तदुत्कर्षेण साध्योत्क-

बन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् । एकस्यामार्द्रेन्धन-
व्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात्तत्तदिन्धनज-
न्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च ।
महति चार्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वन्हौ महति वन्ह्यन्तरे वि-
द्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावन्हेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादा-
दार्द्रेन्धनप्रभववन्हित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति । तदुत्कर्षेणेति ।

न वा दाहप्रतिबन्धकाभावस्य धूमहेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह
एकस्यामिति । एकवन्हिव्यक्त्यन्तर्भावेणार्द्रेन्धनव्यक्तौ मन्त्रादि-
ना प्रतिबन्धकतायां सत्यां तत्रैवार्द्रेन्धनव्यक्तौ वन्हिव्यक्त्यन्तरा-
द्धूमोत्पादादित्यर्थः । प्रभव मा दहस्वित्यभिप्रायेण वाणवन्हिर्मा दह-
त्वित्याशयेनापि मन्त्राभिलापस्य दाहविरोधित्वसम्भवादिति भावः ।
ननु धूमसामान्यं प्रति न दाहप्रतिबन्धकानां मन्त्रादीनामभावत्वा-
वच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वं येनैकवन्ह्यन्तर्भावेण तदार्द्रेन्धनव्यक्तौ
मन्त्रसत्वे वन्ह्यन्तरादपि तत्र धूमो न स्यात् तत्तादिन्धनजन्य-
धूमं प्रति तत्तदिन्धनदाहप्रागभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो
वन्ह्यन्तरात्तदिन्धनस्य दाहोत्तरं तत्र धूमोत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत
आह तत्तदिन्धनेति । तत्तदभावानां तत्तदिन्धनदाहप्रागभावत्वाव-
च्छिन्नाभावानाम् । ननु धूमसामान्यं प्रत्येव दाहोत्पत्त्यार्द्रेन्धन-
त्वेन हेतुत्वं वाच्यं न्यायनये अवयविन्यपि पाकेन रूपान्तरपर्य-
वसितदाहस्योत्पादादतो नोक्तगौरवमित्यत आह महति चेति ।
प्रकृष्टधूमे प्रत्यार्द्रेन्धनस्य वन्हेर्वा महत्वं न प्रयोजकं किन्त्वार्द्रेन्ध-
नप्रभववन्हेरेवासौ वह्निशेषयोरिति न्यायाद्धूमसामान्यं प्रत्यप्यार्द्रे-
न्धनजवन्हित्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः । प्रकृष्टधूमत्वं न जातिप्रभेदो
मानाभावात् परन्तु महत्त्ववद्धूमत्वमेव नीलघटत्वादिवदर्थसमा-
जग्रस्तावाप्तं जन्यतावच्छेदकमित्यभ्यस्तरसा वदन्तीत्युक्त्या सूचि-

यात, तत् किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न। तदुपजीव्याऽन्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात्। यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा

कारणत्वम् उभयथापि व्यापकत्वमुद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णितमेव। घटोन्मज्जनेति। ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वनियमात्। न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम्। अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः। कार्य्यकारणयोरेव। कार्य्यकारणभावग्राह-

---

घानधिकरणकालत्वमेव घटध्वंसोत्तरक्षणस्य घटवत्तायां त्वन्मते प्रयोजकमिति भावः। अत्र स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इति। तद्ध्वंसोऽपि ध्वंसस्य ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इत्यर्थः। तथा च घटध्वंसोत्तरक्षणस्य घटप्रतियोगिकध्वंसानधिकरणत्वमेवासिद्धमिति भावः। अप्रामाणिकेति। ध्वंसो नष्ट इत्याद्यप्रत्ययादप्रामाणिकानां ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसानां कल्पनमेवं तेषां क्षणिकत्ववारणाय तत्कारणधारायाः कल्पनमपेक्ष्य लाघवात् ध्वंसस्याविनाशित्वकल्पनाया एवौचित्यादित्यर्थः। यद्यपि ध्वंससामान्यं प्रत्येव जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वमेव ध्वंसस्य विनाशित्वे मानं फलमुखगौरवस्यादोषत्वाच्च क्षणिकत्ववारणाय तत्कारणधाराकल्पनं न क्षणिकं स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसवत्त्वेन प्रतियोगिन एव वा ध्वंससामान्यं प्रति हेतुत्वोपगमे न क्षणिकत्वं ध्वंसानां तथापि द्रव्यनाशं प्रति हेतुतया ध्वंसानामसमवायिनाशानां ध्वंसस्थले विरहात् विशेषसामग्रीसहिताया एव च सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वान्न ध्वंसस्य विना-

व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात् । यदा च तादृश्येकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम् । पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् । तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या सा-

---

क्रमप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव । पक्षेतरस्येत्यादि । ननु संन्दिग्धोपाधित्वं पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कामादधानः केन वारणीयः, स्वव्याघातकत्वञ्च निराकृतमेव । अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वात् यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका तथा पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्कापि । तदाहितापि व्यभिचारशङ्का पक्षव्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका । अन्यथा निरुपाधिकसहचारभ-

---

सा इति तत्त्वम् । शाकपाकजत्वाद्युपाधेः श्यामत्वादावप्रयोजकत्वात् निश्चयस्याशङ्कानुपपत्तेराह धार्येति । तादृशप्रमाणक्रोडीकृतत्वमिह कार्यकारणभावानवच्छेदकानामन्यतमत्वमिति वदन्ति । निराकृतमेवेति । अनुकूलतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यताग्रहस्थल एवानुमानानुच्छेदादिति । कश्चिदुपाधिरुपाधिपदार्थः । शङ्कापिशाचीत्वं व्यभिचारशङ्कास्वरूपयोग्यत्वम् । शङ्कापीति । न व्यभिचारशङ्काधायिकेति पूर्वेणान्वयः । व्यभिचारे व्याप्यत्वसंशयत्वेनैव तत्संशयस्वरूपयोग्यत्वादाह तदाहितेति । न प्रतिबन्धिकेति । पक्षीयान्यत्वस्येव पक्षेतरोपाधित्वसंशयजन्यत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिवेशगौरवा-

ध्यतदभावाभ्यां पक्षे निर्वचितव्यम्, न चैवं । तथा च पक्षेतर. साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति । तन्न । तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः । अथास्ति, तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्यु-

---

क्तमसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधानप्रयोजकरूपतया पक्षेतरेण तदाधानेप्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवन्हिसंयोगः

दिति भावः । अन्यथेति । पक्षेतरोपाधित्वशङ्कया साध्यव्यभिचारसंशयाधायकत्वे तत्संशयाहितव्यभिचारशङ्कया साध्यव्याप्तिविरोधित्वेनेत्यर्थः । प्रथमे दूषणमाह सन्दिग्धेत्यादिना। तदाधाने व्यभिचारसंशयस्याधाने कर्त्तव्ये । प्रयोजनक्षतेः उक्तानुमानभङ्गापत्ते विरोधित्वासम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं वृद्धैर्न हि प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्य्यं नार्जयतीति। द्वितीये दूषणमाह व्यभिचारज्ञानत्वेन चेति।कारणविशेषेति । जन्यत्वान्तं दृष्टान्तार्थम् । तथा च पक्षेतरान्योपाधित्वसंशयजन्यत्वमिव पक्षेतरोपाधित्वसंशयाजन्यत्वं न विरोधितावच्छेदकमित्यर्थः ।आदिना पक्षीयान्यत्वस्योपग्रहः।सति प्रमाणे गौरवस्याप्यनाश्रेयत्वादाह मानेति । पक्षीयव्यभिचारशङ्काया. प्रतिबन्धकत्वाभावे बाधकमाह कथमन्यथेति ।कर-

मुभयमत उपाधेरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यम् । उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न । सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपम-

त्तिधर्म्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थञ्च यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति मर्म । कथकसम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भाव्य इत्येवम्परो ग्रन्थ इत्याहुः । सोपाधावेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्य्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्य्य-

सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यादितो नेश्वरादिसिद्धिः स्यात्तत्रापि क्षितीतरत्वस्य घटत्वादेरपि सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवादत आह इत्थमिति । अतिप्रसङ्गो निरुपाधित्वहेतोः सन्दिग्धोपाधित्वप्रसङ्गः । तत्र तत्रेति अनुकूलतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वग्रहे तदव्यापकत्वेन घटत्वादेः साध्याव्यापकत्वनिश्चयादेव न तत्र सन्दिग्धोपाधित्वमिति भावः । आहुरित्यस्वरसबीजं । साध्यतदभावयोरेकत्र विरोधे मानाभावात् साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वस्यानुमानादूषकत्वेन तादृशोपाधेः प्रकृतानुपयोगाच्चाह उपलक्षणमिति । उपलक्ष्यमाह व्यभिचारिणीति । ननूपाधेरवश्यंभावेऽप्युपजीव्यत्वादनुकूलतर्काभाव एव दोषस्तदुक्तमुपाधेरेवात्मलाभार्थमित्यादिनेत्यत आह उपजीव्येति । असम्भवादिति । आर्द्रेन्धनाद्युपाधिं प्रत्यनुकूलतर्काभावस्याजनकत्वात् इति भावः । अकिञ्चित्करं उपाधेर्दूषकताखण्डकः । व्यापकत्वे व्याप्यस्यादूषकत्वेऽनुकूलतर्कविरहोऽप्यदूषणं स्यात्तस्यापि व्यापकान्त-

नुकूलतर्कभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम्। अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य

कारणभावोऽसम्भवात् व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायाम्। एकमविज्ञायाप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः। न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाप्यनुकूलतर्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः॥यद्व्यावृत्त्येति। अत्र पक्ष इति पूरणात् पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिमतियोगित्वमर्थः। सत्प्रतिपक्षोन्नाय-

---

स्यापि सत्त्वादिति भावः। विशेषतः सुतराम्। व्याधारे व्यापकत्वेऽपि तस्यैव जायमानस्य बुद्ध्यादिविरोधित्वादिति भावः। एकमिति। उपाधिमज्ञात्वा तर्काभावस्यैव तमज्ञात्वाप्युपाधिज्ञानादित्यर्थः। शङ्कते न चेति। दूषयति विनापीति। व्याप्तिग्रहसम्भवादिति। तथा च तदानीमेवोपाधिज्ञानस्य दूषकत्वं वाच्यमिति भावः। यथाश्रुतस्य पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ साधने साध्यव्यावर्त्तके वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्त्यापत्तेराह अत्रेति। अत्र लक्षणवाक्ये अर्थं इत्यनेनान्वयः। पक्षनिष्ठेति। अत्राप्युन्नायकत्वं तद्योग्यता तथा च स्वाभावाभिष्ठसाध्याभावव्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्पक्षकत्वमर्थः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वस्थले निरुक्तधर्मावच्छिन्नवत्पक्षसामान्यकत्वं वाच्यमतो द्रव्यत्वादिना सामानाधिकरण्येन वन्ह्यादेः साध्यतायां तत्सामग्र्यादौ नातिप्रसङ्गः। व्यभिचारोन्नायकस्य लक्ष्यत्वे पर्वतो धूमवान् वन्हेरित्यादौ आर्द्रेन्धनादव्याप्तिः स्यादत उक्तं वन्हिमद्धूमादित्यादौ वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्तिश्च स्यादत आह सदिति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदुन्नयनोपयिकरूपवत्वं तच्च

साध्यं निवर्त्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः । स च धर्मो यस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः । यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वम्-

---

कत्वञ्चात दूपकतावीजं तत्र चाप्रयोजकत्वाद साधनाव्यापकत्वं नोक्त साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरण इति पूरणात् साधनवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वपुरस्कारेणव्याप्तिप्रतियोगित्वमर्थः । तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुपवर्णितार्थनिष्कर्ष एवायम् । शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्व चित् साधनपति वा साध्याभावस्यैकमुन्नयनप्रकारमाह स चेत्यादि । साधन-

---

पक्ष धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वस्य दूषकताबीजं मातो लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेद । तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयने । अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम्, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामान्यव्याप्यव्यतिकरस्याबेत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वेवं मूले यस्य साधनस्येत्यभिधान विफलमत आह साधनस्येति । सोपाधित्व येन केनापि सम्बन्धेन निरुक्तोपाधिमत्त्व केवल लक्षणाघटकमान च साध्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या साधनपदस्य पक्षपरत्वमेव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । तत्र हेतावित्यग्रिममूलविरोधापत्ते इति भाव । साधनस्य लक्षणाघटकत्वे तत्सन्देहेन तदुपादानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेराह यद्वेति । साधनवच्छिन्नेति । नन्वेतस्य लक्षणत्वे वस्तुतस्त्वित्यादिना पूर्वोक्तस्य यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिलक्ष्यतावच्छेदकवाक्यार्थस्याभेदापत्तिरत आह तथा चेति । उपदर्शितो योऽर्थनिष्कर्षस्तन्मात्रमिद न [illegible] लक्षणमपि येन लक्ष्यतावच्छेदकाभेद स्यादिति भाव । साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् स

च्छया साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति । अत एव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वादिति । यत्तूपाधिमात्रस्य

अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः, जलं गन्धवद् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च । अथ यथासम्भवमसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वादावव्याप्तिः । साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः । साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः । विरुणद्धि चैकैकाभावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम् । विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या समन्वय इत्यपि

ध्यत्वाभावसत्त्वादिति भावः । असिद्ध्युन्नायकत्वं स्वरूपासिद्ध्युन्नायकत्वमादूषकताबीजमित्यनुपज्यतेऽयमर्थ इति । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादाह जलमिति । जलस्य हेतुमत्त्वेऽपि साध्याविशिष्टतद्वत्त्वाद् इति भावः । यथासम्भवमिति । साध्यतत्साधनान्यतराभाववत्त्वेन कथमवच्छिन्नाभावोन्नायकत्वमन्यथः । पूर्ववदन्वयः । जलत्वादीत्यादिना पृथिवीत्वादिपरिग्रहः । साध्यसाधनसम्बन्धाभावपदस्य प्रकारान्तरेणार्थमुपवर्णयतां मतमाह साध्यसाधनवत्त्वेति । साध्यसाधनवत्त्वबोधस्य विरोधिनी बुद्धिर्यस्य तादृशाभावस्योन्नायकत्वं किञ्चिद्धर्मिकसाध्यसाधनवत्ताबुद्धिसामान्यं प्रति प्रकारता दूषकताबीजमित्यन्वयः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावस्योन्नायकत्वमिति यावत् । एतेन साध्यसाधनवत्त्वबुद्धौ प्रकारीभूतस्य वह्न्यन्तरस्याभावोन्नायके नातिप्रसङ्गः । भ्रमादीत्यादिना स्वस्वाश्रयधर्मिकप्रमायाः परिग्रहः । अत्र घटो गुणः प्रमेयत्वादित्यत्र जात्यभावादावतिव्याप्तिः घटत्वाद्यात्मकस्य तदभावस्य पक्षे साध्याभावोन्नायकत्वात्, साध्यसमानाधिकरणस्वविशेषणे च घटो गुणः स्नेहवत्त्वादित्यत्रासिद्ध्यु-

वदन्ति । यत्तु साध्याद्वृत्तित्वे सति साधनाद्वृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधनेऽनुगमस्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति । तन्न । यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथाकथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वम्-

---

न्नायके जलत्वादावव्याप्तिस्तस्य साध्याविरुद्धत्वात् । न च स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावो विशेषणीय इति नोक्तातिव्याप्तिः स्वपदस्य लक्ष्यपरत्वादिति वाच्यम् । कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नाया गुणत्वाद्यधिकरणताया जातित्वेऽपि सत्त्वात्, साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशे च जलं रूपवत् द्रव्यभिन्नत्वादित्यादावप्रसिद्ध्युन्नायके निर्गुणत्वादावव्याप्तेः समवायेन द्रव्यभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, एवं घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ साध्यसाधनयोरुभयस्याद्वायत्तया तद्विरोधित्वाप्रसिद्ध्या तत्र यथाधावव्याप्तिरित्यास्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः। यश्चेति। अत्र वृत्तिः शून्यत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम्। शून्यत्वेनेत्युपलक्षणं साध्यसामानाधिकरण्यविशेषप्रकारकत्वेनाप्यनुगमो बोध्यः। निरुक्तधर्मशून्यस्य साध्यताघटकेन हेतुताघटकेन येन केनचिद्वा सम्बन्धेनावच्छिन्नस्याभावस्योन्नायकत्वं निवेशितं सर्वमप्ययुक्तमिति क्रमेणाह यत्रेति। तत्र पर्वतो वह्निमान्तदीयरूपादित्यादौ । अन्यत्रैकसम्बन्धेन साध्यहेतुस्थले । अपिना विभिन्नसम्बन्धेन हेतुसाध्यस्थलस्य समुच्चयः । ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावान्यत्वे सति साधनताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाधनाभावान्यत्वेन निरुक्तधर्मशून्याभावस्य विशेषणान्नोक्तदोष इत्यत आह किं चेति। निरुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य सम्बन्धस्य वितर्केण दोषमुक्त्वा धर्मस्य वितर्केण तमाह किञ्चेतीत्यपि

भिमतम्, नाद्यः, साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात्। नान्त्यः, धूमेन पर्वते वह्नौ साध्ये महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्त्वादावतिव्याप्तेः। यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवद्वृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवत्तावृत्तिप्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगमीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्तकत्वमर्थमाहुः। तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूरीकृतमिति तदा द्वयोरनुगमनमफलम्। अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वं तदा अवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽव्याप्तिः। यद्यपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्तते यत्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति म-

---

कश्चित्। वह्नित्वादीत्यादिना हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वस्योपग्रहः। साध्यतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाध्याभावान्यत्वे सति साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नसाधनाभावान्यत्वस्यापि निरुक्ताभावस्य विशेषणे तु नायमपि दोष इति ध्येयम्। यच्चेति। अत्रापि वृत्तिशून्यत्वं च विशेषणतया बोध्यम्। लाघवादाह पक्षेति। साधनवत्त्वभ्रमविशेष्ये ह्रदादौ साध्यव्यावर्तकस्य वह्निसामान्यादेः प्रसिद्धानुमानवारणाय प्रमानुसरणम्। न चैवं काञ्चनह्रदो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ वह्निसामान्यादावव्याप्तिः प्रकृतपक्षादेः प्रमाया अप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। ह्रदादेरेव पक्षादिपदेन कर्तव्यत्वात्, शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। द्वयोः पक्षसाधनवत्ता। अफलमिति। प्रत्येकान्तर्भावेणैव निरुक्ते सम्भवत्वात्। इदं च प्रथमकल्पे, द्वितीयकल्पे तु प्रमायास्तद्व्यक्तित्वेन निवेशान्नैव दोषः। उभयज्ञापकत्वं साधनवत्पक्षोभयधर्मिकसाध्यवत्ताबुद्धिसामान्यविरोधिज्ञानजनकत्वम्। अव्याप्तिरिति। ह्रदो वह्निमान् गगनादित्यादौ साधनवतोऽप्रसिद्धेरिति भावः। उक्ताव्याप्तिं निरस्यता मतमाह यद्यपीति। विशिष्टसत्तावान् गुणो विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतुस्थले पक्षतावच्छेदकावृत्तिधर्मशून्यस्य सत्त्वस्याधिकरणे गुणादौ साध्यव्यावर्तके द्रव्यत्वादावतिव्याप्त-

तीतिविशेष्यस्य चाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः । तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्त्तते तेन, उत येन केन चित् तद्धर्माश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमभिमतम् । नाद्यः, जलं वन्हिमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवन्हिसाधके संयोगसम्बन्धेन साधने धूमादौ वन्हिसामग्र्यादावव्याप्तेः । पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्तेः संयोगेन धूमवतश्च वन्हिमत्त्वनियमात् । न तृतीयः, घटो जातिमान् मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः, वन्हिमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वन्हिव्यावर्त्तके वन्हिसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च । अत एव

राह पक्षतावच्छेदकसाधनेति । प्रतीतिरत्र प्रमा ग्राह्या तेन पर्वतत्वधूमादिनिष्ठप्रमाविशेष्यस्य पर्वताश्रये वन्हिव्यावर्त्तके तत्सामग्र्यादौ नातिप्रसङ्गः । तेनेति । पक्षतावच्छेदकताघटकेनेति फलितार्थः । तेन कर्म जन्यं पतनत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन पक्षनिष्ठस्य कर्मत्वादेस्तत्सम्बन्धेनाश्रये महाकालादौ साध्यव्यावर्त्तकत्वानित्यत्वादेर्नोपाधित्वप्रसङ्गः । नाद्य इति । प्रथमेऽपि । ननु तत्र निरुक्तधर्मस्याश्रये धूमवत्येव वन्हिव्यावर्त्तकत्वाभावात् कथमव्याप्तिरत आह संयोगेन धूमवतश्चेति । अव्याप्तेरिति । समवायेन निरुक्तधर्मवतः पक्षस्य जातिमत्त्वनियमादिति भावः । ननु पक्षतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धयोरन्यतरेण निरुक्तधर्माश्रयत्वस्य विवक्षणान्नाव्याप्तिरत आह वन्हिमदिति । निर्वन्हिपर्वतस्य पक्षत्वे वन्हिसामग्र्यादेर्लक्ष्यतया वन्हिमत्पर्वतानुसरणम् । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव । इतरो यथाकथंचित्सम्बन्धेन तादृशधर्माश्रयत्वगर्भः । इत्यादीति । साधनवत्त्वपक्षतावच्छेदकवत्त्वयोरन्यतरस्य स्वरूपसम्बन्धेनाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वात् प्रतिपक्षोन्नायके गगनादिहेतुकोपाधौ अव्याप्तेरिति भावः । ननु यद्व्यभिचारेणेत्यादिना त्वदुक्तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वगर्भलक्षणस्य ज्ञानं नानुमानविरोधीत्यनुयोगस्य तुल्यत्वमत

लक्षणं व्यतिरेकित्वम् । पक्षेतरेऽपि कथं चिदुपाधि. । तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वम् । न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसिद्धेरिति । तन्न । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधि-

---

नेतरोऽपीत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन । आपाद्याप्रसिद्धेः । आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेः । अनुमितीति । अस्मदुक्तव्यभिचारोन्नायकत्व तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्व तद्व्याप्यपक्षधर्मतारूप पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकञ्च नानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः । ननु सामान्यलक्षणमिदं व्यावहारिकोपाधिक विशेषलक्षणन्तु दूषकतायामुपयुज्यत इत्यत आह विशेषेति । यथाश्रुतेऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽपि यद्व्याप्यता यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यं तथा च वह्निना धूमस्य धूमेन वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः । व्यवहारौपयिकत्वे च

आह अस्मादिति । अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं च न प्रतिबध्यस्य तथा साक्षा परस्परया यत्स्वन्यदतत्त्वदूषकतायां व्यभिचारोन्नायकत्वरूपायाम- पर्वतेतरत्वाद शुद्धसाध्यव्यापकतायामित्याह यथाश्रुत इति । ननु पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र पक्षेतरत्वमुपाधिर्भवत्येव परन्तु कथायां न

तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः पर्यवसितसाध्याभिधाने चास्मन्मतप्रवेश इति भावः। व्यवहारौपयिकं त्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम्। लक्षणन्तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव। वस्तुतो व्यभिचारिणः साधनस्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्गः। न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादरूपस्योपाधित्वापत्तिः गुरुत्वाव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्व्याप्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति। दूषणौपयिकन्तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे

प्रयुज्यते इत्यत आह धूमेन वह्नेर्विशिष्टधूमावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वज्ञानादित्यर्थः। प्रतिबन्धापत्तिरिति तथा चोपाधित्वप्रसङ्गादुक्तेतिमूलस्यानुमितिविरोधित्वप्रसङ्गादित्यर्थः। ननु विशेषणलक्षणमपि तत्तद्धेतुसाध्यकोपाधिव्यवहारौपयिकमेव वाच्यं न तु दूषणौपयिकमत आह व्यवहारेति। तत्र धूमादिना वह्न्यादेः साधने उपाधित्वव्यवहारापत्तिः। पक्षेतरत्वस्येत्यनुषज्यते। ननु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य व्यापकस्तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव साधनस्याव्यापकत्वं दूषणस्य व्यवहारस्य चौपयिकमुपाधित्वं वाच्यमत आह पर्यवसितेति। पर्यवसितेत्यादेः साध्याभिधाने चेत्यर्थः। पारिभाषिकपरिष्कृतं मतमाह व्यवहारौपयिकमिति। व्यतिरेकधर्मत्वमात्रमुक्त्वा कथकानामुपाधिव्यवहाराभावादाह स्वेति। व्यभिचारपदे व्यतिरेकपरे। तथा च साधनवति साध्यव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकविशेष एव व्यतिरेकिपदस्य तात्पर्यमिति भावः। लक्षणमितरभेदकम्। साध्यव्यापकत्वं च शाकपाकजत्वादावसम्भवीति तदलक्षणं परिष्कृत्याह तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे इति। द्रव्यं रूपादित्यादौ घटत्वादेर्वारणायाह वस्तुत इति। वस्तुतस्त्वा साध्यव्यभिचारि यत् साधनं तस्य तद्व्यापकत्वेन निवेशादित्यर्थः। तद्व्याप्यत्वात् पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वात्। तथा च तद्व्यक्त्यव्यापकत्वं न पृथिवीत्वाभावस्येत्यर्थः। अननुगतमेवेति। क्वचित् गुरु-

न च तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यम । तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो न तूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात्, तत्र वह्निनैव तत्सा-

---

महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् । अत एवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः, कारणोत्कर्षेणैव कार्य्योत्कर्षात् । समाने-

---

अथोपाधिविभागः ।

न चेति । साध्यमित्यत्रेऽन्वयः । तत्र व्याप्यवत्तासन्देहस्य व्यापकसन्देहहेतुत्वे । तत्स्मरणे इति । व्यापकतदभावयो. स्मरण एव हेतुत्वादित्यर्थः । तद्ग्रहे । उक्तसाहचर्यस्याग्रहे । महानस इत्यादिना कोटिद्वयस्मरणं पर्वतादिकमित्यादिना च धर्मिज्ञानतत्सन्निकर्षयो. सत्त्वमावेदितम । तस्य व्याप्यवत्तासंशयस्य । तद्धेतुत्वात् व्यापकवत्तासन्देहहेतुत्वात् । निरुक्तान्वयव्यतिरेकयोर्विवादग्रस्तत्वादाह अत एवेति । कारणेति । तथा च यद्विशेषयोरिति न्यायोऽप्यत्र प्रमाणमिति भावः । इदमप्यापाततः, तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तया गृहीतधर्मिकत्वपर्यवसितस्य तत्कोट्युत्कटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् अत एव वक्ष्यतीत्यपि घटते । नन्वेवं समानेत्यादिविरोधस्तेन भाष्यकृन्मते पञ्चधा टीकाकृन्मते च त्रिधा संशयस्य विभजनादत आह समानेत्यादि । समानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति प्रथमाध्याये सूत्रं तत्र विरुद्धकोट्यो-

मग्न्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् । अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्थातव्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अत एव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र साप्युपाधि-

---

त्वादि मूत्रन्तूपलक्षणपरं तत्रस्थश्चकारो वा अनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति । कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्म्मस्य चैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते, गौरवात् । अत्र गाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणि । तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः । लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसा-

---

रेव विमर्शः संशय इति लक्षणं स च समानधर्मस्य उपपत्तितोऽनेकधर्मस्योपपत्तितो विप्रतिपत्ते. प्रमास्यसन्देहपर्य्यवसन्नोपलब्ध्यव्यवस्थातो भ्रमत्वसंशयपर्य्यवसितानुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च यो विशेष कोट्युपस्थिति तदपेक्षतया पञ्चविध इति भाष्यकृत ।पूर्वत्रिकमन्तर्भाव्य संशयस्त्रिविध एव विशेषणस्योपलब्धिर्बाधानुपलब्धिर्विशेषदर्शनरूपव्यवस्थाविरहश्च विशिष्टधीसामान्यहेतुतया संशयस्थलेऽप्यपेक्षणीय इत्येतावन्मात्रबोधनाय उपलब्ध्यादित्रिकस्योपादानमिति तु टीकाकृदादिस्वरससिद्धः संशयसूत्रस्यार्थ. । तत्रस्थ. समानेत्यादिसूत्रस्थ ।सप्तम्याः प्रायेणकृतीत्यलुकि रूपमिदम्।कोटिद्वयेति । तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वतदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्यामेव तत्संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वमित्यर्थ.।गौरवादिति।तत्तदभावसहचरितैकधर्मवत्तानिश्चयत्वेनापि हेतुतायां तत्तदभावसह-

धारणत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति टीकाकारानुयायिनः । इत्थञ्च साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहात्साध्ये साधनाव्यापककत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहेनाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात्साध्यव्यभिचारसन्देहः । इत्थमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्यो-

---

चरितत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावभेदेन हेतुताद्वयस्यावश्यकत्वादिति भावः । लैङ्गिकम् । साध्यम् । लिङ्गतदभावाविति । साध्यसहचरितं लिङ्गं तदभावसहचरितश्च लिङ्गाभावमित्यर्थः । साधारणेति । साधारणधर्मवत्ताज्ञान एवेत्यर्थः । सर्वत्र व्याप्यवत्तासंशयस्य व्यापकसहचरितत्वेन लिङ्गाभावावगाहित्वेऽपि व्यापकाभावसहचरितत्वेन तदभावावगाहित्वे प्रमाणाभावात्तदानीं च व्यापकसंशयस्यानुभविकत्वाच्चेदं युक्तमित्यस्वरसो नव्या इत्युक्त्या व्यञ्जितः । असाधारण्यं प्रत्येककोटिमद्व्यावृत्तत्वम् । टीकाकारेति । तैः साध्यतदभावव्याप्यवत्तानिश्चययोः साध्यसंशये साधनत्वोपगमादिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयेन व्याप्य तदभावयोर्मिलितत्वेनाग्रहणाच्चेदं युक्तमिति ध्येयम् । इत्थं चेति । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे चेत्यर्थः । स्फुट एवेति । साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः । साध्य इति । साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । मिश्रमतमाह उपाधेरिति । भूतले घटस्य निश्चयेऽपि घटो नीलो न वेति संशयोत्तरं भूतलं नीलघटवन्न वेत्याकारकसंशयवत् साधनस्योपाधिव्यभिचारित्वनिश्चयेऽप्युपाधिः साध्यव्यापको न वेति संशयोत्तरं हेतुः साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारी न वेत्याकारसंशयस्य औचित्यादर्जितत्वादिति भावः । इत्थमेवेति । उपाधेःसाधनाव्यापकत्वसन्देहेनाहितात् साधनाव्यापकव्याप्यत्वसन्देहादेव तत्र साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहस्य उपेयत्वादिति भावः । संशयमात्रस्याभावकोटौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमानुकरीत्या संशय

रित्यभिसन्धाय सामग्री च क्व चिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम् । यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति । तन्न । सान्दिग्धानैका-

---

न्तिकसम्भव इत्यपि वदन्ति । उभयेति । एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टपरसाध्यतापात्तु एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः । सान्दिग्धेति । न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् । अनैकान्तिकत्वसंशयाद मम व्याप्तिग्रहो

पचासिद्ध इत्याशयेनाह वदन्तीति। अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादनुमानदोषमाह एकांश इति। स श्यामत्ववान् शाकपाकजत्ववांश्च मित्रातनयत्वादित्यनुमाने श्यामत्वांशे शाकपाकजत्वस्य तदंशे च श्यामत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः । ननु स श्यामत्वविशिष्टशाकपाकजत्ववान् मित्रातनयत्वादित्यनुमानस्यैकमात्रसाध्यकत्वात् तत्रैकांशेऽपरस्योपाधित्वसम्भव इत्यत आह एकविशिष्टेति।एकैकस्येति । श्यामत्वस्य शाकपाकजत्वस्य चेत्यर्थः ।ननु क्षिति सकर्तृका कार्यत्वादिति ईश्वरानुमानस्य सद्धेतुत्वात् कथ सन्दिग्धोपाधित्वमत आह वस्तुत सद्धेतावपीति । वस्तुगत्या सद्धेतावपीत्यर्थः । तत्त्वस्य सद्धेतुत्वस्य। अग्रहदशायाम् । तदर्थमिति।अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य ज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य। उद्भावनमफलमदोष । मा-

न्तिकत्वद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ॥

भूदिति नास्तीत्यर्थकम्।अभिप्रायेणेति।तदुद्भावनस्य सांप्रदायिकत्वादित्यग्रेऽन्वयः । ननु व्याप्यग्रहकालसाध्यफलत्वयाभेद युक्तमत आह प्राचामिति।असाधकतासाधकतया हेतुदोषत्वेनेत्यन्वय ।अथानुमित्यौपयिकधर्मशून्यत्वमसाधकत्वं तत्साधकत्वं च न साध्यव्यभिचारतया सन्दिह्यमानत्वं सत्त्वेतावपि तत्सत्वात् अत आह जिज्ञासादिद्वारेयेति। अय हेतुः सन्दिग्धव्यभिचार इत्युद्भावनोत्तर कुत इति जिज्ञासायां व्यभिचारस्य साधारणधर्मादिकं प्रदर्श्य व्यभिचारसंशयस्य कल्पनादिति भाव । वस्तुतो दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिव हेत्वाभासभिन्नमपि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं निग्रहस्थानत्वादेवोद्भाव्यते निग्रहसूत्रस्यचकारेण तस्यापि समुच्चितत्वादिति युक्तमुत्पश्याम'। अयं हेतुर्व्यभिचारी न वा सोपाधिर्न वेत्येवमेव सन्दिग्धानैकान्तिकत्वादेरुद्भावनं कार्य्यमथ हेतुर्व्यभिचारीत्यादिकमिव निश्चितव्यभिचारादेः इति तु परमार्थः ॥

इत्युपाधिविभाग. ।

रित्यभिसन्धाय सामग्री च क्व चिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम्। यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे। यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति। तन्न। सान्दिग्धानैका-

---

न्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति। उभयेति। एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम्। ईश्वरेति। वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः। सन्दिग्धेति। न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम्। अनैकान्तिकत्वसंशयाद मम व्याप्तिग्रहो

प्यासिद्ध इत्याशयेनाह वदन्तीति। अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादनुमानदोषमाह एकांश इति। स श्यामत्ववान् शाकपाकजत्ववांश्च मित्रातनयत्वादित्यनुमाने श्यामत्वांशे शाकपाकजत्वस्य तदंशे च श्यामत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः। ननु सः श्यामत्वविशिष्टशाकपाकजत्ववान् मित्रातनयत्वादित्यनुमानस्यैकमात्रसाध्यकत्वान्न तत्रैकांशेऽपरस्योपाधित्वसम्भव इत्यत आह एकविशिष्टेति।एकैकस्येति। श्यामत्वस्य शाकपाकजत्वस्य चेत्यर्थः।ननु क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादिति ईश्वरानुमानस्य सद्धेतुत्वात कथं सन्दिग्धोपाधित्वमत आह वस्तुतः सद्धेतावपीति। वस्तुगत्या सद्धेतावपीत्यर्थः। तत्त्वस्य सद्धेतुत्वस्य। अग्रहदशायाम। तदर्थमिति।अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य ज्ञानार्थमित्यर्थः। तस्य अनैकान्तिकत्वसन्देहस्य। उद्भावनमफलमदोषः। मा-

न्तिकत्वद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ॥

भूदिति नास्तीत्यर्थकम्।अभिप्रायेणेति।तदुद्भावनस्य सांप्रदायिकत्वादित्यग्रेऽन्वयः । ननु व्याप्यग्रहज्ञानसाप्यफलत्वाभेदं युक्तमत आह प्राचामिति।असाधकतासाधकतया हेतुदोषत्वेनेत्यन्वयः।अथानुमित्यौपयिकधर्मशून्यत्वमसाधकत्वं तत्साधकत्वं च न साध्यव्यभिचारतया सन्दिह्यमानत्वे सन्देहेतावपि तत्सत्त्वात् अत आह जिज्ञासादिद्वारेयेति। अयं हेतुः सन्दिग्धव्यभिचार इत्युद्भावनोत्तर कुत इति जिज्ञासायां व्यभिचारस्य साधारणधर्मादिकं प्रदर्श्य व्यभिचारसंशयस्य कल्पनादिति भावः । वस्तुतो दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिव हेत्वाभासभिन्नमपि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं निग्रहस्थानत्वादेवोद्भाव्यते निग्रहसूत्रस्थचकारेण तस्यापि समुच्चितत्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। अयं हेतुर्व्यभिचारी न वा सोपाधिर्न वेत्येवमेव सन्दिग्धानैकान्तिकत्वादेरुद्भावनं कार्य्यमथ हेतुर्व्यभिचारीत्यादिकमिव निश्चितव्यभिचारादेः इति तु परमार्थः ॥

इत्युपाधिविभागः ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते ।

नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम्, तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमुद्भावनम्, शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मतेति बलं तच्च तुल्यमत्र न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादनुमितिदर्शनात् सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च । तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न

उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह सन्दिग्धेति । तद्व्यतिरेकस्य क चिद्व्याप्यत्वेन क चिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वात् बाधोन्नीतेति । ननु बाधेऽवतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात् कृतमुपाधिना, न वासाधारण्यं पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अनवतीर्णे तु

अथोपाधिदूषकताबीजचिन्तनम् ।

ननु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्ववादिनां मते सन्दिग्धोपाधेरदूषकतायामिष्टापत्तिरत आह उपाधित्वस्येति । अनुमितिं पक्षे साध्यस्य हेतौ च साध्यव्याप्यत्वस्यावगाहिनीम् । लिङ्गोपधानमतेन चेदम् । अस्य उपाधेः । न्यूनतापरिहाराय मध्ये पूरयति क्व चिद्व्याप्यत्वेनेति।यत्रोपाधेः साध्यव्यापकत्वसन्देहस्तत्र तदभावस्यापि साध्याभावव्याप्यत्वेन सन्दिग्धत्वादिति

स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । पक्षधर्मश्चोपाधिर्न स्यात् । यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् । न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात् । अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च। किञ्च

———

नोपाधित्वं पक्षेतरान्तरवत् साध्यव्यापकताया एवाग्रहात्, अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यं व्यतिरेकितयान्वयव्याप्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षरूपतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह पक्षधर्मश्चेति । पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य व्याप्तिश-

———

भावः । तत एव बाधावतारादेव । कृतमिति।तथा च तदानीमुपाधेर्दूषकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । वस्तुगतिमनुरुध्याह न चेति । असाधारण्यं पक्षमात्रवृत्तित्वम् । अनवतीर्णे तु बाध इत्यनुषज्यते । पक्षेतरान्तं पक्षेतरत्वादि । ग्रह इति । साध्यव्यापकताया इत्यनुषज्यते । नासाधारण्य क्षतिकरमिति शेष.।ननु पक्षेतरत्वाद्यभावस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेन तत्र साध्याभावान्वयव्याप्यग्रहादुपाधित्वक्षतिरेवेत्यत आह व्यतिरेकितयेति । साध्यव्यापकीभूतस्य व्यतिरेकित्वतया दूषकतायामिति शेष. । अनुकूलेति । उपाध्यभावे साध्याभावान्वयव्याप्यग्रहस्याकिञ्चित्करत्वादित्यन्वय. । नन्वेवं साध्यस्येव तदभावस्यापि व्यापकत्वं पक्षेतरस्य ग्राह्यं सहचारादेस्तुल्यत्वात् तथा च साध्यस्येव तदभावस्यापि प्रतिपक्षोन्नायकत्व तस्य दुर्वारमत आह सत्प्रतिपक्षरूपतया चेति।पक्षवृत्तेरपि तद्वृत्तित्वभ्रमदशायां प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवादाह पक्ष इति । तद्ग्रहदशायां व्याप्यत्वासिद्धत्वं यदि व्याप्तिविरहत्वं तदा पूर्वमताभेद इत्याशङ्कां निरस्यन्नवतारयति व्याप्तिविरहेति । अतो-

साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः। नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात्। नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावः। न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्र-

---

नाभावद्वारकतां निरस्यति नापीति। अनौपाधिकत्वज्ञानस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य। कारणविघटकतया कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया। अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम् परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयं सैव त्वसिद्धेति द्-

---

पाधिकत्वज्ञानस्येति मूले यदनौपाधिकत्वज्ञानगोचरपदं तदनौपाधिमूलस्य तदनास्कन्दकार्थेनासङ्गतिरतो व्याचष्टे अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति। अत्र च सर्वत्र यथा मूले सोपाधिकत्वपदमुपाधिपदं विनयादिभ्यष्ठगिति स्वार्थे तद्विधानात् तथा सत्येव न ह्यन्यस्येत्यादिमूलस्य विभिन्नधर्मितापरत्वे प्राप्ते व्याप्तिज्ञानं कारणस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य विघटकत्वं प्रतिबन्धकधीविषयत्वमप्रसिद्धं तादृशज्ञानाभावस्य नित्यत्वेनाप्रतिबद्धत्वादतो व्याचष्टे कारणाभावेति। उपाधिज्ञानाभावात्मकं यद्व्याप्तिग्रहकारणं तदभावरूपौपाधिकत्वज्ञानविषयतयेत्यर्थः। अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति मूलस्यानौपाधिकत्वज्ञानार्थकत्वघटितं मत आह अनौपाधिकत्वेत्यादिना। सोपाधित्वज्ञानस्येति। उपाधित्वज्ञानस्येति तद्युक्तः पाठः। तथा सत्येव भिन्नधर्मिकतामित्यपि ममन्यसङ्गतेरिति ध्ये-

तिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्यापकव्या-
प्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकज्ञानं नो-
त्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्व-
ज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात् ।
किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्व-
ज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारान्नायकत्वेन, यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व-
मनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभि-
चारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि

पणतात्पर्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति । व्याप्यत्वासि-
द्धेर्व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावस्तद्द्वारा दूषकत्वं भिन्नधर्मिकत्वं परिहर-
न्नाह न चेति । न हीति । विरोधित्वापकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिब-
न्धकत्वासम्भवादिति भावः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्य-

यम् । सैव सोपाधिपक्षज्ञानस्य प्रतिबन्धकनैव । तात्पर्यादि-
ति । न हीत्यादिग्रन्थस्येत्यादि । यथाश्रुतमेव कारणविघटकपद
साधीय व्याप्तिविरहरूपायामसिद्धावन्तर्भावासम्भवाद्व्याप्य
व्याप्यत्वासिद्धेरिति । व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावो यदि निवि-
ष्टस्तदोपाधेस्तद्सम्भावि प्रकृतानुयोगदेवेति अत फलितार्थ-
माह तद्द्वारेति । भिन्नधर्मिकत्वमिति । अन्यथेत्यादिमूलेन
तस्याप्राप्तत्वादिति भाव । ननु सा व्यव्याप्यत्वज्ञाने कारण-
विघटकमपि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं साक्षादेव न प्रतिबन्धक
भवत्वत आह विरोधीति । साध्यव्याप्यस्य व्यभिचारित्वं साध्येऽपि

साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

उच्यते । आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनम् । यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चय एव नास्ति, तदोपाधित्वानिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः । तेन विना ते-

---

व्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादिसादेरदूषणं वेति शेषः ॥

दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशायामधिकृस । पक्षनिश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि

न च तत्र साध्यव्यभिचारित्व न चोपाधे साध्यव्यभिचारित्वज्ञानं साध्यव्यापकत्वधीप्रतिप-धीत्यत आह साध्यव्याप्यति । तथा च स्वव्यभिचारिसाध्यव्यापकत्वेन स्वव्यभिचारिसाध्यकत्वमनुमेयमित्येव मूलार्थं । तत्राव्यापकस्यापि व्यभिचारपदार्थघात्तत्पुरुषेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति । उपाधेर्हेत्वाभासस्याविरहाद्धेत्वाभासविशेषद्वय सम्भवीत्यत आह तस्मादित्यादेरिति ।

साध्याव्यापकत्वसंशयदशायामप्युपाधे साध्यव्यभिचारसंशायकस्य दूषकताबीजमतो व्यापकत्वेन निश्चित इति मूलस्यासङ्गतेगदानि

र्यामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया चोपाधेर्दूषकत्वम् ।

तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते, व्यभिचारानुमाने पुनरग्रे वक्ष्यति । व्याप्तीति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकरूपत्वपर्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो बोध्यः, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम् ।

व्याप्यमिति।तत्संशयस्य उपाधिस्वसंशयस्य।व्यभिचारज्ञानद्वारेत्यस्य व्यभिचारानुमितिद्वारेत्यर्थे पक्षेत्याद्यग्रिममूलेन पौनरुक्त्यापत्तेराह मानस इति । विशेषदर्शनतया अव्यभिचारधीनिवर्त्तकतया । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्विरहो यदि साध्यते तदा स्वपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः हेत्वन्तरपरत्वे च प्रकृतहेतौ तादृशाभावग्रहस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वादसङ्गतिरत आह साध्यसम्बन्धितेति। सत्तादौ द्रव्यत्वादिसम्बन्धितावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वादेः सत्त्वादाह साधनतावच्छेदक इति। साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तदेदम्, यदि च साध्यसम्बन्धित्वाभावव्यापकस्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वाभावकधर्मत्वं तदा स्वपदस्य प्रकृतसाधनतावच्छेदकपरत्वे पूर्ववत्तद्विरहसाधनेऽप्रसिद्धिरत आह साध्यवदन्येति । अत्रापि साधनतावच्छेदके साध्यवदन्यवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वस्य विरहे तात्पर्य्यम्, यथाश्रुतस्य द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिसद्धेतुसाधारणत्वादेतद्रूपं रूपत्वादित्यादौ हेतुताघटकसमवायेन साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यवद्वृत्तित्वरूपाया व्याप्तेरप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य साधयितुमशक्य-

त्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववदवृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्व्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनाव्यापकत्वाच्च ।

व्यापकत्वग्रहः । उपाधिमात्रेति । तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपाधिसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः साध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववदवृत्तित्वस्य साध्यव्यापकत्वाच्चोपाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रायेण । साधनाव्याप्यत्वस्योपाधित्वे च नैष दोषः । साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण । प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववदवृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधित्वसन्दिग्धोपाधिरुद्भाव्यः । न च तत्कर्त्तव्य-

---

त्वाग्रहात्तत आह व्यभिचारास्फुटत्वेति । अस्य साधनाभाववदवृत्तित्वस्य । तेनापीति । साधनाभाववदवृत्तित्वेनापि स्वव्यभिचारादिना साध्यव्यभिचारादेर्व्यभिचाराद्युन्नयने साधनव्यभिचारव्यभिचारादेरुपाधित्वसम्भवादित्यर्थः । ननु यत्र निरुपाधिता व्यभिचाराद्युन्नयनस्थले नोपाध्यन्तरस्फुरणं तत्रैव नोपाधिमात्रस्योच्छेद इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । हेतोः साध्यव्याप्यत्वेनेति । उपाधिव्यभिचारित्वादिरूपस्य हेतौ साध्याव्यभिचारित्वादिरूपसाध्यव्याप्यत्वनिश्चयेनेत्यर्थः । व्यभिचारस्य साध्यत्वेऽवृत्तौ तदसत्त्वात् तदुच्छेदेन साध्यव्यापकत्वमत आह व्याप्यत्वाभावेति । एव गगनादौ साध्यव्यापकत्वरूपः लाघवादाह साधनवदन्यवृत्तितात्पर्येति । साधनव्यापकत्वसम्भवादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह एवं चेति । व्यभिचारधीग्रा-

पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाऽव्यवस्थितत्वात् कदा चिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदा चिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च। न हि यद्येन सोपाधिसम्बद्धं तच्चेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति। न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजम्। स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्। न च पूर्वहेतोरतत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रे-

---

साध्यासिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव,एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशासिद्धिविरोधित्वात्। साध्यविपर्य्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकं न त्वज्ञातमज्ञातस्यापि, तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात्। अथ सिद्धसाध्यविपर्य्ययत्वेन चाभासत्वं व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः। व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्ध्यैव व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्। पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्,

---

धित्वमिति प्राचां मते, नव्यमते [illegible] पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽपीत्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यव्यापकोपाध्यभावबाधनिश्चयेऽपीत्यर्थः। तदेकदेशान्तर इत्यस्यापि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः इति ध्येयम्। अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्र सा-

चिन्तामणेः पक्षता ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् । सन्देहो हि न विशेषणम्, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात्, नोपलक्षणम्, अव्यावर्त्तकतापत्तेः ।

दीधित्याः पक्षता ।

अनुमितिलक्षणैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धाव

जागदीश्याः पक्षता ।

अनुमितिलक्षणेति । अनुमितिरूपेत्यर्थः । व्याप्तिज्ञानजन्याया अनुमितेः किमन्यत्कारणमिति जिज्ञासयैव पक्षतानिरूपणादिति भावः । अत्रानुकूलत्वं जनकजनकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वमात्रं तेन व्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु जनकतावच्छेदकत्वमेवात्रानुकूलत्वं व्याप्तिवत्पक्षताया अपि करणव्यापारतया सिद्धहेतुभावस्य परामर्शस्य जनकतायामवच्छेदकत्वादिति मतम् । अत्तुच्छम् । पक्षता न कारणमिति तु भ्रम एवानुपदमर्थविरोधापत्तेः । पक्षधर्मतामिति पक्षे धर्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षतामित्यर्थः । पक्षस्य धर्मत्वं

धर्मविशेषः पक्षत्वमिति वा देवतादिशब्द इव तल् स्वार्थिकत्वात् । व्याप्तीतीति । न च प्रकृतग्रन्थस्वरसवलितस्यैव पाठस्य बहुमुद्रितत्वाद्व्याप्त्येत्येव धारणं युक्तमिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमित्येव मूलपाठमनुसृत्य वा तथोपन्यासादिति भावः । ननु सन्दिग्धसाध्यधर्मवद्धर्मितिमूलस्य यदि सन्देहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थस्तदा घनगर्जितादिना जलादावनुमितिर्न स्यात् तत्र तादृशसाध्याभावेन पक्षताविरहादत साध्यसन्देहस्यैव पक्षतात्वमाह यद्वेत्यादिना । यद्धर्मिकयत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारकनिश्चयत्वेन यत्सन्देहं प्रति निवर्त्तकत्वं स सन्देहस्तत्पक्षक तद्विधेयकानुमितौ हेतुभूता पक्षतेत्यर्थः । तेन वह्निधर्मिकघटादिनिर्णयात्मकस्य पर्वतधर्मिकवह्निमत्त्वनिश्चयस्य निवर्तनीयापि वह्नौ घटादिसन्देहो न पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितौ पक्षता तत्र वह्निमत्त्वनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्तनीयत्वमात्रं बाधनिश्चयेऽतिव्याप्तमत सन्देहपदम् । न च बाधनिश्चयस्य पक्षतात्वे न क्षति विशिष्टबुद्धिसामान्य प्रत्येव बाधनिश्चयस्य विरोधित्वादेव तदनुमित्यसम्भवादिति वाच्यम् । असन्दिग्धाप्रामाण्यकबाधनिश्चयसत्त्वे सिद्ध्यात्मकादपि परामर्शादनुमित्यापत्तेः तादृशबाधनिश्चयस्य विशिष्टबुद्ध्यप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यपि निर्वह्निः पर्वतो रूपवांश्च इत्यादिसन्देहात्मकस्य बाधनिश्चयस्य पर्वतधर्मिकवह्निमत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वं सन्देहत्वं चास्तीति वह्निसाध्यकपक्षतालक्षणस्य तत्रातिव्याप्ति, पक्षे साध्यसन्देहत्वोक्तौ च नानुगमस्तथापि सन्देहत्वमत्र तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वं तथा च पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वे सति तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानत्वं फलितार्थः । तेन गृहीताप्रामाण्यकबाधनिश्चयस्य पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताज्ञाननिवर्तकत्वाभावेऽपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वादेव व्युदासः । यद्यपि पर्वतेऽपि वह्निव्याप्यसाध्यकानुमितौ वह्निमात्रवृत्तिसत्तायाः पक्षता स्यात्, तथापि पक्षधर्मिकवह्निव्याप्यवत्त्वरूपसाध्यनिर्णयानिवर्त्यत्वात् तादृशनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वाच्च । न चाप्यापि, पर्वतो वह्निमात्रवृत्तिसत्तावान् पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्येवं साध्यनिर्णयेऽपि वह्निव्याप्यसाध्यकानुमित्यापत्तेः । तथापि प्रकृतपक्षविषयितानवच्छिन्नसाध्यविषयितानिरूपकप्र-

र्मावच्छिन्नं यत्प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वं तन्निवेशितमित्यदोषः । पर्वतो वन्हिमान्न वेतिसंशयस्य च वन्हिव्याप्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यत्वेपि तादृशनिवर्त्यतायाः पर्वतधर्मिकवन्ह्यभावप्रकारत्वेनैवावच्छेद्यतया वन्हिव्याप्यवत्त्वरूपसाध्यवत्त्वविषयितानवच्छेद्यत्वात् । न च तथापि वह्निर्मूनान्तदल वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वन्हिव्याप्यवत्त्वधर्मा पर्वतो वन्हिमान्न वेति संशयस्य तादृशपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवन्हिव्याप्यसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वव्युदासकत्वात् । वस्तुतस्तु पक्षविषयतावह्निर्भिन्नेत्याद्यपहाय साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारितासाध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नमेव साध्यनिश्चयनिवर्त्यत्वं वाच्यम् । तेन वन्हौ पक्षे वन्हेः साध्यतायां वन्हिर्वन्हिमान्न वेतिसंशयस्य पक्षविषयतावह्निर्भावेन साध्यविषयत्वाप्रसिद्धावपि न तत्राव्याप्तिः । न चैवं ह्रदादौ वन्ह्यभावस्यानुमाने ह्रदो वन्हिमान्न वेतिसंशयः पक्षता न स्यात् तन्निष्ठायाः साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया वन्हिमत्ताविषयकत्वेनैवावच्छेद्यतया साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारितानवच्छेद्यत्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ह्रदो वन्ह्यभाववान् न वेत्याकारकसंशयस्यैव पक्षतात्वात् । साध्यपक्षभेदेन पक्षताया नानात्वाद्व्याप्यवत्तासाध्यकपक्षतालक्षण एव साध्यविपर्ययत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबद्ध्यतायाः प्रवेष्टव्यत्वादिति वदन्ति । [वन्हिव्याप्ये वन्हिव्याप्यस्य साध्यतायां वन्हिव्याप्यो वन्हिव्याप्यवान्न वेतिसंशयस्य पक्षतात्वहान्यापत्तेः तादृशनिष्ठायास्तादृशपक्षधर्मिकतादृशसाध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्यतायाः पक्षीभूतसाध्यविशेष्यकत्वावच्छेद्यत्वादिति ध्येयम्] केचित्तु संशयत्वमत्र प्रकृतपक्षविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यनिष्ठविषयताकत्वमतो वन्हिव्याप्यसाध्यकानुमितौ वन्हिमत्त्वसंशयस्य निर्वन्हित्वसाध्यकानुमितौ महानसीयवन्हिमत्त्वसंशयस्य न पक्षतात्वं तस्य तादृशसाध्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावात् । एवं च पक्षधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयस्यापि तादृशत्वात्तद्वारणाय निवर्त्यान्तमित्याहुः । तन्न । साध्यं पक्षवृत्ति न वा साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसन्देहस्यापि लक्ष्यतया तत्राव्याप्तत्वात् । तेषां पक्षसाध्योभयवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् । पर्वतो वन्हिव्याप्यवानित्येवं साध्यनिश्चयनिवर्त्तनीयस्य पर्वतो निर्वन्हिर्वन्हिव्याप्यस्तु पर्वतवान्न वेतिसमूहालम्बनस्य

नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः। उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात्। नाप्यभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात् ह्रदादे पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेनानुमित्यनुत्पादात्। नापि साधकप्रमाणाभावः, श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च। मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात्। अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्म्मा धर्म्मी पक्ष तथा हि, मुमुक्षो शब्दादात्मागमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितिच्छयात्मानुमानम्।

तिषु समवायेनाकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् । संशययोग्यतां निरस्यति नापीति। साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ। केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाधः । ननु तत्रापि पुनर-

---

रणप्रसङ्गात्। सन्दिग्ध साध्य यत्र तद्धर्मस्य तत्सम्बन्धित्वमिति व्युत्पत्त्या लब्ध स्वाधिकरणकसाध्यसंशयसम्बन्धित्वरूपं यथाश्रुतार्थमादायैव विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोरत्र विकल्प इत्यप्याहु । तद्वैकल्यम् पक्षतावैकल्यम्। ननु योग्यतायाश्चानिरूपणादिति प्र येनाऽप्रेऽनुमित्साया इव संशयस्यापि योग्यताया निरसयितुमुचितत्वात् तदनिरसनानुमूलस्य न्यूनत्वमत आह संशयेति । सिद्धिबाधयोजनकस्य व्याप्तिज्ञानमनोयोगादे सर्वत्रैवानुमिते पूर्वं सत्त्वाद्बाधघटे साधकेत्यादि। तथा च साधकेन बाधकेन जनितं यत्मानमिति मूलऽर्थः ।ननु पक्षधर्मिकसाध्याभावनिश्चयात्मनो बाधस्य यत्र

सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेनानपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति ॥

मियत आह सिषाधयिषेति । न चानुमितिजनिकेच्छैव पक्षता सा च क्वचित्स्वनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम् । तस्या नित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षतासद्भावात् न च तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वम् । तद्धि न तद्योग्यता, अनपायात् । न च तदुपधानम्, अनुमितेः पूर्व

त्वम् । न चोक्तपरामर्शानन्तरमनुमित्सादशायामनुमितिप्रसङ्गः परामर्शसाधारण्यादिति वाच्यम् । सिषाधयिषारूपायाः पक्षतायाः प्रागसत्त्वादिच्छासामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वादुक्तानि भावः । घनगर्जितेति । न चैतादृशापि प्रत्यक्षादिभिन्न वह्निज्ञानं जायतां वह्न्यनुमितिर्जायतामित्यादिरूपाणामनुमित्साव्यक्तीनामनुगतरूपविरहात्कारणत्वासम्भव इति वाच्यम् । यद्यदनुमित्सासत्त्व एव यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिस्तत्तदनुमित्साविरहकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितावनुमित्साया हेतुत्वसम्भवादिति भावः । यत्तु यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिविषयानुमित्सात्वेनैव तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ हेतुत्वमिति । तन्न । तादृशानुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्योक्तावशाब्दज्ञानं जायतामित्याकारानुमित्साया असंग्रहापत्तेः तस्यामशाब्दज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिनिष्ठप्रतिबन्धकतामात्रस्योक्तौ च समूहालम्बनतादृशानुमितिप्रतिबध्यतामादाय घटाद्यनुमित्सायामतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् । मिथ्यमतमाशङ्क्य निषेधयति न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । अनुमितिजनकेति । तत्पुरुषीयतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ तादृशानुमितिजनिकेच्छैव पक्षतात्वर्थः । विषयितया धात्वर्थान्वयिन एव सन् समानकर्तृकत्वस्य त-

तदभावात्। न च तत्सामग्रीसमवधानम्, कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्याच्च तदानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च॥

न्मत्वादिति भावः। सुलभेति। तथा च घनगर्जिताद्यनुमितौ न व्यभिचार इति भावः। तस्या ईश्वरेच्छाया। तदानीं सिद्धिदशायाम्। न तज्जनकत्वं न तादृशानुमितिजनकत्वम्। तद्धि तादृशानुमितिजनकत्वं हि। अनपायात् स्वरूपतः सत्त्वात्। न च तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयतादृशानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टेच्छात्वेन हेतुत्वात्तदानीं स्वरूपयोग्यत्वमेव नास्तीति वाच्यम्। कार्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वादिना हेतुत्वस्याग्रे सार्वभौमनिरुक्तौ निरस्यत्वादिति भावः। तदुपधानं तादृशानुमितिविशिष्टत्वम्। तदभावादिति। तथा च सत्यामपि सिद्धावनुमितिर्न स्यात्प्रत्युतैकानुमित्यनन्तरमेवानुमित्यन्तरं स्यादिति भावः। तत्सामग्रीति। तत्पुरुषीयतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वमेव तादृशानुमितिजनकत्वमित्यर्थः। प्रसङ्गादिति। तथा च परामर्शादिकं हेतुर्न स्यात् अवच्छेदकत्वादिति भावः। इष्टापत्तौ बाधकमाह शेषेति। तादृशानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वेनैव हेतुत्वसम्भवादिच्छाभागस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः। न चात्र सामग्रीपदेनेच्छेतरकारणस्तोम एव धर्तव्यस्तथा च सिद्धिकालीनपरामर्शस्यापि तादृशस्तोमविशिष्टत्वात्ततोऽनुमितिवारणार्थमेवेच्छाभागः प्रवेशनीयः इति वाच्यम्। सिद्धिदशायामिच्छान्यस्यानुमितिकारणस्तोमस्याऽसत्त्वात्। अन्यथा तादृशस्तोमविशिष्टाया भगवदिच्छायास्तदानीमपि सत्त्वादिच्छानिवेशेऽपि तत्रानुमितेर्दुर्वारतापत्तेः। घनगर्जिताद्यनुरोधेन तादृशेच्छायाः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वासम्भवादिति भावः। नन्वीच्छाभागो न देयः तादृशानुमितिसामग्रीविशिष्टत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं तथैवानुमित्सायाः सर्वत्र हेतुत्वसम्भवादित्यत आह तदानीमिति। सिद्धिदशायां यत्कारणाभावप्रयुक्तः सामग्रीविरहः तत्कारणस्येत्यर्थः। वक्तव्यतापातादिति। तथा चाघटकत्वात्सैव पक्षता युक्तेति भावः॥

इति पक्षतापूर्वपक्षः।

उच्यते । सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः । तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः । यत्र साधकप्रमाणे सत्यसति वा सिषाधयिषा यत्र वोभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम् । यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वम्, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ॥

सिषाधयिषेति । यत्रानुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम् अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्म-

---

अथ पक्षतासिद्धान्तः ।

ननु क्रमोत्पन्नानां सिद्धीच्छापरामर्शानां युगपदसत्त्वात्तत्सहकृतान्तदलं व्यर्थमत आह यत्रेति । पक्षस्मरणमिति । तदनन्तरं चानुमितिरित्यग्रेऽन्वयः । विशिष्टानुभव प्रत्येव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्तदपेक्ष्य गौरवं नास्तीत्याशयेन स्मरणपर्यन्तानुधावनम् । अत्रानुमित्सार्थमनुमितीष्टसाधनताज्ञानान्तरं कल्प्यमतो लाघवादाह अनुमितीत्यादि । तादृशस्मरणादिति । साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणादित्यर्थः । अनुमित्सेति । तदनन्तरं चानुमितिरित्यग्रेणान्वयः । स्मृत्यारम्भकसिद्धौ सहकृतान्तविशेषणस्य प्रयोजनमुक्त्वाऽनुभवात्मकसिद्धौ तदाह पूर्वकालेत्यादिना । ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यादनुमित्साजन्मक्षणे विशेषणस्मरणस्यासम्भवादुत्तरक्षणे तत्स्मरणे तु परामर्शदशायामनुमित्सानाशात्तत्र पक्षतैव नोपेयत इत्यत उक्तं पूर्वकालोत्पन्नेति । अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नेत्यर्थः । अनुमित्सायाः पूर्वं प-

अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षायातिरिक्तं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च यादृशयादृशे-च्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेष-

---

दिति प्रत्युक्तम् । नन्वनुमितिविषयत्वेनानुमितेस्तावद्व्यक्तीनां प्रवेशे गौ-रवादनुमितित्वप्रकारिकेच्छैव प्रवेश्यतामत आह अनुमितिरवेति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छैव नोत्प-द्यते सिद्धिविरोधित्वात् सिद्ध्यात्मकपरामर्शपूर्वकालोत्पन्नायास्तादृ-शेच्छाया नानुमितावुपयोग. स्वविषयसिद्ध्यनुपहितस्वाभावाद्यतः प्र-त्यक्षाद्यतिरिक्तमित्युक्तम् । अनुमित्युत्पादाच्चेति । तथा च व्यभिचा-राल्लाघवमकिञ्चित्करमिति भाव । ननु यत्र वह्निमत्त्वेन पर्वतस्य प्रत्यक्षं जायतामितीच्छैव प्रत्यक्षत्वेनानुमितिमवगाह्य वृत्ता तत्रापि सिद्धौ सत्यामनुमित्यापत्तिः किं च प्रकृतसाध्यविधेयतानिरूपितप्र-कृतपक्षविषयताकत्वप्रकारकेच्छाया एवोत्तेजकत्वे वह्निमित्साध्य-विधेयकानुमितिर्जायतां प्रत्यक्षादिभिन्नं वह्निविधेयकं ज्ञानं जाय-तामितीच्छायामपि सिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमितिर्न स्यात् तथा च तादृशतादृशेच्छानामप्युत्तेजकत्वं वाच्यमित्यननुगम इत्यत आह यादृशेति । सिद्धिसमानकालीनानामनुमितिप्राक्क्षणावस्थायिसिषा-धयिषाणामुत्तेजकविधया पक्षतायां प्रवेशो व्यर्थः कारणतावच्छेदक-गौरवापादकश्च स्यादत सिद्धौ सत्यामित्युक्तम् । अत्रैकाकारानुमि-त्साव्यक्तीनामननुगतरूपेणोत्तेजकत्वलाभार्थं यादृशेत्युक्तमिति प्राञ्च । वस्तुतो यद्यदिच्छाव्यक्तिसत्त्वे इत्येव वक्तव्यम् । अन्यथा यत्र सि-द्ध्यात्मको वह्निमात्रपरामर्शस्तत्रानुमितिर्जायतामितीच्छायामपि व-ह्न्यनुमित्युत्पादादनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनाप्युत्तेजकतया यत्र सि-द्ध्यात्मको वह्निपरामर्श एव सिद्ध्यनात्मकद्रव्यत्वादिसाध्यकः परा-मर्शस्तत्रानुमितिर्जायतामितीच्छादशायां वह्न्यनुमित्यापत्ते, एवं प-र्वतमात्रपक्षकसिद्ध्यात्मकपरामर्शोऽयत्र वह्न्यनुमितिर्जायतामिती-च्छायां पर्वते वह्न्यनुमितिस्तत्र वह्न्यनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्ते-जकत्वे यत्र पर्वते महानसे च वह्निव्याप्यवत्त्वपरामर्श एव पर्वते सिद्ध्यात्मकः तत्रापि वह्न्यनुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छायां पर्वते

णत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः। धूमेनानुमिनुयामितीच्छा-

यन्त्यनुमित्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधात् । प्रकारान्तरेण स्वविषयपर्यवसानसम्भवेनानुमित्सानामवगमनार्थगोचरज्ञानानुत्तेजकत्वात्, अस्माकं तु समूहालम्बनस्थलीयतत्तद्व्यक्तीनामुत्तेजककोटावप्रविष्टत्वान्न दोष इति । परन्तु तत्पक्षकतल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव पक्षतायाः कारणत्वमिति कल्पे तल्लिङ्गकतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽनुगतरूपेणैव पक्षतायां लाघवान्निवेशनीयो न तु तत्तदिच्छाव्यक्तीनामभावसमुदाय इत्याशयेनैव यादृशयादृशेच्छेत्युक्तमिति ध्येयम् । इच्छाभावसमुदायस्येति । इदमुपलक्षणम् । सिद्धिधर्मिकयद्यदप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे सिद्धिदशायामनुमितिस्तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावसमुदायस्यापि सिद्धौ विशेषणत्वं बोध्यम्, अत एव मिश्रैरनुमितिग्रन्थेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितायाः सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वमुक्तम् । न क्षतिरिति । यद्यपि एवमपि तत्तदिच्छाविरहव्यक्तीनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावः । न चैकैकेच्छाविरहविशिष्टो योऽपरेच्छाविरहस्तद्विशिष्टसिद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशिष्ट्यस्य द्विधा प्रवेशे गौरवमतस्तावतीनामिच्छाविरहव्यक्तीनामेकत्र द्वयमितिरीत्या युगपदेव सिद्धिविशेषणत्वं लाघवादिति वाच्यम् । सिद्धौ तावदिच्छाविरहवैशिष्ट्येऽपि सिद्ध्यंशे प्रत्येकं तत्तदभावसामानाधिकरण्यस्य वैशिष्ट्यविधया प्रवेशात्सिद्धौ तावदभाववैशिष्ट्यस्यैव तत्तदेकैकेच्छाभावेऽपराभाववैशिष्ट्यप्रवेशे गौरवानवकाशात् । तथापि सिद्धौ तत्तदभावानां युगपद्विशेषणत्वे वैशिष्ट्यरूपसामानाधिकरण्ये वृत्तित्वांशस्य सकृदेव प्रवेशाल्लाघवं प्रत्येकाभावेऽभावान्तरवैशिष्ट्यस्य सम्बन्धत्वे तु वैशिष्ट्यघटकवृत्तित्वस्य बहुशः प्रवेशे गौरवमतो युगपदेव तावतीनामभावव्यक्तीनां सिद्धिविशेषणत्वं युक्तम् । किं च सिद्धौ तावदभावस्य युगपद्विशेषणत्वे विशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणसमवेतत्वमेवानुगतः सम्बन्धः, तत्र स्वैकाभावेऽपराभाववैशिष्ट्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधिकरणे विशेषणतया वृत्तित्वं सिद्ध्यभावान्त-

यदालोकपरामर्शादसत्यामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदान्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका,

---

वैशिष्ट्यस्य तु विशेषणताविशेषावच्छिन्नाधिकरणे समवेतत्वमित्यननुगतवैशिष्ट्यासम्भवादेव नैकाभावविशिष्टापराभावविशिष्टासाङ्कर्थ्येन प्रतिबन्धकत्वं किन्तु तावदभावविशिष्टसिद्धित्वेनैवेति दिक् । द्वयसम्भवास्तु तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टसिद्धित्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वं तत्तद्व्यक्तित्वं च तादात्म्येन सैव व्यक्तिरित्यदोषः । चिन्तामणिकृन्मते विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् । न च कारणतामात्रस्य धर्मावच्छिन्नत्वे मानाभावादेवावच्छेदकं विनेवाखण्डनाद्दशासिद्ध्यभावव्यक्तेरनुमितिकारणत्वमिति प्रलापा प्राहुः, व्यापकतागर्भायाः कारणताया अवच्छेदकस्य नानाव्यक्तिस्थल इवैकव्यक्तिस्थलेऽपि सम्भवेन वारयितुमशक्यत्वात्, पदार्थान्तररूपायास्तु कारणताया अवच्छेदकस्य नानाधिकरणेष्वपि पर्य्याप्तिप्रसङ्गादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । केचित्तु पक्षधर्मिकसाध्यविधेयकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवानुगतरूपेणोत्तेजकता लाघवात् इच्छान्तरस्थले च तादृशेच्छोत्पत्त्यैवानुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तेरिति प्राहुः । आलोकपरामर्शादिति । आलोकमात्रपरामर्शादित्यर्थः । तदान्यमात्रेति । धूमनालोकेन च पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छायामपि धूमलिङ्गकानुमित्यर्थं मात्रपदम् । तथा च धूमलिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टैवालोकलिङ्गकानुमित्सा धूमलिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । अत्र यद्यपि धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैवोत्तेजकत्वे धूमेन द्रव्यत्वस्यालोकेन च वन्हेः पर्वतेऽनुमितिर्जायतामितीच्छायामपि वन्हिव्याप्यधूममात्रपरामर्शाद्धूमलिङ्गकानुमित्यापत्तेः, धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेन तथात्वे तु धूमेन महानसादावालोकेन च पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छायामपि धूममात्रपरामर्शात्पर्वते वन्ह्यनुमित्यापत्तेः । न च पर्वतपक्षकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितौ तादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टालोकलिङ्गकेच्छात्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्, धूमेनालोकेन चानुमितिर्जायतामितीच्छायामपि धूममात्रस्य परामर्शाद्धूम-

लिङ्गकानुमित्यभावापत्तेः तदिच्छायाः पर्वतपक्षकवन्ह्यनुमितित्वप्रकारकत्वाभावात्। तथापि यद्यदिच्छाव्यक्तिदशायामालोकलिङ्गकानुमितीच्छाव्यक्तिसत्त्वेपि पर्वतधर्मिकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितिः प्रामाणिकी तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टालोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनैव तादृशधूमलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यमत एवालोकालिङ्गिका सती या धूमलिङ्गिका पर्वते वन्ह्यनुमितिः सा जायतामितीच्छासत्त्वे पर्वतधर्मिकधूममात्रपरामर्शान्न वन्ह्यनुमितिस्तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकानन्तर्गतत्वात् । न च यत्र धूममात्रपरामर्शोत्तरं धूमालोकोभयलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छा ततस्तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्त्यानुमितिस्तत्र तदुभयलिङ्गकपरामर्शोत्पत्तिक्षणे धूमलिङ्गकानुमितिः स्यादिमानुमित्यनुरोधेन तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकत्वादिति वाच्यम् । तत्र समूहालम्बनपरामर्शव्यक्तिविशिष्टतत्तदिच्छाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायां निवेश्यत्वात् । इत्थं चालोकेन महानसे वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि धूमपरामर्शात्पर्वते वन्ह्यनुमितिरप्रत्यूहैव तदिच्छाव्यक्तेरपि स्वस्मिन्नुत्तेजकत्वात् ।अत एवालोकेन वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छोत्तरं धूमालोकयोः समूहालम्बनपरामर्शात्पर्वते वन्ह्यनुमितिर्न स्यात्तस्या अपि धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वेन धूमलिङ्गकानुमितित्वात्तादृशानुमितिविरोध्यालोकलिङ्गकानुमितेस्तदा सत्त्वादिति परास्तम् । तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकत्वात्तत्र धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वासम्भवस्यानुपदमुक्तत्वात् । यत्तु पर्वतधर्मिकवन्ह्यनुमितिसामान्यं प्रत्यालोकादिलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टालोकादिमात्रलिङ्गकानुमितेस्सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं न तु धूमादितत्तल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तदन्यलिङ्गकानुमितेस्सत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः। तथा चोक्तस्थले आलोकलिङ्गकपरामर्शसत्त्वेन तल्लिङ्गकानुमितेस्सा नानुमितिप्रतिबन्धिका । न च मात्रपदवैयर्थ्यम्, धूमपरामर्शोत्तरमालोकेन धूमेन वा वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छादशायामनुमित्यर्थं तदुपादानादिति । तन्न । धूमपरामर्शदशायामालोकेन भस्मना च वन्ह्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेप्यनुमितिप्रसङ्गात् । आलोकपरामर्शाभावविशिष्टाया अपि तादृशेच्छाया आलोकलिङ्गकत्वमात्रप्रकारकत्वात् । न चालोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टेन

यदि च तत्रानुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्रानुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा

धूमलिङ्गकत्वाप्रकारकालोकलिङ्गकानुमितीच्छात्वेन पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वाद्यैव दोष इति वाच्यम्। धूमलिङ्गकपरामर्शोत्तरमप्यालोकेन धूमेन च वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे वह्न्यनुमितिप्रसङ्गात्। तादृशेच्छायां धूमलिङ्गकत्वप्रकारकत्वनाविरोधित्वात्। तस्मात्तल्लिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रागुक्तक्रमेण तत्तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छात्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव सम्यगिति दिक्। यदि चेति। अन्यसाध्यकानुमितीच्छाया इवान्यलिङ्गकानुमितीच्छाया अपि स्वतः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति भावः। तत्रेति। सिद्ध्यात्मकालोकपरामर्शोत्तरं धूमेनानुमिनुयामितीच्छादशायामनुमितिवारणायेत्यर्थः। न च तत्तदनुमितीच्छाव्यक्तीनामुत्तेजककोटौ प्रवेशादेव न तत्रानुमितिरिति वाच्यम्। यत्र सिद्ध्यात्मकालोकपरामर्शोत्तरं धूमलिङ्गकानुमितीच्छा ततः क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शाद्वह्न्यनुमितिस्तत्र धूमपरामर्शोत्पत्तिक्षणे वह्न्यनुमित्यापत्तेः। पर्वतपक्षकवह्न्यनुमितौ तदिच्छाव्यक्तेरप्युत्तेजकत्वात्। अन्यथा तत्रैव सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यादिति भावः। यद्यपि वक्ष्यमाणस्य विषयसिद्ध्यनुपहितत्वविशेषणेनैव धूमादिलिङ्गकत्वप्रकारकपरामर्शविशिष्टाया एव तत्तदिच्छाव्यक्तेरुत्तेजकतायां न कोऽपि दोषः प्रागुक्तस्थले धूमपरामर्शविशिष्टानुमितीच्छाव्यक्तिविरहसहकृतसिद्धिसत्त्वादेव धूमपरामर्शोत्पत्तिदशायामपि अनुमित्यापत्तेरसम्भवात्। तथापि मिश्रादिसम्मतमेकावच्छेदेन पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वमनुमितेः सम्पादयितुमनुमितीच्छामेवान्यथा निर्वक्ति तल्लिङ्गकानुमितीच्छेति। वाच्येति परेणान्वयः। ननु तल्लिङ्गकानुमितित्वप्रकारकेच्छाव्यक्तीनामुत्तेजकत्वे वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छायां सिद्ध्यात्मकालोकपरामर्शादालोकलिङ्गकानुमितिर्न स्यात्तदिच्छाव्यक्तेरालोकलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वादत आह तदन्यमात्रेति। धूमालोकाभ्यां वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छादशायां सिद्ध्यात्मकालोकपरामर्शादनुमित्यर्थं मा-

वा वाच्या । लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम् । तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्य-

---

त्रपदम् । तथा च तल्लिङ्गकानुमितित्वाप्रकारकत्वे सति या यत्किञ्चिल्लिङ्गकानुमितित्वप्रकारिकेच्छा तदतिरिक्तानुमित्सा सिषाधयिषापदेन धाच्येत्यर्थः । तेन प्रमेयलिङ्गकानुमितिस्थले तदन्यलिङ्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र तदन्यमात्रलिङ्गकानुमित्सातिरिक्तत्वं न विशेषणं किं तूत्तेजकीभूतत्तदिच्छाव्यक्तीनां परिचायकमिति मन्तव्यम् । ननु तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साऽन्यलिङ्गकपरामर्शोत्तरं प्रकृतपक्षसाध्यानुमितेरुत्पादेन व्यभिचारात्कुतः पक्षताया अनुमितिहेतुत्वमित्यत आह लिङ्गेति । लिङ्गविशेषनियन्त्रितं लिङ्गविशेषावच्छिन्नकार्यताकम् । तथा च यदनुमित्साव्यक्तिसत्त्वे सिद्धिदशायां तल्लिङ्गकतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाव्यक्तिविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिङ्गकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो न व्यभिचार इति भावः। अन्यलिङ्गकानुमित्सायास्तल्लिङ्गकानुमितौ स्वातन्त्र्येण विरोधित्वे पक्षताया लिङ्गविशेषानियन्त्रितत्वेऽपि न क्षतिरित्याह तल्लिङ्गकानुमिताविति । सिद्ध्यभावदशायामन्यलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि तल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेराह सिद्धिकालीनेति । सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः । तल्लिङ्गकानुमित्सासत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्सायास्तल्लिङ्गकानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादाह तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविशेषविरहकूटविशिष्टेति । तल्लिङ्गकानुमितित्वं तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं तथा चालोकलिङ्गकानुमित्सादशायां धूमालोकयोः सिद्धात्मकपरामर्शोत्तरं पर्वते वह्न्यनुमितिर्न स्यात् तस्या अपि निरुक्तधूमलिङ्गकत्वेनालोकलिङ्गकानुमित्साप्रतिबध्यत्वादतो विशेषपदम् । तेन वस्तुगत्या तल्लिङ्गकानुमितिगोचरयदिच्छाव्यक्तिसत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्साकाले तल्लिङ्गकानुमितिर्जायते तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टान्यलिङ्गकानुमित्सात्वेनैव तल्लिङ्गकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वमुक्तस्थले चालोकलिङ्गकानुमित्साव्यक्तेरपि वस्तुगत्या धूमलिङ्गकानुमितिगोचरतया तदिच्छाव्यक्ते रुत्तेजककोटौ निविष्टत्वान्न दोषः । विशेषपदा-

लिङ्गकानुमितीच्छैव वा प्रतिबन्धिका । साधकमानं साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वन्हेः सि-

---

सत्त्वपक्षेऽपि तल्लिङ्गकानुमित्साविशिष्टत्वस्योक्त एवार्थो ग्राह्यः । अत्रापि वैशिष्ट्यमेकसमयावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम् । तेन पुरुषान्तरीयतल्लिङ्गकानुमितीच्छामादायान्यलिङ्गकानुमित्सादशायां नानुमितेरुत्पादः । न च तल्लिङ्गकानुमित्साभिन्नतदन्यलिङ्गकानुमित्सैव प्रतिबन्धिकास्तु तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यम् । यत्र सिद्ध्यात्मकापेक्षाबुद्ध्यात्मकधूमपरामर्शोत्तरं क्रमेणालोकलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण धूमलिङ्गकानुमितित्वप्रकारेण चेच्छाद्वयी तत्र चतुर्थक्षणे धूमलिङ्गकानुमित्यनुत्पादापत्तेः धूमलिङ्गकानुमित्साभिन्नाया एवालोकलिङ्गकानुमित्साया सत्त्वादिति भावः । अन्यलिङ्गकानुमि सैव वेति वाकारोऽनास्थायाम् । पूर्वकल्पोक्तस्य तल्लिङ्गकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन तल्लिङ्गकानुमितिहेतुत्वस्य लाघवेन तदपेक्ष्य एतत्कल्पस्य गुरुत्वात्तत्पक्षसाध्यकानुमितौ सामान्यतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन कारणान्तरस्याप्यत्र कल्पे वक्तव्यत्वादन्यथा सिद्ध्यात्मकपरामर्शमात्रादनुमित्यापत्तेस्तादवस्थ्यादिति ध्येयम् । ननु साधकमानं सिद्धिजनकं मानं तथा च परामर्शमात्रादप्यनुमितिर्न स्यात्तस्यैव तादृशसाधकमानत्वादतो व्याचष्टे साध्यवत्त्वनिश्चय इति । साध्यवत्त्वसंशयेऽप्यनुमित्युत्पादान्निश्चय इत्युक्तम् । यद्यपि साध्यवत्त्वनिश्चयत्वं यदि साध्यसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति साध्यप्रकारकत्वं तदा पर्वतः कपिलवन्हिमान्न वेति सन्देहदशायां पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिर्न स्यात्तादृशसन्देहस्यापि वन्हिसामान्याभावाप्रकारकत्वे सति वन्हिप्रकारकत्वात् । न च येन रूपेण साध्यता तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारकत्वं निश्चयत्वघटकमतः कपिलवन्हित्वावच्छिन्नप्रकारताकसन्देहस्य वन्हित्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम् । पर्वतः कपिलवन्हिमानिति निश्चयदशायामपि पर्वतो वन्हिमानित्यनुमित्यापत्तेस्तादृशनिश्चयस्य वन्हित्वमात्रावच्छिन्नप्रकारकत्वाभावात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । अत एव तदभिन्नत्व

कस्य सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सि-

---

पर्वतत्वचत्वरत्वाभ्यां पर्वतचत्वरयोरेव साध्यवत्तानिश्चयात्मकः साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शस्तदनन्तरं च पर्वतांशे साध्यवत्तानिश्चयस्याप्रामाण्यज्ञानं पर्वतधर्मिकानुमितिर्जायतामितीच्छा वा तत्रोत्तरकाले पर्वते इव चत्वरेऽपि साध्यानुमितिः स्यात् अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्यानुमित्साविरहविशिष्टस्य च साध्यनिश्चयस्य विशेष्यतासम्बन्धेन चत्वरे विरहात्, तादृशाप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरनुमि·साव्यक्तेर्वानुत्तेजकत्वे पर्वतेऽप्यनुमित्यनुपत्तेरिति दिक् । पक्षतेत्यादि । पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वादिधर्मावच्छेदत्वमविषयीकृत्य साध्यसिद्धावपीत्यर्थः । तदवच्छेदेनेति । पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वावच्छेद्यत्वं विषयीकृत्यानुमितिदर्शनादित्यर्थः ।तदवच्छेदेन सिद्धेरिति।पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहिसिद्धेरित्यर्थः । विरोधित्वमित्यत्रान्वय ।तथा च पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहिपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहिपर्वतधर्मिकवह्निमत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । तत्र च पर्वतविशेष्यकत्वं पर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वमात्रं तेन पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वतो वह्निमानित्याकारिकाया इव नीलपर्वतो वह्निमानित्याकारिकाया अप्यनुमितेर्नोत्पत्तिः । पर्वतत्वावच्छेद्यत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानाभावात् किं तु पर्वतत्वव्यापकसम्बन्धप्रतियोगित्वं तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते पर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितौ पर्वतत्वव्यापकवह्निसंयोगत्वेनैव संयोगस्य सम्बन्धविधया भानस्वीकारात् । न च पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव तदवच्छेद्यत्वमस्तु साध्यप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन तद्रूपवत्त्वानुमितेः प्रमात्वापत्तेः । समवायस्यैकत्वात् पर्वतत्वव्यापकसमवायेन पर्वतस्य तद्रूपव्यक्तिमत्त्वात् । न च पर्वतत्वव्यापकवह्निसंयोगेन वह्नेः साधनव्यापकत्वाग्रहात् तादृशसम्बन्धेन वह्न्यनुमित्यसम्भव इति वाच्यम् । पक्षविशेषबाधसहकारात्तद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव निरुक्तसिद्ध्यभावरूपपक्षतासहकारात्तद्वा-

देनतत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरो-

---

पक्षतावच्छेदकसम्बन्धेनापि साध्यानुमितेः सामान्यपरामर्शादेव सम्भवात् । न च पर्वतधर्मिकवन्ह्यनुमितिमात्रं प्रत्येव पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहिनिश्चयस्य विरोधित्वात् प्रतिबध्यकोटौ पर्वतत्वावच्छेद्यत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । पर्वतत्वावच्छेदेन सिषाधयिषासत्त्वे तदवच्छेदेनानुमितिरिव पर्वतत्वावच्छेदेनेव तत्सामानाधिकरण्येनाप्यनुमित्यापत्तेः । यत्तु पर्वतत्वावच्छेद्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन पर्वतत्वादिकं वा साध्यांशे प्रकारतयैवानुमितौ भासते तथा च पर्वतः पर्वतत्वावच्छेद्यवन्हिमानित्येव पर्वतत्वावच्छिन्नवन्हिमानित्येव वानुमितिरिति प्राचीनाः । तच्चिन्त्यम् । शिखरावच्छेदेन पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ तु पक्षतावच्छेदकीभूतशिखरावच्छिन्नत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपमेव भासते न तु व्यापकत्वलक्षणमननुभवात्, एवं च तत्र शिखरावच्छेद्यवन्हिसंयोगेन वन्ह्यनुमितौ शिखरावच्छेद्यवन्हिसंयोगेनैव वन्हिनिश्चयो विरोधी न तु संयोगमात्रेणेत्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यमात्रेणेति । पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यानुमितित्वमेव तत्सामानाधिकरण्येनानुमितित्वं तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितावप्यस्तीत्यतो मात्रपदम् । सिद्धिमात्रस्येति । तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितित्वं न तदवच्छेद्यत्वानवगाह्यनुमितित्वं पर्वतत्वावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च परामर्शद्वयात्पर्वतत्वावच्छेद्यत्वावगाहितदनवगाह्यनुमित्योर्युगपदुत्पादप्रसङ्गात् सामग्रीसत्त्वात् । किं तु यद्रूपेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वं तादृशधर्ममात्रावच्छिन्नसंसर्गताकपक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वम् निरुक्तस्थले च संयोगनिष्ठद्विविधसंसर्गताकसमूहालम्बनानुमितिस्वीकारात् । तथा च संयोगत्वमात्रावच्छिन्नसंसर्गताकपर्वतधर्मिकवन्हिविधेयकानुमितिं प्रति संयोगत्वविशिष्टसंसर्गताकपर्वतधर्मिकवान्हिमत्तानिश्चयत्वेनैकरूपेण सिद्धित्वं प्रतिबन्धकं पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितौ तु संयोगनिष्ठसंसर्गता न संयोगत्वमात्रावच्छिन्ना किं तु पर्वतत्वावच्छेद्यवन्हिसंयोगत्वावच्छिन्नैवेति पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन सिद्धिसत्त्वेपि तदुत्पत्तिः । न चैवं संयोगमात्रेण वन्हिनिश्चयेपि पर्व-

धित्वम् । इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः । साध्यविशेष्यक-सिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षवि-शेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी । एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यिकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात् समानाकारायाः

तीयसंयोगेन वन्ह्यनुमितिः स्यात् न स्याच्च पर्वतीयत्वविशिष्टसंयोगेन वन्हिनिश्चयेऽपि संयोगमात्रेण पर्वते वन्ह्यनुमितिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सामान्यघटितविशेषप्रकारेणैव तादृशसम्बन्धेनापि सिद्धेः सामान्यानुमितिविरोधित्वात् । एवमनयैव दिशा अन्यत्रापि प्रतिबन्धकत्वमूह्यमिति सङ्क्षेपः । इत्थं चेति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्युत्तर तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्सायामपि तदवच्छेदेनानुमित्यनुत्पत्तेस्तादृशानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्सैवोत्तेजिका वाच्या एव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्ध्युत्तरं तदवच्छेदेनानुमित्सायामपि तत्सामानाधिकरण्येनानुमित्यनुत्पत्तेस्तादृशानुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्सैवोत्तेजिका वाच्येति लिङ्गविशेषनियन्त्रितमिवानुमितिविशेषेणापि नियन्त्रितं पक्षत्वम् । यद्वा तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रत्येव सामान्यत पक्षता हेतुः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तु तदवच्छिन्नसिद्धिकालीना तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्सा पृथक् प्रतिबन्धिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितावपि सामानाधिकरण्येन सिद्धिकालीना तदवच्छेदेनानुमित्सा पृथक् प्रतिबन्धिका वाच्या । यदि चासत्यामपि समानाकारकसिद्धौ पक्षतावच्छेदकावच्छेद्यत्वावगाह्यनुमित्सायां सत्यां तत्सामानाधिकरण्यावगाह्यनुमितेर्नोत्पादस्तदा सिद्धिकालीनत्वं प्रतिबन्धकत्वे न प्रवेश्यमिति भावः । साध्यविशेष्यकेति । विनानुमित्सामित्यादिः । तां प्रतीति । पक्षविशेष्यकानुमितिं प्रतीत्यर्थः । समानाकारेति । तथा च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन पर्वतनिष्ठप्रकारतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तादृशसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतनिष्ठप्रकारतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन विरो-

सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात् । तादृशानुमितिं प्रति सिद्धि-
मात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत एव प्रसिद्धसाध्यकस्थ-
ले पक्षविशेष्यकैवानुमितिरनुभूयत इति । अत्र च व्याप्तिस्मरणा-

धित्वं विधेयत्वं तु न प्रकारतानियतं किं तु पर्वते वह्निः पर्वतो व-
ह्निमानित्याद्यनुमितौ पर्वते वह्निमनुमिनोमि न तु वह्नौ पर्वतमि{ति} अ-
नुभवसाक्षिको विषयताविशेषः क्वचिद्विशेष्यवृत्तिरपीति नासिद्धिः ।
अत एव गुणानां गुणत्वमित्यत्र विशेष्यीभूतस्यापि गुणत्वस्य विधे-
यत्वमुक्तमुपाध्यायैरिति ध्येयम् । ननु पक्षविशेष्यकसिद्ध्युत्तरं साध्य-
विशेष्यकानुमितिर्न काप्यनुभवसिद्धेत्यत आह तादृशीति । पक्षनि-
ष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यविशेष्यकानुमितिं प्रतीत्यर्थः । सिद्धिमात्र-
मिति । साध्यविशेष्यिका पक्षविशेष्यिका च सिद्धिर्विरोधिनीत्यर्थः ।
पर्वतो वह्निमानिति निश्चयोत्तरं वह्निः पर्वतव्याप्यवत्तापरामर्शाद्व-
ह्निः पर्वते इत्यनुमितौ च वह्नेर्न विधेयत्वं किं तु पर्वतस्यैव तथात्वं
यद्व्याप्यवत्ताज्ञानजन्यत्वमनुमितेस्तदंश एव विधेयताख्यविषयता-
स्वीकारादिति भावः । नन्वेवं प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शात्सर्वत्रैव पक्ष-
साध्योभयविशेष्यकानुमितिः स्यात् पक्षताद्वयसत्त्वेनोभयधर्मावच्छि-
न्नसामग्रीसत्त्वादित्यस्वरसाल्लाघवाच्च साध्यज्ञानत्वेनैव साध्यविशे-
ष्यकानुमितिं प्रति विरोधित्वमाह साध्यप्रसिद्धिरेवेति । एवकारेणा-
नुमित्साया उत्तेजकत्वस्यापि प्रतिक्षेपः सूचितः । साध्यज्ञानमात्र-
स्य विरोधितायामनुभवमपि प्रमाणमाह अत एवेति । साध्यविशे-
ष्यकानुमितौ तज्ज्ञानमात्रस्य विरोधित्वादेवेत्यर्थः । इत्थं च धूम-
व्यापकवह्न्यभाववान्ह्रद इत्यादिव्यतिरेकिपरामर्शजन्यायां ह्रदे धूमा-
भाव इत्याद्यभावसाध्यकानुमितेरेव साध्यविशेष्यकत्वात्तत्रैव सा-
ध्यज्ञानं विरोधीति मन्तव्यम् । वह्न्यादिभावसाध्यकस्थले तु विशेष्य-
विधया वह्न्यादिविधेयकानुमितेरलीकतया तां प्रति साध्यज्ञानत्वेन
विरोधित्वासम्भवादिति ध्येयम् । विशेष्यत्वाख्यविधेयतावच्छेदकत्व-
सम्बन्धेनानुमितिसामान्यं प्रत्येव वा प्रकारतासंसर्गेण ज्ञानमात्रस्य
प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न चैवमपि गोत्वाभावो गोत्वव्यापकसास्ना-

दिना पूर्वानुमित्सानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्सान्तरोत्पत्त्यैवानुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः। अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायोग्यता वाच्या, सा च न स्वोत्प-

शून्य इत्याकारकपरामर्शाद् गोत्वाभावे गोत्व नेत्येवं पक्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यविधेयकानुमितिर्न स्यात्परामर्शस्यैव साध्यज्ञानत्वेन विरोधित्वादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । गोत्वाभावो न गोत्ववानित्येवं पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाध्यविधेयकानुमितेरेव तत्रोत्पादात्। साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपक्षनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यविधेयकानुमितिस्तत्रैव वा प्रतिबध्यतां वाच्यमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य विशेष्यविधया साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वम्, अन्यथा गोत्वाभावव्याप्यवत्त्वप्रकारकपरामर्शजन्यायां विशेष्यविधया गोत्वाभावविधेयकानुमितौ व्यभिचारापत्तिः । तथा चोक्तस्थले गोत्वाभावो न गोत्ववानित्यपि नानुमितिः विशेषणविधया गोत्वाभावविधेयकानुमितौ गोत्वव्यापकाभाववत्तापरामर्शस्याहेतुत्वात् तथाविधगोत्वाभावानुमितिहेतोर्गोत्वाभावान्वयव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विरहेण कारणबाधाच्च । [प्रसिद्धाप्रसिद्धसाध्यकोभयपरामर्शयोः प्रसिद्धाप्रसिद्धसाध्यकोभयानुमित्यनुगतधर्मावच्छिन्नं प्रत्यनुगतरूपेण हेतुत्वस्य दुर्वचत्वात्] इत्यन्यत्र विस्तरः । व्याप्तिस्मरणादिनेति । यत्रानुमित्सोत्तरं व्याप्तिस्मरणं तत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तत्रेत्यर्थः । तथैव तथासत्येव । विशिष्टाभावस्येति । अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्येत्यर्थः । मिश्रमतमाह अन्ये त्विति । अनुमित्सायामिति । सिद्धिदशायामिति शेषः । वाच्येति । सिषाधयिषापदेनेत्यादिः । स्वोत्पत्तीत्यादि । स्वपदं तत्तदनुमित्सापरम् । तथा च तत्तदनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरत्वविशिष्टतत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावो योग्यतेत्यर्थः ।सिद्धिकालीनयद्यदनुमित्साव्यक्तिदशायामुत्तरकालमनुमितिर्भविता तत्तदनुमित्साव्यक्तिविषयीभूतसिद्धिप्रागभावस्य वर्तमानसिद्ध्यन्तरदशायामपि स-

त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः, अनुमित्सानन्तरमन्तराऽनुमित्स्य-
नुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गप-
रामर्शादनुमितिप्रसङ्गात्, किं त्वनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण

स्यात्तदानीमनुमितेर्वारणाय विशिष्टान्तम् । तत्तदनुमित्सोत्तरत्ववि-
शिष्टत्वविवक्षणे तत्तदनुमित्सासमकालेऽनुमितिर्न स्यादतस्तदुत्पत्ती-
ति। तत्तदनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरत्वं तु न तत्तदनुमित्सोत्पत्तिक्षणध्वंसवि-
शिष्टत्वं तथा सत्यनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरक्षणेऽनुमित्यपलापापत्तेः । सि-
षाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्सोत्पत्तिध्वंसविशिष्टस्य तद्विषयसिद्धिप्रा-
गभावस्यासत्त्वात् । किं तु तत्तदनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वं
वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमिति नातिप्रसङ्गः । तत्त-
दनुमित्साप्रागभावविरहविशिष्टत्वमादायैकानुमित्सोत्तरमनुमित्यु-
त्पादे पुनरनुमित्यापत्तिरतस्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावपर्यन्ता-
नुधावनम् । न च सिद्धिकालीनानुमित्सया स्वविषयीभूतैकानुमित्यु-
त्पाददशायामपि दिनान्तरभाविस्वविषयीभूतानुमित्यन्तरप्रागभा-
वसत्त्वादुत्तरकालमनुमित्यन्तरापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तदनुमित्सा-
प्रागभावविरहविशिष्टस्य तत्तदनुमित्साविषयीभूतसिद्धिप्रागभाव-
कूटस्य विवक्षितत्वात् । उक्तस्थले चोत्पन्नानुमितेरेव प्रागभावस्या-
सत्त्वादिति भावः । इन्द्रियादिनेति । अनुमानतः साध्यनिर्णये तु
स्वविषयसिद्ध्यनुत्पाद एव न स्यादिति भावः । यद्यपि स्वपदेना-
नुमित्युपधायकतत्तदनुमित्साव्यक्तीनामुपग्रहे दिवसान्तरीयानुमि-
त्साव्यक्तेर्योग्यतायामप्रवेशान्नैव दोषः, तथापि वह्न्यनुमितित्वप्रकारे-
णातीतानुमितिगोचरेच्छया सिद्धिकाले वह्न्यनुमितिर्न स्यात्तद्विष-
यानुमितिप्रागभावकूटस्य तदानीमसत्त्वात् । तत्तदनुमित्साव्य-
क्तिपूर्वक्षणावृत्तित्वेन तत्तदनुमित्साविषयसिद्धीनां तत्तदनुमि-
त्साकालीनत्वेन वा तत्तदनुमित्साविषयसिद्धिप्रागभावानां
विवक्षया कथं चिदुपपादनेऽप्यनुमितिद्वयं जायतामितीच्छा-
यामनुमितिद्वयं न स्यात्तदनुमित्साविषयीभूतानुमितिप्रागभाव-
कूटस्य प्रथमानुमित्युत्पत्तिदशायामसत्त्वात् तादृशानुमित्साया अपि

यावता कालेनोत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः। फलबलेन तथा कल्पनात्। अथ वानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशेऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जायते तावानेव कालोऽनुमित्सयोपलक्षितः। यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विनानुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा सिद्ध्यापि तावानेव समय उपलक्षणीयः। विशिष्य क्षणनियमस्त्वनवहितैः करणीय इति वदन्ति। अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्वोक्तन्यायेन

सिद्धेरुत्तेजकत्वोपगमादित्यादि दूषणं द्रष्टव्यम्। उत्सर्गतः बाधकं विना। तेनानुमित्सोत्तरं यत्र परामर्शविरोधिज्ञानापसरणक्रमेण चिरकालोत्तरं परामर्शोत्पादस्तत्र सिद्धिदशायां न योग्यता अत एव वक्ष्यति फलबलेनेति। तावानेव काल इति। सेत्यनुषज्यते। तन्वेतावत्कालस्योत्तेजकत्वे किं मानमत आह फलेति। ननु यत्रानुमित्सोत्तरं परामर्शस्तत्रायं कालो नानुपादाने यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शोत्तरमनुमित्सा तत्रानुमितिर्न स्यात् तत्रत्यकालानामनुत्तेजकत्वादत आह अथ वेति। उपलक्षित इति। तथा चानुमित्सानाशाव्यवहितोत्तरकालोऽनुमित्सा च द्वयमप्युत्तेजकमित्याशयः। तावानेवेति। सिद्धिनाशोत्तरमपि यावत्कालमध्येऽनुमितिर्नोत्पद्यते तावान्काल इत्यर्थः। ननु क्रियात्मकानां यावत्समयानामभावस्य स्वपदैर्यामनि स्वस्यानेकक्षणयोग्यताविवक्षयाप्यनुमित्सानाशोत्तरमनुमिते. सम्भव इत्यत आह विशिष्येति। तथा च जन्यमात्रस्य कालोपाधितया भावमात्रमेव तत्तज्ज्ञानादिरूपमेव तादृशसमयो ग्राह्य इत्यदोष। अनवहितैरिति भावे क्तः। तेनावधानैरित्यर्थः। अवपूर्वकस्य धाधातोः वचन्यादेरिव कर्तरि क्तस्याऽभ्युपगमादिति ध्येयम्। अनुमित्साध्यक्षीनामिव तन्नाशाधिकरणक्षणानामप्युत्तेजकविधया पक्षताया निवेशे गौरवं विनाऽनुमित्सामनुमित्युत्पादस्य सन्दिग्धत्वादित्यस्वरसो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः। उक्तानां तु द्वे द्वये इत्यादिरीत्या प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्याऽपेक्षाबुद्धीनामिवानुमित्सानाशोत्तरसिद्धि-

साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा यत्र वा साध्यतद्व्या-
प्यधर्मेनादृशव्याप्यधर्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्य-
वत्त्वानुमित्सोरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं ततस्तयोरनुमित्सा ततः सा-
ध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्गः योग्यतावि-
क्षणे तु सुतरामेवेति तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशे-

षोत्पन्नतत्तदनुमित्यन्यथानुपपत्त्या प्रागुत्पन्नसिषाधयिषाव्यक्तीनामे-
व त्रिचतुःक्षणावस्थायित्वं कल्पयितुमुचितं विरोधिविशेषगुणानां
नाश्यनाशकभावस्य विशेषत एव विश्रामात् द्वितीयक्षणे विनाशसा-
मग्र्यभावस्य कारणादिति प्राहुः । साध्यनिर्णयेति । साध्यनिर्णयत्वप्र-
कारकेच्छानन्तरमित्यर्थः । पूर्वोक्तन्यायेन अनुमित्सा प्रागुत्पन्नविशेष-
णज्ञानादिक्रमेण । प्रत्यक्षमिति । तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्ग इति
परेणान्वयः । तथाविधप्रत्यक्षस्य विशिष्टानुभवतया तज्जनकविशे-
षणज्ञानादिकल्पने गौरवादाह स्मरणं वेति । ननु यद्यादिच्छासत्त्वे
सिद्धिदशायामनुमितिर्जायते तत्तदिच्छाव्यक्तीनामेवोत्तेजकतया प-
क्षतायामन्तर्भावात्साध्यनिश्चयत्वप्रकारकेच्छाया अपि पक्षताया-
मनिवेशान्नातिप्रसङ्ग इत्यत आह यत्र वेति । यत्र साध्यवान् साध्य-
व्याप्यवान् साध्यव्याप्यधर्मव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षे साध्यानुमितिस्त-
द्व्याप्यवत्त्वानुमितिश्चेष्टसाधनमित्येकं स्मरणमित्यर्थः । अत्रानुमि-
त्सादशायामनुमितेर्वारणार्थं साध्यवत्त्वं निवेशितं मानसत्वावच्छिन्नं
प्रत्येवेच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमते तत्रानुमितेर्वारणासम्भवात् ।
साध्यव्याप्यवत्त्वस्य तद्व्याप्यधर्मान्तरवत्त्वस्य च निवेशोऽनुमित्सोत्त-
रं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वयोरनुमित्यर्थम्, अन्यथा परामर्शविरहेणोत्तर-
काले साध्यानुमित्यापत्त्यसम्भवात्, इष्टसाधनत्वं पुनरनुमित्साया-
सामग्रीसम्पत्त्यर्थं निवेशितमिति द्रष्टव्यम् । तयोरिति । साध्यत-
द्व्याप्ययोरित्यर्थः । अनुमितिप्रसङ्ग । तत्तादिच्छाव्यक्तिसत्त्वे सिद्धि-
दशायामनुमित्युत्पादेन तस्या अप्युत्तेजकत्वादिति भावः । मिश्रम-
तेत्याह योग्यतेति । सुतरामिति । तत्रानुमितिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । अनु-

प्रयोजनाभावाच्च । तेन यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितौ कस्यापीच्छा न जाता तत्रोक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनायेश्वरेच्छानिवेशनायासो नोपादेयः । यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषाविरह-

प्रयोजनेति । इदमुपलक्षणम् । यत्र पक्षे साध्यवत्ताज्ञानोत्तरं कदाप्यनुमितिर्नोत्पन्ना तत्र साध्यवत्ताज्ञानाभावमात्रं कारणं निश्चयद्वयमपि न निवेशनीयम् । एवं यत्रैकविधानुमितेस्तथा उत्तरमनुमितिस्तत्र तादृशानुमितेरेव पक्षता तथा यत्पक्षसाध्यकपरामर्शकालीनसिद्धिदशायामवश्यमनुमितेस्तत्र पक्षता नानुमितिहेतुरिति द्रष्टव्यम् । यत्तु यत्पक्षसाध्यकानुमितिस्थले परामर्शदशायां नियमतः सिद्ध्यभावस्तत्र सिद्ध्यभावोऽपि न हेतुरिति । तन्मन्दम् । तादृशस्थले मानाभावात् । योगिनामेव परामर्शदशायामवश्यं सिद्धिसत्त्वेन तदभावस्याहेतुत्वे तेषामेव सर्वत्रानुमितिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । मिश्रमतमाक्षिपन्नाह तेनेति । सर्वत्र पक्षतायामनुमित्सानिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वेनेत्यर्थः । धात्वर्थसमानकर्तृकेच्छायामेव सनो विधानादनुमितिगोचराया अपीश्वरेच्छाया अनुमातृनिष्ठत्वाभावेन सिषाधयिषाशब्देन बोधयितुमशक्यत्वादायास इत्युक्तम् । सिषाधयिषानाशेऽपि द्वित्रिक्षणानन्तरं सिद्धिसत्त्वेऽनुमितेः सत्त्वादुक्ते सार्वभौमोक्तप्रकारमुपन्यस्यति यत्त्विति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षण तदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिको या यत्तद्भिन्ना या सिषाधयिषाविरहविशिष्टा सिद्धिस्तस्या अभावः पक्षता इत्यर्थः । अत्रानुमित्सानाशकालोत्पन्नसिद्ध्यात्मकपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्यर्थं विशिष्टात सिद्धिविशेषणम् । सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणोत्तरयत्किञ्चित्क्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया तद्भिन्नायाश्च तादृशसिद्धेरभावस्येदानीं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्थलेऽपि सत्त्वादनुमित्यापत्तिरत उक्तमव्यवहितेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणजन्माधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वं म-

ति तादृशस्वसमयध्वंसाधिकरणत्वम् । तत्र स्वसमयध्वं-
साधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति तादृशसमयध्वंसाधि-
करणत्वमित्युक्तौ यत्र क्रमेणानुमित्सासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र
सिद्ध्युत्पत्तिकालपर्यन्तस्थायिनमनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नस्थूलकालो-
पाधिमादाय परामर्शक्षणेऽपि पक्षताविरहप्रसङ्गः सिद्ध्यधिकरणता-
दृशोपाधेरनुमित्सापूर्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत-
याऽनुमित्साविरहविशिष्टनिरुक्तस्वसमयाव्यवहितोत्तरत्वस्य परामर्श-
क्षण एव पर्यवसानात्तदानीं चानुमित्यनुत्पत्त्या तत्सिद्धेरपि निरुक्ता-
नुमितिकभिन्नतया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तेः प्रथमक्षणपदम् । त-
था च तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणं परामर्शोत्पत्तिक्षण
एवेति तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकानुमितिकत्वान्न सा सिद्धिर्विरोधि-
नीत्यदोषः । सत्यन्तमात्रोक्तौ च सिद्धिमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणध्वं-
साधिकरणकालध्वंसानधिकरणीभूतस्वपूर्वकालोत्पत्तिकानुमितिक-
तया तद्भिन्नत्वविशेषणासिद्धिः स्यादतः स्वसमयध्वंसाधिकरणत्वदल-
म् । यत्र क्रमेण सिद्धिपरामर्शौ तत्रानुमितिप्रसङ्गः परामर्शपर्यन्त-
स्थायिनः प्रहरादिरूपस्थूलकालोपाधेर्निरुक्तस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत-
या सिद्धिपूर्वदण्डाद्यवच्छेदेनानुमित्युत्पत्तिमत्तया च सिद्धेः स्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरकालोत्पत्तिकानुमितिकत्वेनाविरोधित्वादतो द्वितीयक्ष-
णपदम् । न च स्थूलकालोपाधेरपि स्ववृत्तियावद्ध्वंसवि-
शिष्टतादशायां क्षणत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । यदुपाध्यवच्छि-
न्नस्याव्यवहितोत्तरक्षणत्वं तदवच्छेदेनानुमित्युत्पत्तिमत्त्वस्य वि-
वक्षितत्वात्, क्षणिकान्यशब्दानामतिरिक्तपदार्थस्य वा क्षणत्वमते
यथाश्रुतार्थस्यैव सम्यक्त्वाच्च । उत्पत्तिपदानुक्तौ एकानुमित्यु-
त्पत्त्यनन्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्तिपूर्वानुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्त-
रक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकत्वेन तदन्यसिद्धेरभावादतस्तदुपात्तम् ।
न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वेतरानुमितिकत्वमेव प्रवेश्यता-
मुत्पत्तेः स्वातन्त्र्यापेक्षया गुरुत्वादिति वाच्यम् । यत्र साध्यस्यानुमि-
तिद्वयं जायतामितीच्छया प्रथमं साध्यतद्व्याप्ययोरेकस्यानुमित्सि-
षा एकानुमितिः ततः साध्यानुमित्यन्तरं तत्र साध्यानुमित्यन्तरप्रस-
ङ्गात् । अनुमितिस्तु स्वसमानाधिकरणप्रकृतपक्षसाध्यविषयिणी
ग्राह्या । नातः पुरुषान्तरीयानुमित्यादिकमादायातिप्रसङ्गः । स्वक्ष

विशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता । अथ तृतीयक्षणाव्यवधायक-द्वितीयक्षण एवाव्यवहितत्वपर्य्यन्तसामानाधिकरण्यावच्छिन्नक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयसिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् । यत्र क्रमेण सिषाधयिषाव्याप्तिस्मृतिसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तत्र । यत्रानुमित्सा-

---

णाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकाभिन्नस्य प्रागुत्पन्नस्य व्याप्तिस्मरणादेः परामर्शमात्रस्थले सत्त्वात्तत्र पक्षतासम्पत्त्यर्थं सिद्धिपदमिति भावः । ग्रन्थलाघवार्थमग्रिमस्य सिषाधयिषाविरहपदस्य व्यावृत्तिमभिदधान एव प्रथमस्य प्रयोजनं पृच्छति अथेति । तृतीयक्षणेति । तृतीयक्षणस्य व्यवधायकेत्यर्थः । सिद्धीति । परामर्शात्मकसिद्धीत्यर्थः । सम्पत्तय इति । अन्यथा स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकाभिन्नसिद्धेः सत्त्वात्तत्र पक्षता न स्यादिति भावः । द्वितीयो द्वितीयसिषाधयिषापदेन प्रत्याख्येयः । सिषाधयिषाविरहस्यैकत्वेन द्वितीयत्वायोगात् प्रथमत्रापि प्राथमिकास्त्वति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते । स्वक्षणस्येति । विशेषणमित्यनुषज्यते । यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टं यत्स्वं तदधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरत्वादिक्रमेण स्वस्यापि विशेषणत्वमनुमित्साविरहस्य सम्भवति, तथापि तस्मिन् सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य सामानाधिकरण्यरूपस्य प्रवेशे गौरवात् इत्याशयेन स्वक्षणस्येत्युक्तम् । यत्रेत्यादि । सिषाधयिषासिद्ध्योर्व्युत्क्रमेणानुमितिप्राक्काले सिद्धिसामान्याभाव एव सम्पद्यत इति क्रमेणेत्युक्तम् । सिद्धेरनुमित्यात्मकत्वेऽनुमित्साया स्वविषयसिद्ध्युत्पादनेन चरितार्थतयोत्तरकालमनुमितिर्न कस्यापि सम्मता इति व्यर्थं तत्र पक्षतासम्पादनमतः प्रात्यक्षिकपदं पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । अन्यथा तत्र स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकाभिन्नायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वादनुमितिर्न स्यादिति । इत्थं च तत्र सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्प-

णत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं तथा च यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, यदि पुन-

स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणीभूतो यः स्वोत्पादक्षणस्तदुत्पत्तिकानुमितिकत्वेन तद्भिन्नसिद्ध्यभावस्य सत्त्वादनुमित्यन्तरापत्तेः । एवं स्वाधिकरणत्वमात्रस्य विशेष्यत्वे यत्रानुमितिस्तन्नाद्यक्षणे इत्याद्युक्तदोषनिरासोऽपि न स्यादिति ध्येयम् । नन्वेवं प्रागुक्तसिद्धिद्वयस्य द्वित्रिक्षणसाधारणनिरुक्तस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया तदन्यसिद्ध्यभावस्वरूपायाः पक्षतायाः सहजत एव सत्त्वात् सिषाधयिषाविरहद्वयोपादानं व्यर्थमत आह तथा चेति । वारणायेति । तत्रत्यासिद्धे स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणस्तदुत्पत्तिकानुमितिकासिद्ध्यन्तराभिन्नतया विरोधित्वादिति भावः । स्वक्षणस्य विशेषणत्वे तद्दोषतादवस्थ्यादाह उत्तरक्षणस्येति।अनुमित्युत्तरक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोपाधेरपि निरुक्तस्वाव्यवहितोत्तरकालत्वात्तत्कानुमित्यनन्तरमन्यानुमितेर्वारणार्थं द्वितीयक्षणपदस्यावश्यकत्वादुत्तरकालस्येति नोक्तम्। द्वितीयमिति । विशिष्टान्तमित्यनुषज्यते । सिद्धेरिति । विशेषणमित्यनुषज्यते । सम्पत्तये इति । अन्यथानुमितसाध्यकस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकाभिन्नसिद्धेः सत्त्वात्तृतीयक्षणेऽनुमितिर्न स्यादिति भावः । न चैवं यत्र परामर्शात्मकसिद्धेरव्यवहितक्षणे तद्धर्मिकसाध्यवत्त्वांशेऽप्रामाण्यग्रहानन्तरं चानुमितिः तत्र तादृशाप्रामाण्यग्रहोत्पत्तिक्षणेऽनुमित्यापत्तेः तत्र सिद्धिव्यक्तेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टो यः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणः तदुत्पत्तिकत्वेन तदन्यासिद्धेः प्रागसत्त्वादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वस्य सिद्धिविशेषणत्वेनापि पक्षताविरहसाधकानुमितिविरोधित्वान्तरस्य चक्रकत्वादिति भावः । यद्यपि तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे स्वाव्यव-

रामर्शपूर्ववर्तिनां निखिलसविषयकानां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वेनाविरोधित्वादिति । केचित्तु अपेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शचतुर्थक्षणेऽनुमित्यर्थं सिद्धिपदमन्यथा तादृशपरामर्शस्यैव नियतकानुमितिकभिन्नसविषयकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्याहुः । तन्मन्दम् । चतुर्थक्षणे द्वित्वादिप्रत्यक्षस्यानुत्पादेन तादृशपरामर्शस्यापेक्षाबुद्धित्वे मानाभावात् । अन्यथानुमितेरुत्तरं सिद्ध्यात्मकस्यैवापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य चतुर्थक्षणे सिद्धिनिवेशेऽप्यनुमित्यभावप्रसङ्गात् । ननु यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेपीच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुत्पत्तिसम्भवात्प्रथमविशिष्टान्तदलं व्यर्थमत एव द्वितीयमपि तथेत्यत आह यदि पुनरिति । सर्वत्रेच्छाजनकीभूतज्ञानस्येच्छोत्पत्तिदशायां साक्षात्कारप्रसङ्गेन मानसत्वावच्छिन्नं प्रत्यक्षसामान्यं वा प्रतीच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेऽप्यनुमितिं प्रति तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । न चेच्छासामग्रीदशायां स्मृतिशाब्दबोधाद्यनुदयाल्लाघवेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्याः प्रतिबन्धकत्वमतस्तत्सत्त्वेऽनुमित्यसम्भव इति वाच्यम् । सत्यामपीच्छासामग्र्यां पश्येयं स्पृशेयं शृणुयां शाब्दयामीत्यादीच्छादशायां जन्यज्ञानोत्पादेन चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वश्रावणत्वशाब्दत्वादिप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टेच्छासामग्रीत्वेन चाक्षुषत्वस्पार्शनत्वशाब्दत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकतयाऽनुमितिमन्तर्भाव्येच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदिच्छाविरहकूटविशिष्टेच्छासामग्रीत्वेन विरोधितायामिच्छासामग्रीसत्त्वेपि पश्येयमितीच्छातश्चाक्षुषस्येव स्पार्शनस्य शाब्दबोधादेर्वा प्रसङ्गात् जन्यज्ञानत्वस्याविशिष्टत्वात् । तथा चानुमिताविच्छासामग्र्या इवेच्छायामप्यनुमितिसामग्र्या विरोधित्वं सुवचं विनिगमकाभावेनैकतरस्य दुष्करत्वादित्याशयेन यदीत्युक्तम् । [यत्तु अनुमितिसामग्र्यपेक्षयेच्छासामग्री लघुरिति सैवानुमितौ प्रतिबन्धिका न त्विच्छायामनुमितिसामग्री गुरुत्वादिति । तत्तुच्छम् । तथा सत्यनुमित्साविरहविशिष्टाया एवेच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वं वाच्यमन्यथाऽनुमित्साकालीनायामपीच्छासामग्र्यामनुमित्यभावापत्तेः । एवं चानुमित्साकालीनानुमितिसामग्रीदशायामिच्छानुत्पत्त्यर्थमिच्छासामान्यं प्रति स्वयानुमित्साकालीनानु-

मितिसामग्रीत्वेनावच्छेद्यं विरोधित्वं वाच्यमित्यनुमितिसामग्र्याः शुष्कपक्षस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् ।] यद्यपि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावस्यैव प्रक्रान्तत्वात्तदुपादातुमुचितं गौरवस्य वक्ष्यमाणलक्षणेऽपि अविशिष्टत्वात्, तथापि कार्योत्पादस्यैव कार्याव्यवहितपूर्वत्वस्यापि कारणतावच्छेदकत्वं निरसितुं तदन्तर्भावेण पक्षतां निर्वक्ति अनुमित्यव्यवहितेति । प्रकृतपक्षसाध्यकस्यसमानाधिकरणतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावः प्रकृतसाध्यकानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । प्रकृतपक्षसाध्यकानुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वघटितस्य सामान्यतस्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वस्याप्रसिद्धत्वात्तत्तदिति । न च प्रकृतपक्षसाध्यकानुमित्युत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपं सामान्यतस्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं सुवचमिति वाच्यम् । तस्यानुत्पत्स्यन्तर्गतस्य स्वघटितत्वेन विशेषतो विश्रामात् । इत्थं च स्वसमानाधिकरणतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्य घटकतया तत्र स्वपूर्ववर्त्तिसिद्धिकालीनानुमितिव्यक्तीनां निवेशः कार्यो न तु सिद्धिसमानकालीनानुमितिव्यक्तयोरपि निवेशः प्रयोजनाभावादित्याशयेनेत्याद्येदयितुं प्रथमं सिद्धिपदम् । यत्तु प्रकृतपक्षसाध्यकस्यसमानाधिकरणानुमितिसामान्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्याप्रसिद्ध्या तन्निवेशासम्भवात् वस्तुगत्या तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्ति यद्यत्स्वं तत्तद्भेदकूटस्यैव निवेश्यतया तत्र च सिद्धिभिन्नस्य मनःसंयोगादेः प्रतियोगिविधया प्रवेशे गौरवादतः सिद्धिपदमिति मतम् । तत्तुच्छम् । तथा सति कार्याव्यवहितपूर्वत्वस्यानिवेशतयाऽग्रे तत्कारणतावच्छेदकत्वखण्डनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । द्वितीयं तु सिद्धिपदं तादृशसिद्धिभिन्नस्य परामर्शमात्रस्य सत्त्वेऽप्यनुमित्युत्पत्त्यर्थमन्यथा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति भावः । प्रथमकल्पं दूषयति तादृशेत्यादि । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यादिः । तथा च सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्तत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः । यथाश्रुते यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकपरामर्शसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिषाधयिषाविरहाविशिष्टो यः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणसमुत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धेः सिषाधयिषादशायां सत्त्वादनुमित्यभावापत्तेः इत्थं च सकलसिद्धाधिस्याव-

तत्तद्व्यक्तित्वेन वाभावः कारणं निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा । नाद्यः, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणदानस्य वैयर्थ्यात् तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च । ना-

न्तिमः पक्षोऽपि सङ्गच्छत इति ध्येयम् । निरुक्तरूपेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिफलसिद्धिभिन्नसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः । अनन्तेति । अवच्छेदकभेदेनैव कारणत्वस्य नानात्वात् । न च तत्तत्सिद्ध्यभावकूटत्वेनैकरूपेणैव हेतुत्वम्, अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य कूटत्वस्यापेक्षाबुद्धिव्यक्तीनां भेदेन नानात्वप्रसङ्गादिति भावः । ननु प्रामाणिकानन्त्यं न दोषायेत्यत आह तादृशेति । परामर्शोत्पत्तिदशायां यस्यां सिद्धौ नानुमित्साविशिष्टत्वं तत्तत्सिद्धिव्यक्त्याद्यनुमित्साविरहविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । परामर्शसमानकालीनसिद्धिव्यक्तीनामभावस्य हेतुत्वे मानाभावश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सर्वस्यां सिद्धौ न देयमेव तद्विशेषणमत आह तत्तत्समयेति । सिद्ध्यधिकरणतत्तत्क्षणेन समं सम्बन्धव्यक्तीनामित्यर्थः । ननु तत्तत्समयसम्बन्धस्य विरोधित्वे सिद्धिमत इव पुरुषान्तरस्याप्यनुमितिर्न स्यात्तादृशसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादत आह तत्तत्समयावच्छिन्नेति । सिद्धिकालीनतत्तन्मनोयोगव्यक्तीनां विरोधितया सिद्धिविगमेऽप्यनुमितिर्न स्यादतोऽवच्छिन्नान्तम् । सिद्धिमत इव जन्मान्तरस्यापि तत्तत्समयावच्छिन्नमनोयोगसत्त्वात्तस्याप्यनुमितिर्न स्यादतस्तत्तदिति मनोयोगस्य विशेषणम् । मनोविशेषणत्वे तु तत्तत्समयावच्छिन्नतन्मनःप्रतियोगिकसंयोगस्यापि पुरुषान्तरे सत्त्वात् सिद्धिमत इव तस्याप्यनुमित्यनापत्तेरिति भावः । न च तत्तत्सिद्धित्वेन प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य तत्तत्समयावच्छिन्नतन्मनोयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादेव परित्याज्यमिति वाच्यम् । त्वया सकलसिद्ध्यनुमित्साविरहवैशिष्ट्यस्येव मयापि सर्वस्मिन्मनोयोगे तत्तत्समयावच्छिन्नत्वस्यानुपादेयत्वेन ममापि दूषणस-

न्यः, सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते, तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितो·

माधानयोश्च साम्यादिति भावः । कस्याश्चिदेति । सिद्धेरनन्तरमनुमितिरित्यनुषज्यते । नियामकाभावादिति । नियामकालाभादित्यर्थः । विशिष्टाभावस्य विशेष्याद्यभावरूपतया सिद्ध्यभावस्य विशेष्यीभूतसिषाधयिषाविरहविशेषणसिद्ध्यभावस्वरूपत्वे तादृशसिद्धिसत्त्वे यदाप्यनुमितिर्न स्यात् स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितित्वभिन्नत्वरूपविशेषणाभावरूपत्वे तु विवक्षितविषयकेनानुमित्युत्पादस्यैवानुमित्युत्पादप्रयोजकत्वे पर्यवसानादात्माश्रयादिति भावः । ननु मणिकारमते विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया तस्य तत्त्वासत्त्वमेवानुमित्युत्पादानुत्पादनियामकं वाच्यमत आह न वेति । कारणसमाजाधीन तत्तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्योत्पादादिकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य कारणतावच्छेदककोटौ न निविशते गुरुधर्मेणैव साध्यत्वेनापि जनकतायामन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । तेन ज्ञानोत्पत्त्यादिविशिष्टबुद्धौ ज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुतायां कार्योत्पादस्यावच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्तिविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तित्वेनाऽप्रवेशान्न दोषः । आदिपदात् कार्याव्यवहितपूर्वत्वादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यकारणतस्य च परिग्रहः । कार्योत्पादादिघटितधर्मेण हेतुत्वे प्रतिबन्दिमाह तथा सतीति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसमानाधिकरणानुमितित्वस्य तादृशानुमितित्वेनेत्यर्थः । कारणत्वं स्यादित्यत्रेणान्वयः । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वादृशानुमितित्वस्य परामर्शस्यैव सत्त्वादनुमित्युत्तरमनुमितेर्वारणाय उत्पत्तिकालावच्छिन्नेति । स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नमपि तदर्थः । उत्पत्त्यवच्छिन्नस्य घटादिज्ञानस्योत्तरमप्यनुमितिः स्यादत स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकेति । स्वक्षणेत्यत्र क्षणः समयमात्रं न तु क्षणस्य निवेशे वैय

त्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नसविषयत्वेन, स्वक्षणाव्य-

---

वधात् । अनुमितेरपि स्वसमयाव्यवहितोत्तरीभूतस्वस्थितिक्षणपर्यन्तस्थायिग्रहराद्युत्पत्तिकानुमितिकतया ततोऽप्यनुमित्यन्तरापत्तिरतो द्वितीयं क्षणपदम् । अनुमितेरपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्यात्मकानुमितिकत्वात्तदुत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणाय उत्पत्तिपदम् । न च स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वेतरानुमितिकत्वमेव तदर्थं उच्यतामिति वाच्यम् । यत्र साध्यानुमितिद्वयं जायतामितीच्छया साध्यतद्व्याप्ययोरपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्युत्तरं साध्यमात्रस्यानुमितिस्तत्र साध्यस्यानुमित्यन्तरप्रसङ्गात् पूर्वानुमितेः त्रिक्षणस्थायित्वात्. तत्रोत्पत्तिः आद्यक्षणसम्बन्धः आद्यक्षणसम्बन्धत्वं च स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वमात्रं न तु स्वाधिकरणत्वमपि प्रवेश्यं वैयर्थ्यादिति द्रष्टव्यम् । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकपुरुषान्तरानुमितिकाद् घटादिज्ञानादनुमितेर्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति । एकत्र पुंसि तादृशानुमितिकस्य द्वित्वस्य पुरुषान्तरेऽपि सत्त्वात्तत्रानुमितेर्वारणाय सविषयकेति । सिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमित्सानुमितीनां क्रमिकत्वस्थले तादृशज्ञानासम्भवात् ज्ञानत्वापेक्षया गुर्वपि सविषयकत्वं निवेशितम् । न चैतस्य स्वत्वद्वयघटितत्वादुक्तरूपेण हेतुतायां गौरवमिति वाच्यम् । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिसामानाधिकरण्ये तात्पर्यादिति भावः । कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकत्वे प्रतिबन्दिमुक्त्वा कार्य्याव्यवहितपूर्वत्वस्य तथात्वे प्रतिबन्दिमाह स्वसमानेत्यादि । अत्र तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं न तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति तादृशानुमितिप्रागभावाधिकरणत्वरूपमप्रसिद्धत्वात् किं तु तादृशानुमितिक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्व तथा च सिद्धिमात्रादनुमित्यापत्तिस्तस्यापि स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वद्वयादिकालोत्पन्नत्वादतः क्षणपदम् । यत्र परामर्शेन स्वनाशक्षणेऽनु-

वहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकाभिन्नसविषयत्वेन वा, किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्व-

---

मितिर्जन्यते तत्र द्वितीयक्षणेऽप्यनुमित्यापत्तिः परामर्शस्यैव स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावृत्तित्वरूपत्वावच्छिन्नस्य सत्त्वादुक्तमुत्पन्नेति । न च स्वत्वस्याननुगतत्वादुक्तरूपेण हेतुत्वमसम्भवीति वाच्यम् । तत्त्वतत्त्वादेरिव स्वत्वस्याप्यनुगतत्वमङ्गीकृत्यैव दूषणोपक्रमात् । अन्यथा तद्व्यक्तित्वेन स्वपदार्थस्य प्रवेशे कार्योत्पादादेर्गुरुत्वादेव कारणतायामप्रवेशासम्भवेनान्यथासिद्धिमुद्रया तदीयावच्छेदकत्वखण्डनस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति भावः । आदिपदलभ्यस्य स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पन्नकार्यकान्यत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रवेशे बाधकमाह स्वक्षणेत्यादि । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिर्येषां तदन्यसविषयकत्वेनेत्यर्थः । अत्राप्युत्पत्त्यवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रवेशनीयमिति नातिप्रसङ्गः । के चित्तु प्रागुक्तस्योत्पत्तिघटकस्वत्वघटितत्वेनानुगतत्वाभावादुक्तं स्वक्षणेत्यादि । न चैकानुमित्युत्तरमनुमित्यन्तरस्य वारणार्थमस्यापि स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादननुगमतादवस्थ्यम् । स्वोत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन स्वानुत्पत्तिक्षणावच्छेदत्वाभावकूटवत्त्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । तत्तुच्छम् । अननुगतत्वमङ्गीकृत्यैव दोषोपक्रमात् । अन्यथा कार्योत्पत्त्याद्युपलक्षितायास्तद्व्यक्तेरेव कारणतावच्छेदकत्वे कार्योत्पादादेरवच्छेदकत्वखण्डनस्यासङ्गतत्वापत्तेः पश्चाद्वक्ष्यमाणस्यापि स्वत्वगर्भत्वेन सन्दर्भविरोधापत्तेश्चेति दिक् । ननु सविषयकमात्रस्यैव प्रायशः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणयत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तिकतया तदन्यसविषयकस्य संसारेऽप्यभावात् परामर्शमात्राद्व्यनुमितिर्न स्यात् । तादृशक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकाभिन्नसविषयत्वेन कारणत्वे महागौरवमत आह किं वेति । यत्तूक्तरूपेण हेतुतायामनुमितिसामान्योपधायकत्वं परामर्शस्य न स्याद्भिन्नद्रव्यपरामर्शादनुमितिस्थले कथितरूपावच्छिन्नस्य

विशिष्टज्ञानत्वादिना कारणत्वं स्यात् । अव्यवहितोत्तरश्च द्वितीय एव क्षण इति नातिप्रसङ्गः । न चादिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्रोत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्यातथात्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा तत्सम्भवात् ।

तस्यासत्त्वादत आह किं वेत्यादिकमिति । तथ । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन हेतुत्वोक्त्या पूर्वमेव परामर्शस्यानुमित्युपधायकतानियमस्य स्वीकृतत्वात् तदाशङ्कने सन्दर्भविरोधापत्तेः । अत्रानुमितिपूर्ववर्तिनो ज्ञानस्यानुमितिदशापन्नमपि सत्त्वादुत्तरकालमनुमितेर्वारणाय तादृशपूर्ववर्तित्वविशिष्टेत्युक्तं तथा च तदवच्छिन्नस्य प्रागसत्त्वान्न दोषः । ज्ञानत्वादिनेत्यादिना सविषयत्वमात्मनाश्यादेः परिग्रहः । ननु प्रथमकल्पे तृतीयक्षणसाधारणस्य प्रागुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य प्रवेशे व्याप्तिज्ञानमात्रादनुमितिः स्यात्तस्यापि परामर्शसम्पत्त्या स्वाव्यवहिततृतीयक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वादत आह स्वाव्यवहितोत्तरश्चेति । तथा च स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वगर्भमेवाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्यमिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । पूर्वोत्पन्नस्यैव परामर्शस्य स्थितिक्षणेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य सम्भवात् किं वेत्यादिकल्पे दोषासम्भवादादिमेष्वित्युक्तम् । अतथात्वादिति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात् स्वसमानाधिकरणाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नत्वाभावात् स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयकत्वाभावाच्चेत्यर्थः । तदानीं विरोधिसिद्ध्यादेर्नाशदशायाम् । अनुव्यवसायादेरित्यस्य पञ्चम्यन्तस्य सम्भवादित्यनेन योजना । अनुव्यवसायादितोऽनुमितिसंभवादित्यर्थः । आदिना बाह्यप्रत्यक्षान्तराद्युपसंग्रहः । ननु यत्र परामर्शविषयिण्या कामिनीजिज्ञासया परामर्शमात्रमुत्पाद्य नष्टं परामर्शोत्तरक्षणे तया प्रतिबन्धात् ज्ञानमात्रस्यैवानुत्पत्त्या पश्चादनुमितिर्न स्यादत आह अन्ततः संस्कारादिति । अ-

त्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् । तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । न चात्र प्रथमे पत्र

पाधेरपि तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य परामर्शमात्रस्य सत्वेप्यनुमितिर्न स्यादतः क्षणपदम् । ननु तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमेवाग्रे वक्ष्यते न तु तादृशानुमित्युत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपं तथासति सर्वेषामेव क्षणानां तादृशानुमित्युत्पत्त्यधिकरणीभूतस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगितया निरुक्ताव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणत्वस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । एवं च तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमपेक्ष्य तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन विरोधित्वं युक्तं क्षणद्वयाप्रवेशेन पूर्वतो लाघवाभिप्रायेणाह स्वसमानेति । अत्र तादृशसमयाव्यवहितपूर्वत्वं तादृशसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमात्रं न तु तादृशसमयोत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमायोत्पत्तेर्वैयर्थ्यान्निष्फलत्वाच्च । समयपदं स्वाव्यवहितपूर्वत्वघटकोत्पत्तेः कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वलाभार्थमन्यथानुमितिपूर्वक्षणस्यापि तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणबुद्ध्यादौ विषयित्वादिसम्बन्धेन वर्तमानोत्पत्तिको यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगित्वेन तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य परामर्शादेः प्रतिबन्धकतया स्वकालेऽप्यनुमित्यनापत्तेरिति ध्येयम् । नन्वनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं तदुत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वं तथा चातिपूर्वक्षणस्यापि अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वात्तद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापि सिद्ध्यादेरप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत आह तदव्यवहितेति । तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं चेत्यर्थः । शेषकल्पे निरुक्ताव्यवहितपूर्वत्वस्याप्रविष्टतया सामान्यतोऽव्यवहितपूर्वत्वस्य निरूपणानौचित्यादिति ध्येयम् । न च अन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वस्य प्रवेशे वैयर्थ्यमभावान्तराणामुत्पत्तिविरहेणैव निरासादिति वाच्यम् । ध्वंसत्वनिरूपकप्रतियोगित्वलाभार्थं तदुपादानात् । अन्यथा सर्वेषामेव क्षणानामनुमित्यु-

सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्म्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात् तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृश-

---

स्थितिक्षणोत्पत्तिकत्वभेदात्मकध्वंसांतरप्रतियोगितयातिप्रसंगापत्तेः ध्वंसत्वस्याखण्डत्वमते ध्वंसत्वांशकानुत्पादाच्चेति भावः । न चेति।वाक्यामित्यन्वयः । अत्र उक्तेषु मध्ये प्रथम इति । अन्त्ययोस्तु कल्पयोस्तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टेन स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्ववि-शिष्टेन च परामर्शेनैव प्रतिबन्धादनुमित्सोत्पादकालेऽनुमितेर्न सम्भव इति भावः । सिद्धेरसत्त्वेऽनुमित्सामग्र्याऽनुमितिरेवोत्पद्यते परामर्शपूर्वं सिद्धिसत्त्वे च नैव तादृशाव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्ना विरोधिनी भावना इत्यतः सिद्ध्यात्मकेत्युक्तम् । प्रतिक्षणमवश्यं कस्यचिद्विनाशोपगमात् तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम् । तदुत्पादसमयेऽनुमित्सोत्पादसमये।सा अनुमितिः । तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवर्त्तित्वेन । यद्यप्यनुमित्साया अप्युपायेच्छारूपायास्तत्कारणीभूतफलेच्छाया एवानुमितिमात्रवृत्तिभिन्नाया इष्टत्वादनुमित्सोत्पत्तिकालेऽनुमितेरसम्भवः । तथापि सुखात्मकानुमितिर्जायतामित्याकारिकैवात्र सिषाधयिषा बोध्या सा च फलेच्छात्वादेव न फलेच्छान्तरमपेक्ष्यते इत्यदोषः । परामर्शोऽप्यत्र स्मरणात्मको ग्राह्यः । अन्यथा विशिष्टानुभवत्वे तदर्थमपेक्षणीयस्य विशेषणज्ञानादेस्तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधित्वसम्भवात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शहेतोः संस्कारस्यैव फलनाश्यस्य तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वसम्भवः, समूहालम्बनसंस्कारजन्यपरामर्शस्य चरमफलत्वाभावेन संस्कारानाशकत्वादिति वदन्ति । यत्तु सिद्ध्यात्मकपरामर्शोऽत्रानुमितिरूप एव ग्राह्यस्तथा च फलेच्छादेरपि स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वादेव प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । अत एव च पुनरनुमितिरित्यत्र पुनःपदेन सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्यानुमितित्वं ग्रन्थकृतैव व्यंजितम् । न च सिद्ध्यात्मकानुमितिस-

पूर्ववर्तित्वेनाविरोधित्वादिति वाच्यम् । अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फलानुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तरकल्पने गौरवाच्च । अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहाविरोधित्वात् । उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमवेतविशेषगु-

---

ध्येऽनुमितिरेव दुर्घटा, अनुमित्यन्तरस्य प्रकारेण तत्सम्भवादिति मतम् । तत्तुच्छम् । अनवरतेत्याद्युक्तग्रन्थासंगतेः क्षणिकपदार्थानभ्युपगमेन संयोगादीनामपि तादृशपूर्ववृत्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वायोगादिति । यद्यपि स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तितानवच्छेदकधर्मविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वविवक्षयाप्युक्तसिषाधयिषोत्पत्तिकालेऽनुमितेर्वारणं सम्भवतीति स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नतत्सिषाधयिषाव्यक्तित्वस्यैव तादृशपूर्ववर्तितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टाया सिद्धेऽनुमितिपूर्वं सत्त्वात्, तथापि यथाश्रुतमेव समाधिसौकर्यादाह अनवरतेति । अनवरतम् अनुक्षणम् । परिस्पन्दमाना येऽपरिमिताः पवनादिपरमाणवस्तैः सार्द्धं यः चेतनसंयोगसन्तानस्तदन्तर्गतसंयोगव्यक्तीनामनुक्षणमेव नाशादित्यर्थः । तथा च परामर्शपर्यन्तस्थायिन्यः परमाणुचेतनसंयोगव्यक्तय एव तत्रानुमितिप्रतिबन्धिका इति भावः । ननु तत्र कारणाभावप्रयुक्त फलानुत्पादः कारणान्तरमेवाक्षिपेदित्यत आह कारणान्तरेति । ननूक्तक्रमेण कारणतानिश्चये सति तादृशसंयोगोपरमः कल्पनीयः कारणतानिश्चय एव तत्प्राक् न सम्भवत्यन्वयव्यभिचारसंदेहेन प्रतिबन्धादित्यत आह अन्वयेति । संदेहस्येति प्रकृताभिप्रायेण । अविरोधित्वादिति । ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः । ननु यत्र पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यवान् साध्यानुमित्यन्तरं चेष्टसाधनमित्याकारकानुमितेः पश्चात्साध्यानुमित्सा ततः साध्यानुमित्यन्तरं तत्रानुमित्साकालेऽनुमित्यनुत्पादेनान्वयव्यभिचारनिश्चयात्कारणान्तरमवश्यं कल्पनीयं क्षणिकपदार्थानभ्युपगमादनुमित्सापूर्ववर्तिनां सर्वेषामेव स्वसमानाधिकरणप्रथमानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वेन तज्जन्यत्वाभावा-

म्बन्ध एव तादृशपूर्ववर्तित्वाभिमताः, भवेद्वा यत्पुरुषीयानुमितिं प्र-
ति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्तित्ववि-
शिष्टत्वादिना वा कारणत्वं तथा चोपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भ-
ज्येत सर्वत्रानुमितिसामग्रीसम्भवात्, विलीयेत च परामर्शत्वादि-

---

ना कारणत्वं बाधकत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अनयैव रीत्या
कार्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्चातथात्व-
मक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत । अत एव न द्वितीयोऽपि प्रकारः,

बाधासम्भवात्तयोरप्यनुमान एवान्तर्भावः । ननु यत्रोपमित्यादिस्थले
नानुमिनोमि किं तूपमिनोमीत्यादिरेवानुव्यवसायस्तत्रैवोपमित्यव्यव-
हितपूर्वक्षणस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वाभावात्कथं सर्वत्रोक्तानुमिति-
सामग्री अन्यथोपमित्यादिकं प्रत्युपमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना
हेतुत्वकल्पनात्सर्वत्रैवोपमितिसामग्रीसम्भवादनुमानस्य प्रमाणान्त-
रत्वं भग्नमित्येव किं न रोचयेदित्यत आह विलीयेत चेति । पराम-
र्शत्वादिनेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन व्याप्यव-
त्पक्षनिश्चयत्वेन वानुमितौ हेतुत्वं न स्यादित्यर्थ । प्रागुक्तसविषय-
कत्वादिनैव परामर्शस्य तथात्वनिर्वाहादिति भावः । बाधत्वादिने-
त्यादिपदेन सत्प्रतिपक्षोपसंग्रहः । प्रागुक्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्न-
त्वेनैव बाधादेः प्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति भावः । न च बाधादे-
र्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव विरोधित्वादनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
बाधत्वादिना प्रतिबन्धकत्वं प्रसक्तमेव नेति वाच्यम् । सति बाधे
विशिष्टबोधेच्छायां साक्षात्कारिण्या इवानुमित्यादिरूपाया अपि वि-
शिष्टबुद्धेरुत्पत्तिभियानुमितित्वावच्छिन्न प्रत्येव बाधत्वादिना पृथक्
विरोधित्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । कार्यान्तरेषु शाब्दबोधदाहा-
दिषु । अनथात्वमकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वं च । प्रसज्यत इत्यन्वय. ।
एवं तथात्वमित्यत्रापि । तथा च शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति स्वस-
मानाधिकरणशाब्दाव्यवहितप्राक्क्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन हेतुत्वे
विनश्यदवस्थस्य पदार्थोपस्थित्यादेः शाब्दधीहेतुत्वं न स्यात् प्रत्युत
शाब्दधीप्राक्क्षणोत्पन्नसंस्कारादेरपि तत्र हेतुता स्यात् । एवं स्वस-
मानाधिकरणदाहाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिभिन्नत्वेनैव मण्यौषधादेर्दा-
हप्रतिबन्धकत्वे कदाचिदुपहितदाहानां मण्यादीनां दाहप्रतिबन्ध-
कत्वं न स्यात् प्रत्युत तादृप्येणोदासीनस्यापि घटादेर्दाहविरोधित्वं
स्यादित्यर्थं । अत एव कार्याव्यवहितपूर्वत्वादेः कारणतावच्छे-

ऽप्यनुमित्यापत्तेः अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशा-

धारणार्थमेव निरुक्तसाधकमानस्य पक्षतायां प्रवेश्यत्वादत आह अनुमानेति । वैयर्थ्येति । साधकमानस्य परामर्शादनुमितेः पूर्वं सद्वैशिष्ट्याभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति भावः । अनुमितिभिन्नसिद्धिप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वमेव तादृशसिद्ध्युपहितत्वमित्युक्तौ नातिप्रसङ्गः न वा वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेनेति । अन्यथा वह्न्यादेः सन्निकर्षदशायामनुमित्सयाप्यनुमितिर्न स्यादिति भावः । प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेनेति । अन्यथा समानविषये सत्यामपि प्रत्यक्षसामग्र्यामनुमित्युत्पादप्रसङ्गादिति भावः । अन्योन्याश्रयादिति । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षहेतुताग्रहोत्तरमेव प्रत्यक्षसामग्रीमवगत्य तदभावत्वेनानुमितिहेतुत्वग्राह्यमनुमितिसामग्रीज्ञानं चानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन हेतुताग्रहं विना इत्यन्योन्याश्रयादुक्तरूपेण कार्यकारणभावग्रहासम्भवादित्यर्थः । अथानुमितिसामग्र्यभावातिरिक्तं प्रत्यक्षहेतुस्तोममेव प्रत्यक्षसामग्रीपदेनोपादाय सिद्धितदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षताविधयानुमितिहेतुत्वमतो नान्योन्याश्रय इत्यत आह स्थाणुत्वेति । आरोपक्षणेति । अनुमितिमात्रस्यैवानुत्पत्तिभिया सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावस्य कार्यसहवर्त्तित्वेन हेतुत्वासम्भवादिति भावः । प्रतियोग्यारोपातिरिक्तस्य प्रत्यक्षकारणस्तोमस्यैव प्रत्यक्षसामग्रीपदेनाभिधानात्प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वे मानाभावाच्चेदं न युक्तमित्यस्वरसेन कश्चिदित्युक्तम् । स्वयं दूषणमाह वस्तुतस्त्विति । ननु स्वातन्त्र्यमन्यथासिद्धत्वं तच्च प्रत्येकाभावस्यान्वय-

प्यनुमित्यापत्तेः अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशा-

धारणार्थमेव निरुक्तसाधकमानस्य पक्षतायां प्रवेश्यत्वादत आह अनुमानेति । वैयर्थ्येति । साधकमानस्य परामर्शादरनुमिते पूर्वं सद्वैशिष्ट्याभावादेव विरोधित्वासम्भवादिति भावः । अनुमितिभिन्नसिद्धिप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वमेव तादृशसिद्ध्युपहितत्वमित्युक्तौ नातिप्रसङ्गः न वा वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेनेति । अन्यथा घटादेः सन्निकर्षदशायामनुमित्सयाप्यनुमितिर्न स्यादिति भावः । प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेनेति । अन्यथा समानविषये सत्यामपि प्रत्यक्षसामग्र्यामनुमित्युत्पादप्रसङ्गादिति भावः । अन्योन्याश्रयादिति । अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षहेतुताग्रहोत्तरमेव प्रत्यक्षसामग्रीमवगत्य तदभावत्वेनानुमितिहेतुत्वग्रहमनुमितिसामग्रीज्ञानं चानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन हेतुताग्रहं विनेत्यन्योन्याश्रयादुक्तरूपेण कार्यकारणभावग्रहासम्भवादित्यर्थः । अथानुमितिसामग्र्यभावातिरिक्तं प्रत्यक्षहेतुस्तोममेव प्रत्यक्षसामग्रीपदेनोपादाय सिद्धितदन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षताविधयानुमितिहेतुत्वमतो नान्योन्याश्रय इत्यत आह स्थाणुत्वेति । आरोपक्षणेति । अनुमितिमात्रस्यैवानुत्पत्तिभिया सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावस्य कार्यसहवर्त्तित्वेन हेतुत्वासम्भवादिति भावः । प्रतियोग्यारोपातिरिक्तस्य प्रत्यक्षकारणस्तोमस्यैव प्रत्यक्षसामग्रीपदेनाभिधानात्प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वे मानाभावाच्चेदं न युक्तमित्यस्वरसेन कश्चिदित्युक्तम् । स्वयं दूषणमाह वस्तुतस्त्विति । ननु स्वातन्त्र्यमन्यथासिद्धत्वं तच्च प्रत्येकाभावस्यान्वय-

यतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयेच्छाविर-
हस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामनुमित्यनुत्पादात् साध-
कमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषणता-

ण गौरवमाशंक्यैव दीधितिकृता बाधादेरित्यत्रादिपदमुपात्तम् ।
तत्ते तत्तल्लिङ्गकपरामर्शाभावकालीनतत्तल्लिङ्गकानुमित्साव्यक्तीनां
परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां चोपग्रहः । पक्षधर्मिक-
साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सिद्धिप्रत्यक्षसामग्री-
निरुक्ततत्तल्लिङ्गकपरामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनां चा-
न्यतमाभावत्वेन पक्षतायाः कारणत्वे बाधकाभावादिति भावः ।
अथ वा ननु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरत्वावच्छिन्नाभाव-
स्याखण्डस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव साध्यविधेयकानुमितिहेतुत्वं
वाच्यमतः प्रत्येकाभावत्वेन हेतुतायां न लाघवावकाश इत्य-
स्वरसतः प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति । यद्यखण्डाभावस्य तत्तद्व्य-
क्तित्वेन हेतुत्वं तदा बाधादेरपि पक्षतायामन्तर्भावः स्यात् सिद्धि-
प्रत्यक्षसामग्रीबाधादीनामन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तत्त-
द्व्यक्तित्वेन साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे बाधका-
भावात्प्रतियोग्यविशेषितरूपेणाभावस्य हेतुतायामन्यथासिद्ध्या त-
त्परित्यागस्तु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याख-
ण्डस्यापि हेतुतायां समान इत्यपि मादृशामपरः पन्थाः । अथा-
भावद्वयस्य हेतुत्वेऽनुमित्साविरहस्य द्विर्निवेशाद्गौरवमन्यतराभा-
वस्य हेतुतायां तु सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतरत्वेनानुमित्साविरह-
स्य सकृदेव तस्य विशेषणत्वाल्लाघवमित्याशङ्क्य निषेधति न चे-
ति । अन्यतराभावस्य हेतुत्वपक्षेऽप्यनुमित्साविरहो द्विर्निवेश्य
इत्याह शाब्दसिद्धावित्यादिना । शाब्दान्यसिद्धिदशायामशाब्दज्ञा-
नत्वप्रकारिकेच्छैव नोत्पद्यत इत्यतः शाब्दसिद्धावित्युक्तम् । विर-
हस्येति । पृथग्विशेषणताया इत्यग्रेऽन्वयः । अनुत्पादादिति । अनुषङ्ग-
वशादनुमितेरनुत्पादादित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासम्भवात्स्वविषयसि-
द्धिकाया एव सिषाधयिषाया अनुमितेर्निर्वाहकत्वादिति भावः । अ-

आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः। भिन्नाभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः मणिविशिष्टस्य वन्हेरिवेतरेतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात्। तथा च क-

---

ताद्वयं युक्तमिति भावः। ननु प्रतियोगिविनाकृतैव सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतरत्वरूपाखण्डभेदव्यक्तिः पक्षतायां निविष्टा तत्र च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासशङ्कापि नास्ति। न च प्रतियोगिविनाकृताखण्डभेदव्यक्तिमुपादाय पक्षतानिर्वचने प्रतियोग्यविशेषितेनापि सिद्धिप्रत्यक्षसामग्रीगगनाद्यन्यतमत्वेन सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यनुमितिपूर्वधर्मिभिन्नतत्तज्ज्ञानादिघटितान्यतमत्वेन तावदवच्छिन्नाभावा अप्यनुमितौ हेतवः स्युः। तथा च परामर्शत्वादिनानुमितौ हेतुत्वं न स्यादित्युक्तप्रायमिति वाच्यम्। सिद्धिमात्राभावस्य पक्षतात्वेपि तादृशाभावानां हेतुताप्रसङ्गस्यान्यथासिद्ध्या निरसनीयत्वात् त्वन्मते गुरुधर्मावच्छिन्नाभावत्वेनेव मन्मतेपि गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्यखण्डाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिसम्भवादत आह आत्मनिष्ठेति। भिन्नाभिन्नेनेति। स्वजनकादृष्टवत्त्वादिना कालिकादिस्वरूपेण वेत्यर्थः। कालादिघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे गौरवादाह तत्तदसाधारणेति। चक्षुःसंयोगाद्यात्मकायाः प्रत्यक्षसामग्र्या इत्यर्थः। अभावः कारणमिति प्राक्तनेनान्वयः। ननु प्रत्यक्षासाधारणकारणसमवहितमनोयोगसिद्ध्यन्यतरयोः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुर्वाच्य इत्यत आह मणिविशिष्टस्येति। मनोयोगादेरित्यादिना ज्ञानाद्युपग्रहः। अयोगादिति। एकत्र जनकत्वप्रतिबन्धकत्वयोर्विरोधादिति भावः। यद्यप्यात्ममनोयोगत्वेनानुमितिजनकस्यापि निरुक्तान्यतरत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः एकरूपेणैव तयोर्विरोधात् मणित्वापेक्षया गुरुत्वेनैव मणिविशिष्टवन्हित्वेन दाहप्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्, तथापि विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावानतिरिक्तत्वादखण्डतत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वासम्भवात् उक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन च हेतुत्वेऽन्यतरत्वांशे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तेः सिद्धि-

थमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम् । एवं सिद्धेः सिषाधयिषा-
विरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्व प्रत्यक्षादिकारण-
चक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेपि

प्रत्यक्षसामग्र्यो प्रत्यक्षाभावत्वेनैव हेतुत्वमित्येव मूलं युक्तमिति ध्येयम् । तथा चाति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धाननुगमे चेत्यर्थ । तयो सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यो । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदादिवत्तदवच्छेदकताघटकसम्बन्धभेदादप्यनुगतरूपेण हेतुत्वासम्भव दर्शयितुमाह एवमिति एकप्रहरावच्छेदेनैकात्मनि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धसत्त्वेप्यनुमितिसादृशाया पक्षतासम्पत्त्यर्थमेककालेति कालपद क्षणपरमितीयद्यपि पूर्वक्षणावच्छेदेनैवानुमित्साविरहविशिष्टाया सिद्धेरनुमित्सादृशायामपि सत्त्वात्तदानीं पक्षता न स्यात् । न चानु मि त्साविरहणोपलक्षिताया सिद्ध सिषाधयिषादशाया सत्त्वेपि न तद्विरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नसिद्धे सत्त्वं तद्कालीं विशेषणाभावादिति वाच्यम् तथासत्यवक्षणावच्छेदेनैतस्य वैयर्थ्यापत्ते ,तथापि सामयिकात्यन्ताभावाना तत्तत्समयावच्छिन्नमेवाधिकरण च स्वरूपाख्यसम्बन्धो न त्वधिकरणत्वमात्र तथासति प्रतियोगिसत्त्वदशायामपि तदधिकरणे तदभावापत्त तदीयसम्बन्ध प्रयुक्तत्वात्तद्दृत्यस्येत्याशयनैकक्षणावच्छेदेनेत्युक्तम् । अत एव रूपवत्तानियामकसम्बन्धो न शुद्धसमवाय वाय्वादेरपि रूपवत्तापत्ते किं तु तत्तद्व्यक्तिनिरूपितसमवाय एवेति सिद्धान्त । यदि चाभावस्य स्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध स च प्रतियोगिसत्त्वदशायामधिकरणे न वत्तते प्रतियोगिन एव विरोधित्वात् वृत्तिमत एव वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वात् सामयिकत्वमभावस्य न समयघटितस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व परं तु समयविशेषावच्छेदेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्व गोत्वाद्यभावाना तु वृत्तिन समयावच्छिन्ना मानाभावात् भावाभावयोरकधर्मिणि सत्तायामेव विरोधभञ्जनार्थमवच्छेदकस्वीकारात् इदानीमश्च गौरव नास्तीत्यादिप्रतीतौ चाधिकरणत्वेनैव समयस्य मानादिति विभाव्यत, तदैकात्मवृत्तित्वलक्षणस्य वैशिष्ट्यस्य साम

लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम् । एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति । फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसा-

विकल्पप्रदर्शनार्थमेवैकक्षणावच्छेदेनेत्युक्तं न तु वैशिष्ट्येपि तदन्तर्भाव इत्यस्मद्गुरुचरणाः । अन्यादृशं स्वाश्रयनिष्ठादृष्टजन्यत्वादिरूपम् न चानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेरनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याश्चान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वाद्वृत्तिविधस्य वैशिष्ट्यस्य प्रवेशोपि नाननुगम इति वाच्यम् । प्राक्क्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टा या सिद्धिः प्रत्यक्षसामग्री वा तस्याः सिषाधयिषाविशिष्टत्वादशायामपि निरुक्तान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकतयोत्तरक्षणेऽनुमित्यनापत्तेः । न च सिषाधयिषाविशिष्टतादशायां सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टान्यत्वमेव भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तथा च तदानीं निरुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नं नास्त्येवेति वाच्यम् । तथात्वेप्युक्तान्यतराभावत्वेन हेतुत्वे गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तितादवस्थ्यात् विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्य प्रमाणाभावेन निरस्तत्वाच्चेति भावः । ननु यद्यनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावोपि पृथगनुमितिहेतुस्तदा मूलस्थसाधकमानपदेनापि सामग्रीविशेष एवाभिधीयतां यथाश्रुतानुरोधात्तु साध्यवत्तानिश्चय इत्यत आह सामग्रीविशेषेति । लाघवादिति । अनुमानातिरिक्तसिद्धिसामग्रीमपेक्ष्य सिद्धेः प्रवेशे लाघवादित्यर्थः । तथा च पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचनानुरोधादेव साधकमानपदेन साध्यनिश्चयो व्याख्यात इति भावः । प्रवृत्तिनिमित्तनिर्वचने मूलस्वरसमाह एतदेवेति । अन्यथाऽनुमितिकरणमिदमित्येव ब्रूयात् तथापि यद्यपीत्याद्युक्तशङ्काव्युदासासम्भवादिति भावः । नन्वेवमुत्तेजकाप्रवेशेनातिलाघवाद्बाधनिश्चयाभाव एव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमस्त्वित्यत आह फलानुपहितेति । स्वविषयसिद्ध्यनुपहिततत्तदनुमित्साविरहविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिमात्रं प्रत्येव बुभुत्साविरहविशिष्टबाधनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वेऽपि तत्त-

धनस्थले पक्षव्यवहाराविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम्। एकस्य पुमोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्तत्पुरुषीयसि-

---

षमानिष्कर्तुमनुगाहितान्तानुसरणम्। न निविशत इत्यस्य पक्षपदशक्यतायामित्यादि। ननु सिद्ध्यभावस्य पक्षता यदि सिद्धिदशायां पर्वतादौ पक्षव्यवहारो दुर्वारः समवायावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्य विशेषणतया पर्वते सत्त्वात्। न च तदीयसिद्धिविशेष्यत्वाभाव एव तं प्रति पक्षव्यवहारनिमित्तम्, तस्यानुमित्यहेतुत्वात् अनुमितिहेतोरेव पक्षतायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पक्षतानुमितिहेतुरित्यादिव्यवहारादित्यत आह विशिष्टेति। अनुमित्साविरहविशिष्टस्यर्थे। परम्परासम्बन्धादिति। तथा च यदा यत्र पुंसि निरुक्तसिद्ध्यभावस्तत्कालावच्छेदेन तत्पुरुषीयस्वप्रतियोगिविशेष्यत्वाभावरूपपरम्परासम्बन्धेन निरुक्तसिद्ध्यभाववत्त्वं तत्कालावच्छेदेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनिमित्तमिति भावः। ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य पृथगपि हेतुत्वं दुर्घटं पुरुषान्तरावच्छेदेनानुमित्साविरहविशिष्टायाः प्रत्यक्षसामग्र्याः सत्त्वदशायामनुमित्सासत्त्वेऽनुमित्यपलापापत्तेः। न चानुमित्साकालीनात्मत्वं सामग्रीविशेषणम्। तथासति पुरुषान्तरेऽनुमित्सादशायां तद्विधुरस्यापि पुंसः प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः अतः पुरुषविशेषान्तर्भावेण सामग्र्यभावहेतुत्वं निर्वक्ति एकस्येत्यादिना। तद्विरहिणः अनुमित्साविरहिणः। तत्पुरुषीयेत्यादि। अत्र तत्पुरुषीयत्वं तत्पुरुषावच्छिन्नत्वं तच्चानुमित्साविरहस्यैव विशेषणं तेन तत्पुरुषावच्छेदेनानुमित्साविरहकालीनो यस्तत्पुरुषीयप्रत्यक्षसामग्रीविशेषस्तद्विरहः पर्यवस्यति। यथाश्रुते तत्पुरुषीयत्वस्यानुमित्साविशेषण-

द्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरूपनेय इति वदन्ति ।

स्थे तत्पुरुषीयानुमित्सादशायामपि घटावच्छेदेन तदभावसत्त्वात्त-
दानीन्तनप्रत्यक्षसामग्र्या अपि तदीयानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तेः ।
पक्षतायामिच्छाप्राप्यनुमित्साव्यक्तयो विशिष्य निवेश्याः । तेन व-
स्त्वन्तरस्यापि परामर्शदशायामनुमिनुयामित्यादिप्रकारकेच्छासत्त्वेपि
सन्निकृष्टस्य वन्ह्यादेर्नानुमितिर्न वा वन्हेरनुमित्साप्रत्यक्षेच्छयोः स-
त्त्वदशायामुभयसामग्रीसमवधानेऽनुमितिस्तत्रानुमित्साव्यक्तेरुत्तेज-
ककोटावप्रवेशात् । प्रत्यक्षबुभुत्साविरहविशिष्टाया यथानुमित्साया
उत्तेजकत्वाददोष इत्यपि वदन्ति । सिद्धिसामग्रीमात्रस्याप्रतिब-
न्धकत्वादुक्तं विशेषेति । तेन प्रत्यक्षात्मकसिद्धिसामग्रीलाभः ।
यद्यपि सिद्ध्यात्मकप्रत्यक्षस्यापि सामग्रीमात्रं न प्रतिबन्धकं प्रसि-
द्धसाध्यकस्थले सर्वत्रैव साध्यवत्त्वोपनीतमानससामग्रीसम्भवात् ।
नापि लौकिकप्रत्यक्षसामग्री तथा, वंशे सर्पत्वव्याप्यवत्तानिश्चयदशा-
यां मण्डूकवसाञ्जनादिबलात् सर्पत्वावलौकिकप्रत्यक्षानुत्पत्तिप्र-
सङ्गात् तथापि साक्षात्कारत्वनिरूपितसाध्यांशप्रकारताकप्रत्यक्षसा-
मग्री प्रवेश्या । तादृशी च प्रकारता लौकिक इव दोषविशेषजन्येपि
साध्यस्य प्रत्यक्षे वर्तत एव उभयत्रैव सर्पं साक्षात्करोमीत्यनु-
भवादित्यन्यत्र विस्तृतम् । न चैवं साध्यस्य निर्विकल्पकसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, इष्टत्वात् तस्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वोपग-
मेपि क्षत्यभावाच्च । अनन्यगतिकत्वेनेति । न चैवं तत्पक्षसाध्यका-
नुमितिं प्रत्यनुमित्साविरहविशेषितेन सद्धर्मिकसाक्षात्कारत्वनिरू-
पिततत्प्रकारताकत्वेनैव विरोधित्वं तथा च तदभावस्य कार्य-
सहभावेन हेतुत्वादेव न तद्वत्ताप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले तादृशानुमिति-
रित्यन्यथा गतिरस्त्येवेति वाच्यम् । यत्र पर्वतत्वसामानाधिकर-
ण्येन वन्हिमत्ताप्रत्यक्षोत्पादः तत्रोत्तरकाले पर्वतत्वावच्छेदेनापि
वन्ह्यनुमितेरनुत्पादप्रसङ्गात् । न च पर्वतत्वावच्छेदेन वन्ह्यादिसा-
क्षात्कारत्वेनैव विरोधित्वमिति वाच्यम् । तथासति पर्वतत्वसा-
मानाधिकरण्येन साध्यवत्ताप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेप्यनुमित्यापत्तेः । व-

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा हेतुरस्तु। न चैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्। तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्। इहापि दर्शितोऽननुगमः। सिषाधयिषायाः सिद्ध्युत्तरानुमितित्वेनानुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचम्, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरासिद्धि-

स्तुतो यत्रानुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वयोः प्रात्यक्षिकपक्षधर्मिकनिश्चयादनुमितिस्तत्र कार्योत्पत्तिकाले अनुमित्साविरहविशिष्टसाध्यवत्ताप्रत्यक्षाभावस्यासत्त्वात्कार्यसहभावेन तदभावस्य हेतुत्वं दुर्घटमेवेति ध्येयम्। अननुगतत्वादिति। मणिमन्त्रौषधीनामुत्तेजकत्वस्यैकस्याभावादिति भावः। इहापि अनुमितिस्थलेपि। दर्शित इति। अनुमितुयां प्रत्यक्षादिभिन्नं ज्ञानं जायतामित्यादिनानाविधेच्छाया उत्तेजकत्वस्य प्रदर्शितत्वादिति भावः। ननु यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितिस्थले सिद्धिदशायामेकविधैवानुमित्सा तत्र तस्यास्तद्रूपेण हेतुतायामनुगम एव सिद्धिदशायां यद्यदनुमित्सासत्त्वेऽनुमितिस्तत्तदनुमित्साविरहकूटत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुगतरूपेण वा सिद्ध्युत्तरानुमितिसामान्ये हेतुत्वं वाच्यमत आह सिद्ध्युत्तरेति। सिद्धिसामान्याव्यवहितोत्तरत्वमप्रसिद्धं ततस्सिद्ध्युत्तरानुमितित्वमननुगतं सिद्ध्युत्तरत्वमात्रं चातिप्रसक्तमिति भावः। सिद्धिस्थितिकालीनामिति। स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वकालिकोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टामित्यर्थः। प्रागभावासत्त्वमतेप्याह स्वेतरेति। स्ववृत्तिभेदप्रतियोगित्वकालिकोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टामित्यर्थः। तेन स्वत्वाननुगमेप्यदोषः। विनापीति। सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितीनां सिद्धिस्थितिकालीनत्वाभावेनानुमित्सायास्तत्राप्रयोजकत्वादिति भावः। ननु तदानीमपि कस्य चित्सिद्धिसत्त्वेन सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितेरपि स्वेतरासिद्धिकालोत्पत्तिकत्वमेवेत्यनुमित्सां विना तस्याः कथमुत्पादः स्यादत आह एकस्येति। अनुत्पादेति। तदनुमितेरप्यन्यदीयसिद्ध्युत्तरोत्पत्तिकत्वेनानुमि-

कालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः । एकस्य च पुंसः सिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न हीदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि तद्विशेषसामग्र्यन्तरमस्तीति । तत्कल्पने चातिगौरव-

---

त्साप्रयोज्यत्वादिति भावः । अनन्तेति । तत्पुरुषीयस्वेतरसिद्धिकालीनतत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साया इव तत्पुरुषीयानुमितिसामान्यं प्रत्यपि भिन्नदण्डपाश्रितत्तदीयतत्तत्सिद्ध्यभावत्वरूपेण हेतुत्वस्यावश्यकतया पृथक्पुरुषीयानुमितिस्थले पदानन्तहेतुहेतुमद्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तेन सिद्धिनाशदशायामपि तस्यानुमित्युत्पादस्यानुसाराम्न्यूनत्वमित्यपास्तम् । ननु सिद्ध्यव्यवहितोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सिषाधयिषायाः कारणत्वं वाच्यं तदव्यवहितोत्तरत्वं च स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टायाः कृतेः सामानाधिकरण्यरूपं ग्राह्यमतो नोक्तदोषावकाश इत्यत आह अपि चेति । सामान्यसामग्रीत इति । सिद्ध्यभावस्थलीयानुमितौ फलसहेतुताकपरामर्शाद्यात्मककारणतोमादित्यर्थः । ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वात् प्रकृते चानुमित्सा[परामर्शमात्रादप्यनुमित्युदयात् तथा चोक्तनियमाभावात्सिद्ध्या] त्मकविशेषसामग्रीविरहात्कुतोऽनुमित्यापत्तिरत आह न हीति । ईदृशेति । अनुमित्साघटितेत्यर्थः । नास्तीति । विनानुमित्सां परामर्शमात्रादप्यनुमित्युदयात् । तथा चोक्तनियमाभावात् सिद्ध्यभावस्येव सिद्धिस्थलेऽपि विशेषसामग्रीं विनैव सामान्यसामग्रीमात्रादनुमितिः स्यादेवेति भावः । अन्यत्र सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ । ननु सिद्ध्युत्तरानु-

प । इह जायमाना सा सिद्ध्युत्तरैव स्यात् सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् । समाजनिष्ठानुमितिसामान्यन्तु स्यादेव,

---

मितावनुमित्साया इव तदनुत्तरानुमितावपि सिद्धिसामान्याभावस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च परामर्शादिसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि सिद्धिदशायां निरुक्तविशेषसामग्रीविरहादेव नानुमितिरत आह त-दिति। सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावरूपसामग्र्यन्तरकल्पने चे-त्यर्थः । अतिगौरवमिति । विशेषसामग्रीद्वयकल्पनामपेक्ष्यानुमिति-सामान्ये एकस्यैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वे लाघवादिति भावः । न च सिद्ध्यनुत्तरवर्त्तितत्तदनुमितिव्यक्तिष्वप्यवश्यं तत्तत्परामर्शा-दिव्यक्तेर्विशिष्य हेतुत्वमुपेयम् अन्यथा परामर्शादेः सामान्यकारण-स्याविशिष्टत्वात्तदैकानुमित्युत्पत्तिदशायां माप्यनुमित्यन्तरापत्तेः । तथा च तत्तत्परामर्शाद्यात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव सिद्धिदशा-यामनुमित्यापत्त्यसम्भव इति वाच्यम् । यत्र क्रमेण सिद्धिपरामर्श-सिद्धिनाशानुमितयस्तत्रत्याया एवानुमितिव्यक्तेः सिद्धिनाशोत्पा-ददशायामापादनीयत्वात्तद्व्यक्तिहेतोः परामर्शस्य प्रागपि सत्त्वा-त् । न च तथाविधानुमितिव्यक्तिषु तत्तत्सिद्धिनाशक्षणस्य तत्क्षणो-त्पन्नज्ञानादेर्वा विशिष्य हेतुत्वकल्पनात्तदभावादेव न तादृशानुमि-तिरिति वाच्यम् । क्षणादीनां विशिष्य हेतुतायामन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथा सर्वत्रैव तत्तत्क्षणसम्बन्धानां विशिष्य हेतुतयैव सामञ्जस्ये विशेषतः कारणान्तरस्य क्वापि कल्पनं न स्यात् अनन्ततत्तत्क्षणव्यक्ती-नां तत्रोत्पन्नज्ञानादीनां वा विशेषतो हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य विशिष्टसि-द्ध्यभावस्यैकस्यैवानुमितिसामान्यहेतुत्वकल्पनाया एव लाघवे-नौचित्यादिति भावः । नव्यास्तु तत्तदनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्य-भावत्वेन हेतुतायां तत्तदनुमित्साविरहाणां विशेष्यविशेषणभावेन गुरुत्वादनन्तत्वाच्च तदपेक्षया यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽ-नुमितिस्तादृशतादृशेच्छात्वेन सिद्ध्यनुत्तरानुमितिं प्रति च सिद्धिसा-मान्याभावत्वेन कारणत्वकल्पनैव लघीयसीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । शङ्कते इहेति । सिद्धिस्थल इत्यर्थः । सा अनुमितिः । तत्कारणसत्त्व-

कार्य्योत्पादविरहस्य विना कारणाभावमसम्भवात् कारणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात्। अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवा-

---

य्यनुमित्सायक्षेत्यादिः। सा सिद्ध्युत्तरत्वावच्छिन्नानुमितिः॥ प्रागुक्तमतं निरस्यति कारणेत्यादिना। ननु पक्षताविशिष्टपरामर्शत्वेन परामर्शविशिष्टपक्षतात्वेनापि विनिगमकाभावेन हेतुत्वापत्त्या द्वयोरेव लाघवात्स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमत उक्तं कारणेति। तथा चानुमितिकारणस्य व्याप्तिधियः सव्यापारत्वनियमाद्व्यापारविधयैव परामर्शस्य हेतुत्वमावश्यकं पक्षतायास्तु व्यापारत्वासम्भवात्तदनुरोधेनापि न हेतुत्वमित्यय स्फुट विनिगमकमिति भाव। न च स्वमते मनस एवानुमितिकरणत्वात्तत्संयोग एव जन्यमात्रे व्यापार इत्यनुमितौ पक्षताविशिष्टपरामर्शस्येव परामर्शविशिष्टनिरुक्तसिद्ध्यभावत्वेन पक्षताया अपि हेतुतायां विनिगमकाभाव एवेति वाच्यम्। परामर्शविशिष्टपक्षताया हेतुत्वस्य दुर्वचत्वात्। तत्र हि परामर्शो न सिद्धिविशेषणं तथासति परामर्शविशिष्टाया निरुक्तसिद्धेरभावत्वेन हेतुत्वे परामर्शशून्यस्यापि पुंसोऽनुमित्यापत्तेः। तस्यापि परामर्शविशिष्टसिद्धेरभाववत्त्वात्। न च परामर्शविशिष्टो यो निरुक्तसिद्ध्यभावस्तत्त्वेन हेतुत्वं मिथो वैशिष्ट्यापन्नयोः सिद्धिपरामर्शयोरभावांशे विशेषणीभूयावच्छेदकत्वमन्यथा व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकस्यानङ्गीकारात्। अन्यथा निरुक्तसिद्ध्यभावत्वपरामर्शत्वयोरेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वेन सामञ्जस्ये तयोर्विशिष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहोद्भावनस्यासम्बद्धप्रलपितत्वापत्तेः। पक्षताविशिष्टपरामर्शस्य तु वैशिष्ट्यापन्नस्य बाधच्छेदकतया तद्रूप्येण हेतुतायां बाधकाभावादिति ध्येयम्। प्रतिबन्धकान्तरं बाधनिश्चयादि। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वात् तदैवान्वयव्यतिरेकानुपपत्तीणायन आह अन्यथेति। अन्वयादिसत्त्वेऽप्यहेतुत्वे इत्यर्थः। ध्वंसादिकार्यस्य समवायिकारणत्वाप्रसिद्ध्या तन्निमित्तकारणस्य तद्रू-

यिकारणत्वावच्छेदकत्वप्रसङ्गात्। अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्येतेति चेन्न। यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतयान्वयव्य-

च्छेदकत्वासम्भवादाह यथासम्भवमिति । समवायिकारणादीत्यादिनाऽसमवायिकारणत्वस्योपग्रहः । तथा च घटादिकार्यस्य प्रतिनियतदेशत्वरक्षायै तत्तत्कपालद्वयसंयोगादेर्घटहेतुत्वमावश्यकमिति तत्रैव दण्डत्वादिकमवच्छेदकं स्यादित्यर्थः । कारणत्वे बाधकसत्त्वात्कारणतावच्छेदिकैव पक्षतेत्यभिप्रायेण साध्यसन्देहः सिषाधयिषैव वा पक्षतेत्याशयेनाशङ्कते अथेति । कार्यकालवृत्तेरेवेति । अन्यथा पूर्वकाले मण्याद्यभावसत्त्वान्मण्युत्पत्तिकालेऽपि दाहापत्तिरिति भावः । प्राचां मतेन इदम् । स्वमते तु मण्याद्युत्पत्तिदशायां मणिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव न दाहः । अन्यथा संयोगेन मण्यभावस्य मण्युत्पत्तिदशायामपि सत्त्वात्तस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति ध्येयम् । न च कार्यसहवर्त्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नस्य चेत्प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वसत्त्वमपेक्षितं तदा सत्यपि मण्यभावे दाहादिकार्यं न स्यात् पूर्वकाले दाहाद्युपहितस्य तस्याभावात् कार्यसहवर्त्तित्वोपलक्षितस्य पूर्वसत्त्वापेक्षणे मण्याद्युत्पत्तिदशायामपि दाहादिकार्यप्रसङ्गः कदाचिद्दाहादिसहवर्त्तित्व एव मण्याद्यभावस्य मण्याद्युत्पत्तेः पूर्वं सत्त्वादिति वाच्यम् । कार्यसहवर्त्तित्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वात् । मण्याद्यभावत्वेनैव हेतुत्वात् प्रतिबन्धकाद्यभावविशेषितेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणत्वादिसम्बन्धेनैव सामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वान्न प्रतिबन्धकोत्पत्तिकाले कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । समवायिकारणस्यापीत्थमेव कार्यसहभावेन हेतुत्वं विवेचनीयमिति दिक् । तत्तद्देशीयतत्तद्दाहादिकं प्रति तत्तद्दाहाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्तद्देशवर्त्तिमण्याद्यभावत्वेन हेतुत्वे कारणतावच्छेदकस्य पूर्वसत्त्वानपेक्षणाच्च तत्तद्दाहोत्पत्तेरसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यनयैव दिशा स-

तिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्वस्य गौरवात् । अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणमात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति । प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्व चित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरलत्वस्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाश्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविषया दूषणमित्याहुः ॥

मवायादिकारणस्यापि हेतुत्वं निरूपणीयमित्यपि वदन्ति । तदसम्भवादिति । निरुक्तासिद्ध्यभावस्यासम्भवादित्यर्थः । सा अनुमितिः । तथात्वेन कार्यकालवृत्तित्वेन । सर्वस्येति । तथात्वेन हेतुत्वमित्यन्वयः । ननु प्रतिबन्धकाभावस्य तादृप्येण हेतुताव्याप्यत्वाद्गौरव प्रामाणिकमत आह अन्यथेति । सहभूतस्यैवेति । अन्यथा घटादेर्नाशोत्पत्तिदशायामप्यन्यदीयकर्मणा तत्र संयोगाद्युत्पत्तौ क्षणिककार्यस्वीकारापत्तिरिति भावः । तथात्वप्रसक्तौ कार्यसहभावेन हेतुत्वप्रसक्तौ । विजयेरन्निति । प्राभाकरैः कारणमात्रस्यैव कार्यसहभावेन हेतुत्वस्वीकारात् । अन्यथा कार्यकाले सतोऽपि प्रतियोगिनः पूर्ववर्त्तित्वमात्रेणैव हेतुत्वसम्भवात्तेषामप्यतिरिक्तध्वंसकल्पनापत्तेरिति भावः । एकपरामर्शादनुमितिद्वयोत्पादेऽपि प्रवाहासम्भवादाह क्व चिदिति । तथा च यत्र पूर्वपूर्वानुमितिदशायां परामर्शान्तरस्य सामग्रीसम्भवस्तत्रैव परामर्शानुमित्योः प्रवाहसम्भव इति भावः । आनुभविकत्वादिति । पक्षता नानुमितिहेतुरित्यग्रेऽन्वयः । ननूक्तस्थले क्रमिको नानुमितिप्रवाहः किं त्वेकानुमितिनाशोत्तरमपरानुमित्युत्पत्त्यैव स इत्यत आह कालभेदेति । ननु यत्र विषये क्रमेणानुमितिप्रवाहो नानुभवसिद्धस्तत्साध्यकानुमितावेव पक्षता हेतुरस्त्वित्यत आह मानाभावाच्चेति । ननु सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वे परार्थानुमानस्थले तदुद्भावनं न स्यात् प्रमाणदोषत्वादत आह परार्थेति । अर्थान्तरेति । तथा च निश्चिते वस्तुनि जिज्ञासाविरहादनाकाङ्क्षिताभिधानेन पुरुषदोषतयैव तदुद्भावनं न तु प्रमाणदोषतयेति भावः ।

रकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमिति वाच्यम् । यत्साध्यकसिद्धिपरामर्शदशायां न वह्न्यन्तरेऽपि कदापि भ्रमत्वाद्यासञ्जनं तथैवोक्तक्रमेण पक्षताया हेतुत्वव्यवस्थापनादित्याहुः। यत्तु पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वे सिद्ध्यात्मकपरामर्शदशायां भिन्नविषयकप्रत्यक्षबुभुत्सासत्त्वेऽनुमितेर्वारणाय तत्तद्बुभुत्सायामनुमिति विरोधित्वकल्पने गौरवं स्यादतः पक्षता हेतुरिति । तत्तुच्छम् । पक्षतायाः कारणत्वे तत्तदनुमित्साविरहकूटविशिष्टसिद्धित्वेन प्रतिबन्धकतायामेव तत्तदनुमित्साविरहव्यक्तीनां विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनानन्तविरोधित्वकल्पनाया विपरीतगौरवात् । अत एव पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वे कथितस्थल एव भिन्नविषयकप्रत्यक्षादेरुत्पत्तये तत्तद्बुभुत्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति तत्र बुभुत्साव्यक्तीनामुत्तेजकत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यपि प्रत्युक्तम् । भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तत्तद्बुभुत्साविरहविशिष्टपरामर्शत्वेन विरोधित्वमपेक्ष्य निरुक्तपक्षताविशिष्टपरामर्शत्वपर्यवसितेनानुमितिसामग्रीत्वेन विरोधित्वकल्पनायामेव गौरवात् । यदपि सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वे पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यनुमितेः साक्षात्कारो न स्यात् तस्या एव भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीत्वेन प्रत्यक्षविरोधित्वादिति । तदपि तुच्छम् । पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यवांश्चेत्याद्यनुमितेरिवोक्तानुमितेरप्यसाक्षात्कारत्वोपपत्तौ क्षतिविरहादित्यास्तां विस्तरः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता
पक्षतासिद्धान्तटीका
समाप्ता ।
समाप्तः पक्षताग्रन्थः ।